।चिदस्थिमाला

लघुशब्देन्दुशेखर ~~टीका~~ इति:

१८

८६ पन्नानि

श्रीः

काली जयति कल्पान्तः कालिकुंजरकेसरी ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥
अनन्तमेतु [illegible] [illegible] [illegible]
कालि [illegible] [illegible] [illegible] ॥
हकालेन [illegible] काश्रीनाश पुरवास [illegible] पामरं ॥
[illegible] ध्यानसमसिंत [illegible] सेमामर [illegible] ॥

१ श्रीगणेशाय नमः॥ निराधाराधारं निखिलजगतां पारमुदधेरिव स्फाराकारं विमलमसुखलक्ष्यप्रसु
रुचिरं ॥ चिरं धारं धारं मनसि गुरुजीवीणरूपयापरं वं देवं देहग्रहरमहं श्रीकरवरं ॥१॥ नत्वा
गुरुं वैद्यनाथः पायगुंडाख्यकोविदः ॥ सदस्थि मार्त्तंडतनुते लघुशब्देंदुशेखरे ॥२॥ ग्रंथसमा
प्त्यादिप्रतिबंधकदुरितध्वंसनाय समुचितस्वेष्टदेवतानमस्कारात्मकं मंगलमाचरन् शिष्यशिक्षा
यै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषंगतो मंगलाय च निबध्नाति। पातंजलेइति। तत्रास्य चेरकादिसा
व्याख्यानपाताह। महेति। वैद्यकप्रकरणपान्वयाभावाय महत्त्वविशेषणमिति कश्चित्। स्वरूप
कीर्त्तनपरं तदित्यन्ये। विशिष्टमेतन्नामेति तदित्यपरे। पातंजले योगसूत्रे चादौ महाभाष्ये च
सर्वः। आद्योत्पत्त्यास्वस्मिन्नतत्त्वतत्त्वस्य वनच्छाराप्त्यत्वस्वो स्त्रीनां ताविकस्वंस्य चित्तमिति बो
ध्यं। तत्र कृतपरिश्रमत्वस्याप्रीतिसंकेतत्वादाह। हरीति। त[illegible]वतां सिद्धान्तार्थ[illegible]ज्ञातत्वस्य
वनच्छारास्वस्मिन्नस्तीयेतदनुरोधित्वं सम्यक्लौख्यात्र प्रतिपादितमिति बोध्यं। पित्रादिकीर्त्ति
येत्याह। शिवेति। ननु तत्र तत्र हेपि सूक्ष्मतेरभावात्कथं तत्सूक्ष्मार्थीकलनमत आह। श्रीमा
निति। ऊहापोहकुशलः। सतीदिव्या इत्यत्र संज्ञात्वेनाभावितपुंस्कत्वान्न पुंवत्त्वं। न च संज्ञा
दूरण्योक्तेति निषेधसामर्थ्यात्तत्त्वेपितत्त्वमस्तीति वाच्यम्। तत्र तत्सामर्थ्यात्त्रेनं योगसूत्रस

७ वस्तुतः

शिवं॰

ग्रहणमिति तत्र योगार्थे तावच्छेदकमादाय भावितपुंस्कत्वेपि स्तू तत्प्रयोगे तावच्छेदकारोपेण संज्ञात्वे
नात्र तत्त्वस्य दुर्वचत्वात् । अत एव इत्था भार्येत्यादितश्चोदाहृतमाकरे । एवं च क्रियाप्रवृत्तिनिमि
त्तकदेवतादिसंज्ञानामिव तत्र ग्रहणमिति बोध्यं । तेन निषेधेन भावितपुंस्कत्वमिव बोध्यते
सिद्धानुवादत्वाघवादिति केचित् । दीतं नामस्त्रीणामित्युक्ते देवीत्युक्तं । यद्यपि दाइत्युक्तेपि तत्प्रसि
द्धिस्तथाप्यस्य फलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । तुः पादपूरणे । सर्वविशेषणसमुच्चायकत्वे
न चार्थे वा तदनु क्लिष्टनयोरिव मिथः समुच्चयो न सर्वेषामिति भ्रमनिरासाय । वस्तुतस्तु
मनुष्येषु तत्वेपि देवीगर्भजातमिति वैलक्षण्यस्तवनद्वारा तस्याः सर्वतद्धर्मवत्त्वस्तवन
द्वारास्वस्मिन्नपि वास्तवमहदेवस्तवकत्वमिति बोध्यं । ननु सदा प्रतिग्रहपराणामेव नान्धिना
मतिविनाशात्कथं पंथ्यीमनमत आह । पावकानामिति । अन्नदाता भयत्राता पंचैते पितरः स्मृ
ता इत्युक्तिस्समपि कीर्त्यते इति याचेति । अभेदरूपकद्वयमिदं । तत्राद्येन पावकवाच्छिदादत्व
स्तवनद्वारा तत्र सर्वोत्कर्षः सूचितः । अरय एव कक्षाणि तृणानि तेषां । अनेन न विजातीय
भूरत्वं रणेपमारयंती यो न ध्वंसते वेति यावदिति सूचितं । रामतः । रामसिंहात् रमात् । नामै
कदेशो नामग्रहणं । तत्फलं तत्र तत्त्वस्तवनद्वारा पुण्यशीलत्वस्तवनद्वारा तत्रोपादेयत्वस्तव
नं । क्रियाकारकयोर्नित्यसाकांक्षत्वेनैकदेशान्वयः । [illegible] जीविक इत्यनेन तत्प्रयोगेस्येवा

२

वश्यकवेधतदन्यथानुपपत्त्या स्वीकार्यो नत्वोभादिनाट्यिकस्येति संक्षेपार्थः। तत्र लक्ष्येत्यनेनना
द्यप्रमितिग्रहाभावाद्याप्ताभावः स्विच्छया भावग्रस्तवृत्तिः। कणीशं। पर्तंजलिं। तेयं इति। तथा
श्रा३ थिप्रकाशकं प्रकृतग्रंथसिद्धार्थप्रकाशकं वेत्यर्थः। ननु मनोरमाग्रंथ्यादेवेतदर्थप्रकाशो सिद्धु
क्रिमर्थमयमतआह। मनोरमामनिसि मनोरमैवोमा मनोरमोमा साम्बः देहोयस्येत्यर्थः।
ते५ एतेनत[illegible]त्रानुक्रमणीमत इति तथा नगरार्थी[illegible]तिसंक्षिप्तं। लघु। कलात्मकः। शब्दरूपं दुर्वो
खरेयस्य शिवस्य सः। शब्दरूपं इंदुरिंदुरिव शार्षिशेखरो मस्तकं सुखो यस्य प्रतिपाद्यप्रतिपा
दकभावसंबंधेन सग्रंथो लघुत्वविधि[illegible]हस्तमित्यर्थः। यद्वा। लघवः शब्दाः यस्मिन्स लघु
शब्दः लघुश्चासौ शब्दश्च लघुशब्दोवाङ्मयमिंदुशेखरमित्यर्थः। आदिनास्थितिपरिग्रहः।
ग्र्यपृ६ समुपविशेति। यो[illegible]त्यर्थः। एतच्छास्त्रप्रवर्तकत्वात्पासामर्थ्यववाद्धेति भावः। अनुषंगतः।
संबंधतः। ननु नमस्कुर्मो न[illegible]होसिंयेसाद्दिव नमःस्वस्तीति चतुर्थी स्यादत आह। का
रकेति। कथात्पस्थाप्यक्रियानिरूपितकर्मत्वात्कर्मणोरिति षष्ठी तु न। नलोकेति
निषेधात्। द्वष्टांतेतु क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी तथाप्यविगमात्। नमःस्वस्तीतिचतु
र्थीतु[illegible] नमःशब्दयोगे चरितार्थेति भावः। एतेन जहत्स्वार्थादिपक्षे नमःशब्दस्यान
र्थक्यादर्थवशा[illegible]हणपरिभाषया चतुर्थी नेति दंसुकमपास्तम्। देवान्नमस्कुरुते इति साह

श्रीवं. २

तुं

उक्तयुक्तेरसंभवात्। तस्याप्यांतरसत्वात्। प्रक्रियादशायां तदनंगीकाराच्च। प्राचामित्युक्त्या बहुवचनांत
समासः सूचितः। तेन सर्वेति रैं सिद्धिः। तस्य प्रक्रांतपरामर्शकत्वादाह। मुनीति। मुनित्रयेत्युक्त्ये
कवचनांतसमासः सूचितः। यद्यपि समुदायोक्तमेकं न किमपीति मुन्युक्तिष्वेव पर्यवसानमि
ति प्राग्वत्सूचितं तथापि सति संभवे सर्वनाम्नां प्रक्रांतप्रधानपरामर्शित्वादेव मुक्तं। प्रायः सिद्धं
तस्यैकस्मिन्नसमहोक्तस्यैकस्य तस्य संभवाच्च। एतेन तथादं अनुक्रमपास्तम्। नन्वत्र पक्षे कोऽशवि
शेषोऽतआह। परीति। पातोरिति। एतेन पञ्जंतस्य तस्यैव तद्बोधकत्वमुक्तं कोशादिरपास्त
मापरिभवतीत्याद्युतोपितमतीतेः। ननु ध्यातूनामनेकार्थसंगमकत्वे एवातआह। अतए
वेति। तेषामनेकार्थत्वादेवेत्यर्थः। इतीति। इत्यत्राप्तवत्ताने इति विशेषणमित्यर्थः। मनन्परिभा
मेति श्रीहर्षप्रयोगादर्युक्तत्वदोषध्वंसकानेति भावः। उक्तार्थद्वयस्य क्रमेण फलमाह। एतेनेति। उ
क्तार्थद्वयार्थक द्वितीयत्र्यबंतेतकथनेनेत्यर्थः। तेनेति पाठे त्वेवं। स्वपंगस्य। कौमुदीरूपस्य।
ध्वनितमिति। आगतार्थेत्यत्र लिंगविहिताने नान्वयः। भाविनोपीति। गंथस्येति शेषः। नन्वे
वमयमित्युचितमिति वाच्यम्। कौमुदीगत लिंगारोपेण तथोक्तेः। आरोपफलं तूपमायालिं
गभेदजदुष्टत्व निरासः। यद्वा। भाविनोऽप्यर्थस्य बुध्या विषमीकरणस्यान्यत्र दृष्टत्वात्। भाविसत्त्व
विवक्षितेरियमित्यनेन बुद्धिस्थत्वात्परामर्शः इत्यर्थः। सिद्धांतेति। वैयाकरणसिद्धांतस्यांधका
रे घटपटादिसंघायेत। सिद्धांतस्य च प्रकाशिकेत्यर्थः। ननु वैयाकरणसिद्धांतरूपस्फोटस्यात्रा

प्र ६ स्फा ८

निरूपणात्तदप्रकाशकत्वात्कुत्वं तेन साधर्म्यमत आह। अतिदुरूहेति। महाभाष्यादिग्रन्थ इत्यर्थः। सिद्धां
तपदेन प्रक्रियायाः सिद्धान्तोऽत्र मूले च विवक्षित इति भावः। सिद्धान्तज्ञानेति। संपादनीयसतीति शेषः।
साधर्म्यमिति। तद्विशिष्टकौमुदीपदं लाक्षणिकं तथा चोपमालंकारो व्यंग्य इति भावः। अनेनेति। सि
द्धान्तकौमुदीसंज्ञेन। आदिना प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धपरिग्रहः। अइउणिति। ननु का
न्येतानि सूत्राणि। न च संज्ञासूत्राणि। क्रमविधायकत्वात्। अत एव यमामनुमीत्यादौ यथासं
ख्यनिर्वाहोऽत आह। एषामिति। वृत्तीति। प्राक्रिया हकर्तेनेत्यर्थः। ननु कल्पमेकस्मादुभयम
त आह। क्रमस्येति। शास्त्रे सर्वत्रेति शेषः। एवं च नान्तरीयकत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः। चस्त्व
र्थे। तद्दर्शनेनेत्यस्य तदित्यादिः। इदं लक्षणदर्शनेनेत्यर्थः। एतदुपयोगः स्फुटीभवि[—]ष्यतीत्याशयेनेति।
अवयवत्वेन बोधकार्थं तत्पदात्क्षिप्तादिघटित मध्यगानामित्यर्थः। यथैव मन्त्रस्य न तथास्फुटीभ
विष्यतीति। प्रासंगिकमाह। लोप इति। यदा। उभयार्थत्वमात्र मन्वत्रापि दृष्टमित्यत्र नपितु
माह। लोप इति। एतदेकवाक्यतयेति। आदिरन्त्येनेत्ये[—]त्पारैकवाक्यतयेत्यर्थः। इदं च सूप
इत्याद्यर्थमावश्यकं। नन्वेवं विप्रतिषिद्धस्यादत आह। स्वादीति। आवत्येति भावः। नन्वत्र गुणा
दिकं कृतेनारस्यत आह। एष्विति। तथानिर्देशेन तद्विवक्षानुमीयते न तु तत्करणे दृष्टनिर्देशा
नुपपत्त्या। व्याख्यानतो [—] निर्वाहात्। एतेन यत्स्यनलोक[—]स्थौ ओतोमित्यादौ दृष्टस्या
न्या[—]य प्रतिपत्यात तयातद्विव[illegible]इति भावः। नन्वेवमपि प्रत्येकं विभ

॰क्तिः कुतो न। न च तयोर् भेदपक्षे स्वरूपस्यानुकार्यस्य वा श्रोत्रग्रहीतत्वेन सादृश्ये नोपस्थिते वोदत्तस्या
वान्तरादेशाद्यविरोधाभावे नाप्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम्। एवमपि भेदपक्षे स्वांगीकारेण दोषस्यादत्त
आह। अनुकरणेति। तत्र भंगमितीयत्य॰र्थः। ननु नेदमनुकरणमपि परत्वादत्त एवेतः सनकाद्युद्धा
रः पाणिनेः सूत्रात्मत्वेतः शब्दमात्रबोधोऽत आह। सौत्रत्वेनेति। अनेन सूत्रे एव तस्य प्रयो पा४
गो नान्यत्रेति सूचितं। अन्यथा निपातत्वान्नेति वदेत्। वर्णेभ्यः। प्रत्येकमिति शेषः। अग्रे
प्यस्यैतादृशस्यानुषंगः। बाहुलकात्। सौगारख्या यामिति बहुलग्रहणानुवृत्तेः। मतुकारप्र
त्ययस्यात्राप्राप्तिरिव क्रमबोधत्वे केन वर्णा बोधकत्वादिति। तन्नो समन्हस्यत्वे पि प्र
त्येकं तत्त्वानपायात्। के यकत्वामर्थबोध्यकौ कौस्तुभ खंडिकां र॰ना करो त्विं खंडयति
य हितेति। संधिः किंवर्णोपदेशकाले उत संधिशास्त्रनि॰ष्पत्त्यनंतरमा पाद्यते तत्राद्य
पत्राभावे हेतुः कैयटेनोक्तो वर्णोपदेश इत्यादि तत्राद्यपक्षे स्पष्ट एवापत्तिः। अंत्यपक्षे तु ते
नोपजीव्यविरोधः सूचितस्तदभावसाधकत्वेन। तमुपपादयति। तथाहीति। तदि
ति। आद्गुण इत्यादीत्यर्थः। एवमग्रेपि। अक्षरसमाम्नाय इत्यादिः। गृहीतेति। आदिरंत्येने
ति शास्त्रेणेति भावः। पश्चात्। वर्णोपदेशाद्यनंतरं। अत्रापि। अक्षरसमाम्नायेपि। विरु
द्धेति। उपजीव्य महत्वशक्तिग्राहकमानविरोधापत्तेरिति शेषः। तत्र हेतुमाह नहि

त्वेन तद्विरोध्यापत्तेश्च। किंच। इदंद[illegible]पयेइ सस्यसौत्रेइत्तं साजात्यादौ वीइति वाच्यः। नाद्यः। यस्येति च न लोका
मयञ्जौ तो मित्सादादव प्रवृत्त्यापत्तेः। तद्विसूत्रस्य प्रामाण्यविरोधापत्तेश्च। अत एवांसोपि नेति दिक्। माहेश्व
राणीमपि कौ हिं सफलयितुमाह। न[illegible]ति निवि। अवहारेति। शिक्षाभाष्यादिकृते स्यादिः। वेद एवेति। तद्
ति। न चैवं तुल्यास्यसादेतीप्रवीयप्युक्ता सालनस्यादितिवाच्यम्। शास्त्रयोः पौर्वापर्येण्यानु
पपत्तेः उपजीव्योपजीवकभावाभावात्सवर्णसंज्ञाया सूत्रोपजीव्यत्वादिति भावः। अ
जिति। अजादिसंज्ञायाइत्यर्थः। स्यात्संतिरे। विकल्पेषु। संदेह इति। तथा चावि
कृतानामेव संज्ञिर्लाभ इति भावः। यत्तु क्रमबोध्यकेवर्णोपदेशो गुणादिप्रवृत्तौ सुपा
मितिसोऽर्तुकिपरत्वादत्रोपधाकल्यस्येति प्रवृत्तसाट्गुणि[illegible]सद्गुणितिवास्यात्। तथा चैका
रस्याजादिसंज्ञानस्यादिसाध्यायेना[illegible]जादिसंज्ञानस्यादित्युक्तं। न च संदेहस्यानि
वृत्ति ईरस्यानादितिवाच्यम्। ईदूदिदितितपरकरणेनेदृशोविषये तस्याप्रवृत्तिज्ञाप
नादितिमंदः। तत्त्व। तथासत्यजादिसंज्ञानस्यादितिवाच्ये ऽजादिसंज्ञानामनिष्पाद
दित्वस्यासंगत्यापत्तेः कालनि[illegible]प्यादपदयोरेवंसति नि[illegible]फलत्वापत्तेश्च। अजादिसं
ज्ञाभावे साध्ये हेत्वनुक्त्या वाक्यस्याप्रयो[illegible]जकत्वापत्तेश्च। संध्यभावे हेतुत्वाभावे नास
वर्णत्वापत्तेश्चेत्तौ। विभक्त्यनुसंधिं प्रतिपाद्यस्वरसंधिस्त्वेनेति तदुक्तौ पंगे स्वारस्येन तदनु
सूत्रे रेवस्फुटत्वेन सुपामित्यादिपरत्वेन कैयटप्रयोजनस्यासंतानौचित्यात्। अक्ष्याद्यार्थत्वा
च्च। इदस्य लेप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया निर्विषयत्वापत्तेश्च। गुणांतरमुक्तं संग्र्ह्य यतपर
करणस्य सूत्रमते [illegible]भेदकपक्षसत्वे नावैयर्थ्यमित्र। भाष्यमते ऽभेदकपक्षेतत्स्यप्रत्याख्यातं
वर्णेऽवेत्यर्थः। आम्नायस्य क्रियार्थत्वाद्[illegible] इति भावः। अत एव श्रुतिः स्त्रीवेद आम्नायइ
त्यमरोक्तिः। चंद्रोदये वितानेव स्यादाम्नायोन्वयेश्रुता विद्यादीनां नार्थकोपाद[illegible]कृतेपि तत्र प्रसिध्यभावस्त्

यत्नुरत्नाकररुत्कृते ग्रंथे इत्यर्णा तेन रुतानीत्यर्थः। न चात्र नमानां ये नाक्षरे त्रिशिक्षावचनस्येवमा
नत्वादिति वाच्यं। तथा सति श्रुतिस्मृत्याभावापत्तेस्तं ध्वनयन्नाह। महेश्वरादिति। तत आगत इत्यण्। ननु
इदं वाच्यमिति मतं अत आह। महेश्वरेति। एवं व्याख्या कृत्वा माहेश्वं चैवमिति। महेश्वरा दागतानीति व्याख्या
नेचेत्यर्थः। तत्र सामान्यतो लब्धा एषा चतुर्दशसूत्र्युत्कानुपूर्वी काक्षतिरेवेति समुदितार्थः। एवं चानादित्वे
३५ नाष्टाध्यायीतोऽस्या वास्तवे नत्नलात्तत्रहारो नानुपपन्न इति भावः। तत्फलमाह। कृतीति। अस्येति। एवं
नव्याकरणीतरनिराक्षोनांन्यांगानां सत्याजात्यात्। अत्राकृतिरियं तत्प्रसादलब्धेति उक्तार्थे। अन्यथाऽधि
गम्य महेश्वरादित्यनयोरर्थारसंस्पृष्टमेवेति भावः। एतेन पंचवंशतो किंवदंतोऽनुरोधादिति सामान्यस्यावि
शेषपरत्वेन मानमित्यपास्तं। एतेन महेश्वरेण प्रोक्तानीत्यपि व्याख्यानं निरस्तं। एवं सति प्रकृतं भाष्यविरो
६४ धं परिहरति। ननु लिखितेति। अस्यत्वाकारेणान्वयः। यदा इत्याहोइति भाव्यादौ इत्यत्र वैयधिकरण्येनान्वयः। आ
दिनाऽव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्योद्दिष्टः टकारः वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण प्रत्याहारघटितसमानेत्येवे
तीति। कृत्स्नत्वं सूत्रस्य केयटस्यत्वे पौचार्यस्येति भाष्यान्तरस्य ग्रहणं तन्नेवमपि तद्विषयप्रवृत्तिर्दुर्घटं मुक्त
मुक्तेरत आह। अनुवंधाश्चेति च सत्वपि। एतेनानादित्वव्यवच्छेदः। नन्वेकं पंमानुबंधप्रत्याख्यानमत आह)

पे ट

न त्र समासो वर्णदेशवारं स्यात् लत्वं प्रकटयितुं छक्कोऽनननादयत्रादेत वद्दुत्व णो लकमा [illegible] यमतिर हसं
पाणिनिशिवप्रसादलब्ध सूत्रसमूह [illegible] माहेश्वरीकेश्वरो विस्त्रवो विचार्य स्फुटीकरोमीत्यर्थः।
त्र मेति। अपिना एदद्दार्थे समुच्चयः। इत्येवं विचारपरमिति। इत्येवं विचारपूर्वकादर्थायैतत्प्र
तिपादनपरमित्यर्थः। प्रसंगादाह। सर्वत्रेति। पाणिनीयेऽभ्यासेष्वपीत्यर्थः। एवं परमेव। उ
क्तान्हर्यकमेव। अन्यथा। उक्तानामर्थानंगीकारे। अपिनाक्षतिपरिग्रहः। तत्र तत्रा। आवि
नाप्रत्याख्यानसमुच्चयः। तदिति। सर्वत्रप्रत्याख्यानस्यैतत्परत्वमित्यर्थः। सूत्रेष्विति। भा
ष्येषु त्रिदोषः। सामर्थ्ययोगादिति। ल्यप्लोपे पंचमी। सामर्थ्यमुक्तं विहायेत्यर्थः। शुद्ध
ष्पार्थ वस्तोऽभावात्तदनुल्लेखः। मन्ये वमपि प्रत्याख्यानपरमाष्यासंगतिरिव दृष्ट इत्यत्र
स्य भाष्यविरोधादत आह। वृद्धिरिति। इतिरसंगलभावे पूर्वस्य हेतुत्वबोधकः। निष्प्रयो
जनत्वेति। दृष्टप्रयोजनशून्यत्वे [illegible] त्यर्थः। आनर्थक्येनेसस्यप्रत्याख्याने [illegible] न्वयः। अ
स्योक्तेऋति तं द्रढयति। अतएवेति। वर्णसमाम्नायस्य ऋतित्वादेवेत्यर्थः। अनुच्छित्तं। शा
स्त्रकर्तृकत्वेन परिच्छिन्नेनेत्यर्थः। एवमेव। उक्तानुपूर्वीकमेव। नन्वाधुनिकत्वनिवेशो
न विरंतनः कर्ता [illegible] ऽध्वोऽतआह। शारीरीति। एतेनवेदस्य सकर्तृकत्वे [illegible] दृष्टापत्तिरिति
सूचितं अनुबंधानां सादित्वं प्रतिपादयन् तत्र तत्र मानांतरमाह। उक्तमिति। स्वालत्वं वा
गायत्र्योचरमितिज्ञापनाय छक्का [illegible] निनादव्याजेन सनकादिसिद्धानुद्धर्तुकामोनटरा
जराजः अनेन मंगलादीनिदर्शितानि। विश्वरूपविलासवैवि अवम कौवीव्रणबाहवौ २१
अवेति। एषु नादरूपे [illegible] षु सर्व [illegible] षु सूत्रेष्वित्यर्थः। [illegible]। अत्र सावर्ण्यप्रसक्तेर्दृष्टाय स्मिन् समेरु रूप
सरूणादिज्ञातानुबंधसमूह रूपं। समासांतः अत्र सावर्ण्य [illegible] दृष्टानसंख्या [illegible] वीयस्मिन् तस्मात्तांतरमन्यत्रो

यिर

धातुमूलेति। धातुमूलकोयेशब्दोसा त्रीति पादकृशास्त्रेरसर्थः द्वितीयपयोके भाष्यमुपि
मानमाह। तरावेति। अनुबंधानां सादिलादेवेस र्थो अनतरावेसस्यार्थध्वनेहेतु माह। क्रेति।
उक्तभाष्येरसर्थः मन्वेणमपिकथं माहेश्वर कृतायलाभोअन्येशिष्य कृतेवस्यापिरतिभवाद
तआह। तत्कररणमिति। तेन अनुबंधोकरेणार्थश्चेति भाष्ये एाइ इमेव द्रष्टव्य जिअचेति।
उक्तकाशिकायामि सर्थः तत्वहेतु लेनो उक्तयतिशेषः। अस्पंदकानादस्या। तत्रबजे
परेशास्वरूपहेच। श्रुतिवेति। वर्णसमाम्नायेति भावः। अनस्वगीतासु परेशादेस्तुनत्रै
लोपदेशास्वरूपहं तस्यधनंजययुद्धप्रवर्तिमावप्रलक्षतात्। इतिनतत्रापिवेदत्वापसापिंसभिद
भिसपास्तं। उक्तमेवद्रष्टव्यितुमानेमाह। कृतंवेति। आहेतिशेषः। अक्षरध्वंदः स्वरूपंसमुत्को
तंस्मिन्यगनुबंधमेराह शिर्तिं। तथामयेतिशेषः।। तवद्दशांतमाह। यथेति। सामान्योक्तं विशिष्या
ह। अलेति। तथाकेथनामात्रेहेतुमाह। अलेति। यतसाहि। नलुनोयंअन्यशिसस्यैकत्वातृणा
पिश्रुति। रशि सत्वस्यसमूहनिष्ठत्वादितआह। अवप्रेति। तत्रचंअवप्रति पादकेहंचअः

स्वरं [?]
स्पंद [?]
निसूवेद
४

तरधू [?] दूर [?]

नु४

परमेश्वरान्निर्गुणाद् मायामात्रिसहः मापकः सगुणोऽभूत् आसीदित्याद्यर्थकाग्निमतदीय
पद्ये ति संपः । नन्वेवं व्याख्यानं स्यादित्वेन प्रत्यासत्त्योपदेशाकर्तृकर्तृकत्वलाभेपि उपदेशो
ऽन्यकर्तृकत्वमेव कुतः पाणिनिकर्तृकत्वस्यापि संभवादत आह । अतएवेति । तेषामन्य
कर्तृकत्वादेवेत्यर्थः । व्यतिपदार्थमाह । शास्त्रप्रवृत्तीति । अत्र विशिष्टलोपव्यवहरणं पाणिनेरि
त्युपस्यात्रैवान्वयः । नित्यसाकांक्षत्वात् । शास्त्रदर्थ इति । सर्वोध्यत्वेनार्थः प्रयोजनं यस्य सद्भूत
र्थः । ननु वर्णसमाम्नायस्य साक्षाच्छास्त्रप्रवृत्त्यर्थत्वमत आह । सत्वेति । समवायश्चेत्यर्थः ।
सति सक्षर समाम्नाये टणादिसंज्ञाद्विनिर्जीव [illegible] वेन शास्त्रप्रवृत्तिरिति ग्यणद्ध्यात्यौय
पासंरभप्रवृत्तिश्चेति भावः । एतदाशयेनैवोक्तं । क्रमस्य संज्ञाद्वारेवेति । अनिनाऽस्मच्छास्त्र
बहिर्भूतत्वं सूचितं । अतएव मंगलार्थं महतः शास्त्रौघस्यादितो वृद्धिशब्दं प्रयुंक्ते इति
मा [illegible] त्वं संगच्छते । अतएवेत्यस्यार्थे [illegible] सूत्र यन्नाह । एवं चेति । तस्योक्तफलक [illegible] सोक्तो
त्वेत्यर्थः । स्पष्टमेवोक्तमिति । पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थ उपदेशाद् लुप्तेऽनुपदेशो गुरुकर्तृता
याः स्वरसतः प्रतीतेरिति भावः । नन्वेव [illegible] मुपदेशव्यवहारेण तस्य वाह्यात् तद्रूप [illegible] नवि शेवः
षयकत्वेन वर्णानामपि सादित्वापत्त्या गुरुकार्प्यसंगतिरिवात आह । मंत्रोपेति । अत्र । ननु

सर्वत्र। तथा च सिद्धेऽक्षारणेऽपि तद्व्यवहारान्न तदसंगतिः। अत एवाष्टक उपदेश उच्चारणमित्याद्ये
व भाष्ये उक्तं न त्वाद्योच्चारणमिति तस्य च ढक्कानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः। एतेनोपदेशापु
दप्रयोगादनुबन्धवर्णानामपि साधुत्वमित्यर्धजरतीयं हेयमित्यपास्तम्। ब्रह्मराशि
संप्रदाय इति। अत एवेति। ब्रह्मप्रतिपादकत्वादेवेत्यर्थः। एतदिति। नान्यपरा। नापि पाणि
नीयपरेत्यर्थः। इदं गर्गस्तु प्रागुक्त एव। तत्प्रयोजनमिति। साक्षाद्वर्णसमाम्नायप्रयो
जनमित्यर्थः। अत एव वक्ष्यति। संज्ञाप्रणयनं चेति। एतेन लक्षणत्वादिकं भाष्योक्तमव्यानु
षंगिकत्वान्नोक्तमिति निराकरणोक्तमपास्तम्। तस्य साक्षात्फलत्वात्। अन्यथा लोकप्रसि
द्धमातृकापाठे नैव कलादिदोषरहितवर्णस्वरूपज्ञानसिद्धेः कस्यचित्साधुत्वाप्रतिपाद
नाच्चादृष्टार्थे मानाभावाच्च वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। तथा च सूत्रे चतुर्थीसमासो वो
ध्यः। नन्वेवमपि संज्ञायामत्रानुपादानात्कथं तदर्थत्वमत आह। एतच्चोपेति। एषां क्रम
बोधकत्वेपीत्यादिनेति शेषः। आदिरन्त्येनेति सूत्रेण क्रियमाणाणादिसंज्ञासन्निवेशवि
शेषं विना दुष्करत्वादिति भावः। संज्ञाफलमाह। संज्ञेति। वृद्धिरादैजित्यादिद्वत्वाद्युक्तक्र
मं विहायैतत्कथने संगतिमाह। संज्ञेति। तेन। अस्यत्वेन। इदमित्यादिनासूचितामसूवि
माह। परेत्विदित्यादि आकुरित्संतेन। अस्य। लणित्यकारस्य। एवमग्रेऽपि। त्रेतीति। अनुस्वा
रं विहाय सूत्रैकदेशानुकरणं। र्थः। अर्धमात्राकालाच्चवादिति भावः।

दोषांतरमाह। किंचेति। अनुनासिकत्वफलमाह। अस्येत्संज्ञेति। यणिति। तद्भिन्नव्यतिरिक्तेत्यर्थः। व
त्रर (ऋ) चिति। येयत्र लाघवसंज्ञत्वस्ति पुनवृ सर्वत्रेत्यर्थः। दोषांतरमाह। किंचेति। अस्येत्संज्ञकत्वे
इत्यस्यानुषंगः। अस्याव्यापकत्वापत्तिरित्यत्रान्वयः। ग्रहणाभावे इत्यस्य भाष्योक्ते इत्यत्रान्व
यः। इतिइत्यत्र। रती ग्रहेत्तोः। लोपस्य वलत्वव्याप्तिरिति हेतोः। अव्यापकेति। पक्षतावच्छेदकाव
च्छिन्नवृत्तित्वरूपव्यापकत्वाभावापत्तिरित्यर्थः। तदुपपादयति। रवेत्यादिना। तवेति। मतेइति
दोषः। नन्वेवं ऋस्वानुनासिकाकारतत्रप्रवेशेपि न दोषो लक्ष्याभावादत आह। अस्याहरेच्चि
ति। तल्लक्षणे रण् ग्रहणं खंडनायेति भावः। एतेन तत्रानुनासिकपाठेपि लक्ष्ये अनुनासिक
त्वेपि ततोव्यक्तिभेदेन भिन्नत्वान्न दोष इत्यपास्तं। अकारेति। अकारजातीयत्यर्थः। हे आन्
त्रायद् मांसेचेति लक्ष्यार्थः। अनितेः किं वंतस्यानितिरूपं न तु किमनुनासिकत्वसमानाधिकर
णजातिनिर्देशात् ऋस्वत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशस्तत्राद्ये आह। अनुनासिके
ति। तस्य हल्त्वेन ततः पूर्वमकारस्य मोनुस्वार इत्यनेनेति भावः। अंत्ये आह। सोस्तीति। एत
त्तदेरित्यनेनेति भावः। इदं चकौस्तुभाद्यनुरोधेन। वस्तुतो गुणाभेदकत्वस्य व्यापकजातिनि
र्देशस्य च भगवदभिमतत्वेन सर्वत्र दोष इति बोध्यं। यद्यपि सोस्यादिति ज्ञापकरूपस्त्राचारोत्
त्रसंभवति तथापि तदपेक्षया पेष्टं व्यापकत्वं तत्तीयस्या — ज्ञ्येतेति नायमित्संज्ञकइतिसिद्धं। अ
नित्संज्ञकत्वमेव द्रढयति। अत एवेति। तस्यानित्संज्ञकत्वादेवेत्यर्थः। भाष्योक्तं वार्त्तिकार्थमाह। यं
एत इत्यादि। यत्ते इत्यतः प्राक् प्रत्याहारे व [illegible] रु स्यापत्तेः। भाष्यविरोधाच्च। उद्योत
स्त प्राचामनुसारि कौस्तुभानुरोधेनेति बोध्यं। अद्रू [illegible] च्चित्वत्रकमभिन्न [illegible] अच संज्ञाग्रा [illegible] ग्रहणादि

तदाह। अक्ष्विति। तत्फलमाह। अज्झिति। प्रत्याहार इति। निमित्तात्कर्मयोग इति तत्र सप्तमी फलं हि तत्र निमित्तं
प्रत्याहारस्य फलत्वं च तत्करणस्य। तत्सिद्धिविषये केचाधीनत्वादत एव कर्मीयमाणानामिति विशेषः। प्रत्याहारस्य
संज्ञारूपस्य समूहस्यावयवेनानुबंधेन करणकर्मणा सह समनायरूपयोगसत्वात्तदाह। प्रत्याहारार्थ इति।
उक्तहेतोरेवाह। कियंत इति। प्रत्यासन्निन्यायलब्धं शेषं पूरयति। अजिति। अच्संज्ञयेत्यर्थः। ननु इदमुपलक्षणं
वाच्यं। अन्यथाधिककिंचित्फलसंभवात् अत आह। महाविति। एतत्प्रतिपादन एव तात्पर्यं न तत्प्रतिपादने। अन्यथैतद
धिकं स्पष्टमेव तन्मते तु सकलप्रत्याहारमूल॰ मूलत्वाद्दुं शेष एव तदादेवाशकासमाधानो चित्स्येनमृजल्पा
गानो चित्यमिति तदसंगतिः स्पष्टैव। तत्र मानांतरमाह। भाष्येति। भाष्यस्य। वार्तिकस्य। अन्यथा तदुपादानं व्यर्थ
मेव स्यादिति भावः। आद्ययोरव्यापकत्वं ध्वनयितुं स्पष्टत्वात्प्रथममनुपेक्ष्य मध्यमहेतुं व्याचष्टे। तत्रेति। वार्तिक
स्य मध्यमहेतुशरीर इत्यर्थः। प्रत्याहारेष्विति। आद्यजंतेन तथाद्येष्वित्यर्थः। अन्यादृशप्राधान्यस्याभीष्टसाध
कस्य दुर्वचत्वादाह। ग्रहणेति। तदव्याचायां ग्रहसंसिद्धं नापि तु तथापाठसामर्थ्यादेवासिद्धमित्याह। हकुनेति।
तथा। ग्रहणार्थः। तेषामेवेति। अन्यासामेव ग्रहणमेवेत्यर्थः। तत्र तत्रेति विशेषः। ननूपलक्षणतोऽवश्यं वाच्ये स्युक्तं। साच
स्वरांशाद्वयंजनांशो व्याप्य वश्यं वक्तव्याहशाद्दोर्ग्रहणे दर्शितोकतेरत्वादनुसप्रोप्तिसंभवात् आपहेतुभ्यां तु वारणा

संभवः। एवं च हलंशेऽपि सोपलक्षणत्वेन गोध्योतिकात एवेत्यिग्रंथासंगतिरत आह। नन्वेतीति तत्र घटितेति। इ
घटितेत्यर्थः। यद्वोच्चारणार्थवर्णघटितो प्रत्याहारे इत्यर्थः। न च नपुनरंतरेऽलिति भाष्योक्तेस्तच्चारितार्
थ्यं। तद्व्याख्याशयस्य भावप्रकाशेऽन्यथा प्रतिपादितत्वात्। यथा पूर्वोक्तं गृहीतोऽस्यानुबंधानामसंकीर्णस्यो
५४ च्चारणोपपत्तिस्तथा हयवे सादिरूपेण तदुपनीयमधिकारोच्चारणवैयर्थ्याच्च। अत एव पुनः पुनरिति वीप्सा
ष्या ५ अभ्युपेत्याह। तद्विषयेति। तद्विषये इत्यर्थः। सहानानु मध्यमसमाधिपक्षेऽच्चारस्यानंगीकारे णोक्तहेतु
संभवोऽत आह। तद्विषयेति। तदभ्युपेत्याप्याह। चेति। तेन दोषांतरसंग्रहः। तच्चेत्संटादेरूपदिष्टत्वात्तस्य ग्रह
णं। यदि तत्रापि ग्रहणमिष्टं स्यात्तर्हि तथैव दिसत्समुपादिशेत्। हवत्यादिज्ञापनाय तथोपदेश इत्यत्र्येततत्र किं
ञ्यो रन्यतरवैयर्थ्यापत्तिस्तस्यस्थाने स्यस्पष्टत्वात्। एवं टस्यापि। नन्वान्यग्रहणं नैवेष्टमिति हेत्वसि
द्धिः। नियमार्थतया वैयर्थ्यमपि नेति वाच्यं। न स्यसर्वसवर्णग्रहणं। कञ्योरेव टणौ रेकवग्रहणं तयोः क
स्याप्यग्रहणमिति वैरूप्ये वीजाभावात्। ऐ औ जितिस्थस्यापि प्लुतत्वाद्ययार्थतया नियमार्थतापत्तेश्च।
दृष्टानुरोधेन तत्र तत्पेति वेदस्यापि वैयर्थ्येनानिष्टनियमस्वीकारापेक्षया तदभावकल्पनमेवोचितमिति॥

नातनाम्नो [illegible]त्यादि:

उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ नन्वेवमुरसि सारीका जातिरत आह ॥ उरसीति ॥ दृष्टान्ते न यथा सावर्ण्यं स्यावश्यकत्वं तथा तस्येति वोनिकतुल्यत्वं तस्येति यस्तेषितं ॥ अत्र संतत्वं सर्वमे तत्र प्रत्याहारखंडने प्रसिद्धमिति ॥ नेहत्रि खितं ततरएव बोध्यं । हत्स्वेति ॥ तस्मान्नवं धहेन प्रागुक्तरीत्या वारणासंभवात् ॥ विशिष्टेन च लक्षणया शुद्ध हल्प्रतीतिरिति नदोषः ॥ नन्वतदर्थमेव सः ॥ रामइत्यादौ संयोगांतलोपप्रसंगे: ॥ असत्युपदेशावे यथ्यापत्तेरिति भावः ॥ तत्रहेतुमाह ॥ नपुनरिति ॥ चारराम पीति ॥ अ[illegible]ष्टस्पष्टोच्चारराम पीत्यर्थः ॥ नन्तुतथापि नि:संदेहायतथैवोच्चारणमास्तामत आह ॥ एषाद्येति ॥ चार्यस्य ॥ अनादिशब्दपुरुषस्य ॥ शैली ॥ समाधानप्रवृत्तिकौत्विति: ॥ एवं चान्यत्र संज्ञि विशेषसमर्पकता योपात्तत्वादत्र तस्या संज्ञित्वमेवेति भावः ॥ हलंत्यमितिसूत्र चारितमिव तारयति ॥ स्यादेतदित्यादिना ॥ नन्वष्टाध्यायीस्थस्य हलंत्यमित्यस्य हलितिसूत्रेत्यंसभित्यादिसेवार्थइति अन्योन्याश्रयसंभवएवनात आह ॥

प्र० ४

रू मा०
६०

नविभेति ॥ आदिनोपदेशे ञियस्या आदिपरघटितविधिस्त्रसांच परामर्शः ॥ तदा
हिहलमत्याहारस्यैव सिध्याऽजादिप्रत्याहारस्यासिध्याते पां वाक्यार्थबोधाभावेन
नैरर्थक्यं स्पष्टमेव ॥ आवश्यकत्वे परस्परापेक्षत्वे हेतुः ॥ नच्च व्यवहिते ॥ अन्योन्या
श्रयोऽयुक्तत्वे हेतुः ॥ कस्य चिदुक्तिं खंडयति ॥ नचेति ॥ हयवरडसादेः महलितेत स्याक्षर
समाम्नायिकस्य ॥ आद्येत्यस्यार्थमाह ॥ शेषेति ॥ तन्मध्ये इष्टानुरोधेनेष्टोद्देश्य
विधेयभावानां अंगीकारादिति भावः ॥ अपिना अपरेषां समुच्चयेन यथाश्रुतार्थ
बोधनसमुच्चयः ॥ अन्यस्यापकस्य चिदुक्तिं खंडयति ॥ नन्विति ॥ अंत्यात्पूर्वेति
वसिद्धत्वादाह ॥ अजितिं नन्वेवमाद्ये स्त्रे रादूधात्वादा वेसस्यापत्तिरत आ
ह ॥ तृतीयेति ॥ अनुनासिकेरति सूत्रे इत्यर्थः ॥ अवैतानुनासिकेहल्यइत विधानेन
तत्र साफल्यसंभवादाह ॥ अजित्यनुवर्ततीति ॥ अनुवर्ततावप्युक्तरीत्या वाक्यभे
देन तस्य विधायकत्वे ऽनुवर्त्तिव्यर्थौ तां विनापि तस्य सिद्धत्वात् ॥ प्रकारांतरेणानु
तस्याजित्यस्य विधायकत्वं तु कथमपि दुर्वचं तदेतदभिप्रेत्याह ॥ सोमध्यादिति ॥ भूसुवोरिति

श्री०

ऊ इति द्वापकानमहाव्याहृतिसूचनद्वा--रामंगलार्थं तस्याशावुपादानाच्च भूधातोर्दोषाभावात्तदा
ह॥ प्रभृतानिति॥ स्फाइसादिपेशादेर्भिन्नसामर्थ्यादित्यु अइत्यादौ तस्य तत्रानंसुलात् स्फाइसादेः शदेर्वड
पेर्श्चोइतिसापकास्याइसादेः शलास्येतिज्ञापकान्नदोषइति यद्यपि सुवचं॥ तथा--पि इसादो
दोषसत्तात्प्रभृतिग्रहणमत्र प्रकारार्थं गतस्येवोक्तिः स्वरोक्तवनिकान्यायेन॥ तत्स्वाच कथं न प्रसिद्ध
स्यस्वरस्यासिद्धिप्रसंग इति बोध्यं तु चेति भावः॥ नन्वेवमपि द्रुप्रभृतौ दोषस्तदव॥ अनंतरस्येति न्याये
नावरस्यैव तेन नियमो ऽङ्गीकारात्॥ नहि तत्र तस्य प्राप्तिरपि त्याद्येस्यात आह॥ योगेति॥ अन्य
थाऽननुनासिकद्वसेन योजनविधिनैवेष्टार्थसिद्धौ तद्दानर्थक्यं स्पष्टमेव॥ यत्स्वर्थे एवमत्रोऽपि॥ ते
न॥ तृतीयसूत्रेण॥ नन्वेवमपि अननुनासिके द्विर्वजितस्सिजेवेति विपरीतनियमः कुतो न ता
वतापि तृतीयसूत्रस्य सार्थक्यलाभात्॥ एवं च द्रुप्रभृतौ दोषस्तदवात आह॥ सिद्धेति॥ ग्रहणाननुनासि
कानां तथा सति लाभावेनैव भिन्नो ऽसंभवादिति भावः॥ प्रकृतिमाह॥ एवं चेति॥ एवमर्थकसूत्र
त्रयकरणेऽपि सथः॥ अपि नाम गुरु गुरु स्वत्तदृशसूत्रायेति परिग्रहः॥ त्वेन॥ तं त्वा द्वसादिपरिग्रहः॥
एवं च संप्रसारणं सत्त्वापत्तिः स्यात्॥ वेस्या॥ अपाणिनीयत्वस्य॥ ते--सिद्धिं परिहरति॥ सूत्रेइति॥
उपाचरति॥ कथयंति॥ तदेवा॥ तेरर्थं क्रमेव॥ प्रयोगा॥ तदपेक्षया ऽधिकं तद्विशिष्टं वा॥ परसंदर्स॥

२२

संक्षिप्तं कृत्वा ॥ ननु तावतापि सूत्रभेदोऽस्येव स्तुतः वात आह ॥ नासाविति ॥ ननु कथं स न दोषाय ततो
ज्ञायमानस्य केवलादृष्टस्येतो ऽसिद्धेर्वं च [illegible] तदावश्यकत्वमत आह ॥ सतीति ॥ एवं च यदि शुद्धाद
ष्टार्थसंभवेत्तदा भवदुक्तं स्यात्तदेव नादृष्टं तु कल्प्यमानं पुन्यासोऽदेवं [illegible] नततइति तथादेवं च
मिति भावः ॥ सभिसंभवेऽदृष्टमनेन प्रसाख्यानस्य सत्वे शुद्धादृष्टार्थसम्भवोऽति सूचितं ॥ तदाश
यः ॥ नासौ सूत्रभेद इति वदतो भगवत आशयः ॥ अतएव ॥ तत्र तेषां तद्वारैव तदर्थवा
देव ॥ ननु नमाचापद गौरवमत आह ॥ नहीति ॥ अस्यास्तीत्यत्रान्वयः ॥ वृत्तिभिमुखी दाह ॥
वरागो भीति ॥ नारायणादिसिद्धान्त मतं खंडयति ॥ नचेति ॥ सोऽति ॥ युगपदित्यर्थः ॥ आद्यो
ऽर्थमाह ॥ समभिति ॥ एतीयस्यापि मेवो हेगछतीति ॥ कश्चित्तथैव पाठः ॥ वृद्धि विषयाभि
भावः ॥ एवं योगार्थमुक्त्वा रूढ्यर्थमाह ॥ मध्येति ॥ आद्यंतसमभिव्याहारात्स्य लाभः
२२ स्वरूपमित्यनुसाऽऽदैः संज्ञा ॥ वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विव सामानाधिकरण्यात् संज्ञावाच
गतिः ॥ तथा च मध्यमो वर्णो अंत्येन सहितमादिरणादि संज्ञको भवेतीत्यर्थः ॥ न
हि नेति ॥ रूपसिद्धिरस्तु आए तेय [illegible] परोऽत्र पररूपं कृत्वा ओमाङो श्चेति पररूपकरणे
टमः

नबोध्या। एतद्रूपसिद्ध्यर्थमेवाङः प्रश्लेष इति बोध्यं। नान्योन्येति। नान्योन्याश्रयशंकापीत्यर्थः॥ त
वं सतीत्वस्य तत्रानिर्देशा दिति भावः॥ [illegible] शंकाया अज्ञानतः संभवादिह। तमरीति। आदिनोप
पतथोत्क्यादि परिग्रहः॥ कटीवी सत्रेति। कटी सत्रवी सेत्र चेति भावः॥ इङ् अध्ययने इकू स्मरणे
अनयोर्निस्यमधिपूर्वकत्वा दनुहेरवः॥ सहाङ् पूर्वादिति। अनेन केवलादाङः पूर्वोच्चत
वा ५ त्संज्ञाबोधितात्। तजिति। ताछीत्यादेरभावस्त्र नस्त्वेप्रसंगलवेतिभावः। बोधेनोदिति।
ततेननवीनास्तु इत्यास्यनास्तीत्याहुरित्यं ते नैतन्मूले लखनागंतरलेन। एवं सतिद्विध्या
सहैतेति रूपापत्तेः। वेत्तलतत्तलसहआयतीति सहेताइष्टकिटकटी सत्रे प्रक्रिष्ट स्यभविष्यती
त्यादिरं स्येनेस त्रू कौ स्तले नेद प्रयमानः [illegible] कात्वितकः पदात्तः। एवं योगरूढि [illegible] पक्षेदोषे
को शुद्ध योगपक्षे तत्ता धारणं दोषमाह। किं वेति। यत इति दोषः। सर्वत्रापि एवं। आङो रूपसाधनार्थ
मावश्यकत्वादाह। अंसिमंतादिसस्येति। इदम [illegible] त्येयन्वयति। उपपादनमध्य इति शेषः। मचेजे एरधातुपक्षेदु

ह॰२

त॰५

गे॰२

रू॰ वी॰ आ॰

१२

पासिद्धिसमुच्चयः। नन्वमूतात्प्रत्ययनार्थेनरथान्तरादिवद्युत्पादनं साधुत्वार्थमत आह। कृतेत्यादि। कुत्कृ
दौ त्यस्यार्थः। क्रोशादित्वात्सर्वग्राहकाभावादिति भावः। अतः प्रकारान्तरस्यासंभावात्। तं। अन्योन्याश्रयं। संदूरू
स्वरूपात्यत्ति भगवतोऽप्यभिमतेत्याह। भाष्येष्वेति। वक्तृप्राप्यमिति। इति। अस्यां सेरेव संबंधः। कैयटीयव्याख्यानस्य दुष्ट
त्वादाह। तस्येति। अंत्यशब्दस्येत्यस्यमध्यमणिन्यायेनान्वयः। कर्मधारयेत्त सप्तादस्यैतदैनिपातापत्तिः। आद्ये प्रथ
मानुपपत्तिश्च। यच्चाकथंचिद्रूपपादनापि तद्यात् न्यत्रकृतगतिरेवोचितेति भावः। एवं च। तत्वात्
न्वये च। यच्च पाणं [illegible] नाभिमतिन्यायेन तस्यौ [illegible] सेरेव निवेशस्तथापि श्रौतक्रमादिति न्या
येन तस्यावश्यकत्वमित्याह। हलन्तत्वान्तमिति। ननु द्वितीयवाक्यार्थे च व्यनुपपत्तिरत
त आह। अंसेति। नन्वेवमप्याख्यातत्वाभावेन कथं संमतिदानमत आह। अत्रोच्येति। आद्यसेति।
एवं तत्तु ज्ञानाभावेन क्रमिकबोधस्यैव वाच्यतया [illegible] द्रावश्यकत्वात्। एवं च कण्ठतस्त
थानोक्तमपि तदभिमतमेव। अत्रपक्षे पदद्वयावृत्तेरुक्तरीत्याऽवश्यकत्वेन पुनर्व्याख्यानेन यत्केशां
से इत्युत्तमसहमानो मूलकृत्कदाचिन्मेव संपूर्णसूत्रस्य दर्शितवान्। नन्वेवं भाष्यव्याख्यानेऽस
वीर्यत्रिज्ञानमस्तदेव न केवटेनान्यथाव्याख्यानात्तत्वादत आह। हसमीप इति। हस्य अन्त हलन्त इति
समास इति भावः। व्याख्यायांमिति। भगवदभिमतायामित्यर्थः। समासानुपपत्त्यादिदोषोऽत
र मन्यत्रस्य [illegible] त्यादाह। इत्यत्रामिति। एवमपि। उक्तान्योन्याश्रयपरिहारेऽपि। इतिविभ

शिव॰

१२

त्वीति। इति सूत्रघटकविभक्त्यर्थः। सुबादिसिद्धस्तदधीनत्वात्। वाक्यार्थबोधायवतस्यावश्यक
त्वमिति भावः। तद्बोधश्च। हलंत्यमितिवाक्यार्थबोधश्च। पवादेति। नविमेतिनिषेध्येत्यर्थः। न
न्वपवादवाक्यार्थज्ञानमेव प्रतिबंधकमतआह। प्रतीति। वाक्यार्थेति। तज्ज्ञानेत्यर्थः। नन्वेवमपवादबो
धात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वापत्तौ उदासीनविषये इवापवादविषयेपि प्रवृत्त्यापत्तौ
पश्चादुत्कृष्टं तं प्रति ब्रूयात् मान्गु ... डः पा इति तेन किंकृतस्यादिति स्थानेंतरतम इति सूत्रभाष्यो
क्तन्यायविरोधितापवाद [illegible] शास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः लकेन प्रातिपदिकार्थसूत्रभाष्यपठिते त्रि६
नपूर्वं ह्यपवादानभिनिविष्टं तेपश्चादुत्सर्गाइति न्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थबोधात्पूर्वमपवा
दवाक्यार्थबोधस्यावश्यकत्वे वचनेन प्रागुक्तरीत्या सुसिद्धत्वे निष्फलत्वभावेनान्योन्याश्रयस्य
वस्थत्वात्तत्राह। एवं ह्येति। इयं लक्षणैकचक्षुष्काणामेतत्पाक्षेयेनाह। लक्षणैकेति। ... अस्य बुद्धि
पर्यालोचनेन निर्णयसंस्कारेत्यन्वयः। प्रागुक्तरीत्योत्सर्गवाक्यार्थबोधस्य जातत्वेनापवादवा
क्यार्थबोधात्पूर्वमिति शेषः। उद्देश्यतेति। उत्सर्गशास्त्रीयेत्यादिः। सर्वत्र। उदासीनविषयेऽपवा
दविषये च। विषयेति। लक्ष्यभेदेत्यर्थः। नापत्त्या। अनुपपत्त्या। क्वचित्तथैव पाठः। ननु तदा तस्यै
व वैयर्थ्यमिति तदनुपपत्तिदोषेण युक्तोऽतस्तदेवाह। युक्तेति। वाक्यस्यैवापवादशास्त्रस्य वै
यर्थ्यापत्त्या चापवादशास्त्रपर्यालोचनेनेति पाठः। शास्त्रेति। तद्वाक्यार्थबोधानिश्चयेनेत्यर्थः।
८२ अत्रास्यैव बोधस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वादाह। तद्विषयेति। तदविषयं। अपवादशास्त्राविषयं। निषे
ध्येन महावाक्यार्थबोधनेनवा तस्य त ... त्वनिर्णयादिति भावः। अयमपि बोधोऽनेन लक्ष्यसंस्कार

कइत्याह। तत्त्वादीति। तत्तदर्थविभागइतिवदिदं साधु। एवं सर्वत्र बोध्यं। अयं च्चारम्भेतोपप्लवोऽ
पवादवाक्यस्थलेऽपि बोध्यः सति संभवे। संस्करोतीति। प्रत्यासत्त्यात्र लक्षणैकचक्षुष्क एव कर्त्ता
अतएव तत्कोपपत्तिरिति भावः। ननु वैयर्थ्यापत्त्या विप्रतिपत्तिरत आह। अन्यथेति। तथांगीका
रे वैयर्थ्यापत्त्यानुकूलशीलनं गीकारे इत्यर्थः। विकल्पेति। शास्त्रत्वाविशेषात्सर्वत्रापि वैयर्थ्य
स्य दुर्वचतया शास्त्रद्वयप्रामाण्यादिति भावः। निवर्त्तेरिति। स्वीकारादिति शे[illegible]षः। तत्रापि।
लुगादिविषयेऽपि। एवं च प्रागुक्तरीत्या तदन्यविषयत्वात् तस्येति न व्यभिचारस्तदाह। नहि
बद्दति। अभ्युपेत्याप्याह। न्यायेति। प्रागुक्तरीत्येति भावः। ध्वनितं वेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये तत्रै
वोद्योतितरिति स्पष्टं। [illegible] ननु नायं परिभाषार्थः अभिनिविष्टांते इत्युक्त्या टटदोतद्ध्यात
प्रवृत्तिरित्यस्यैव तत्तोलाभादत आह। अभीति। एवं च हि यतः उक्तहेतोः। पूर्वमपवादात्प्र
पवादशास्त्राणि। [illegible] अनेन परिभाषाज्ञापकमपि सूचितं। एवं च सर्वथानवकाशेवि लु०
षयोऽयं। अभिनिविष्टांते। बुध्यास्थानभवंति। पश्चादुत्सर्गाः। लक्ष्यं संस्कुर्वंतीति परि
भाषार्थो बोध्यः। एतेनोक्तान्योन्याश्रयपरिहारः। नापवादसिद्धप्रयोगन्यविषय एवाप
क४ वादबोध्यात्पूर्वमुत्सर्गस्य न लक्ष्यसंस्कारैषा। अपवादसिद्धप्रयोगेनिनितु तद्बोध्यात्पूर्वम
पिसेत्यवश्यं वाच्यम्। नविभक्तावित्याद्यपवादारंभसामर्थ्यादित्यपास्तं। उक्तयुक्तेः। द्वि शिव०
तीयमते दोष एव नेति हृदये तो वै लक्षणं प्रतिपादयन्मतांतरमाह। लक्ष्यैकेति। तच्चा १२
स्त्रेति। अपवादशास्त्रे इत्यर्थः। [illegible] नुपयोगात्। वस्तुतोऽपवादस्थला

शयावीप्सा। यापवादाश्च यावा। अंसेठ उत्सर्गेणि तस्योत्सर्गेवाव च्छिन्नेने त्यर्थः। एवमपवादेष्वत्रापि। न
तु लक्ष्यैकचक्षुष्कस्य लक्षणापेक्षेवं नेति कथं तेन तत्संस्कारोऽत आह। तस्यापीति। लक्ष्यैकचक्षुष्कस्या
पीत्यर्थः। अपिशब्दः समुच्चायकः। एवेन तदन्यव्यावर्त्यमीमांसानिरासः। स्पष्टं चेदं सर्वं पदेशाधिके। इदम
पितत्रगमकमिति भावः। वा। अपवा। विषयमित्यध्येतत्तद्वृत्तिविशेषः। अपवादशास्त्रपर्यालोचनयाप्या
गपीति तदर्थः। अमिनि विशां तद्वृत्तस्य तद्वृत्तकस्यार्थमाह। प्रवर्त्तत इति। अपवादविषयं • प्रकल्प्य
(बुध्वा रूढं कृत्वा। ततः। तदनंतरं। उत्सर्गः प्रवर्त्तत इत्यर्थः। अंगीकारे तु पूर्वत्तो भेदो न स्यादिष्टापत्तौ
वाग्रहणासंगतिरत आह। पूरीति। अत एव प्रसंगादेतदपीति प्रायां कैयटो क्लिं खंडयति। यस्त्वि
ति। अर्थः प्रयोजनं तदाह। यपेति। —— संप्रसारणमिति। प्रवर्त्तत इति शेषः। एवमग्रेपि। अ
भ्यस्ते। उभे अभ्यस्तमिति सूत्रे इत्यर्थः। एतदेव। न संप्रसारणे इति सूत्रमेव। न पूर्वस्येति। आदा
विति शेषः। तेन न पूर्वं पूर्वस्य मत विप्रतीत्यर्थः। पश्चात्रासंतु तेन निषिध्यते। लक्ष्यभेदान्न लक्ष्ये लक्ष
णस्येति न्यायसंचार इति भावः। लक्षणया निर्वाहे ज्ञापकत्वं नेत्याशयेनाह। यद्वेति। प्रथ —
मांतसंप्रसारणपदस्य तदाश्रयेत्लक्षणया संप्रसारणनिषेधाभावेन युगपदुभयत्र संप्रसारणे सूं
पूर्वत्र तदाश्रयपररूपनिषेधे यणो • सिद्धिरिति भावः। पूर्वस्येव प्रथम म प्रकृत्रिरित्यपि पदाकी
हा। आदीति। सप्तम्यंत संप्रसारपदस्य लक्षणया तदाश्रये यणि परतः पूर्वस्य तन्निषेधः पूर्वत्र • व
कुत्रीहिरत्र • षष्ठीत्सपुरुष इति भावः। विरोधमुपपादयति। नहीति। न्यायेनोक्ते त्वादिः। एवमग्रेपि।
मद्युक्त एवेति। अत एव ततः इत्याद्यक्षरानुगुण्यमपीति भावः। तदर्थ इति। उक्तवचन ह्यार्थ इत्यर्थः।

वार्त्तिके
आत्मयस्ये
तिसंबंध
सा। मान्ये
षष्ठी२

उक्तयुक्तेरिति। आकांक्षादिसत्त्वे पदपदार्थयोरुपस्थितेस्तद्बोधे प्रतिबंधकाभावादित्यर्थः। अभिनिविष्टस्यो-
पवादविषयं तत्सदृशादिपदस्वारस्यभंगापत्तेः परिभाषाद्वयवैयर्थ्यापत्तिश्चे● त्यपि बोध्यं। नन्वेव
मन्यत्रोत्सर्गापवादस्थले निर्वाहः स्थलेपि प्रकृते प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षे वान्योन्याश्रयदोषाभावेपि प्र
थमपक्षे परिभाषाविरोधस्तदवस्थस्तत्र तदविषयत्वनिश्चयार्थं तद्विषयलक्ष्यसंस्कारनिर्णया
र्थमपवादशास्त्रपर्यालोचनावश्यकत्वस्य प्रागुक्तत्वेनात्रोत्सर्गकृतलक्ष्यसंस्कारबुद्धिं तत्पर्यालोच
नासंभवेनापवादवाक्यार्थज्ञानोत्तरमुत्सर्गकृतलक्ष्यसंस्कार इति परिभाषायां संभवादतआ
ह। नविभक्ताविति। एतच्छास्त्र● घटकोद्देश्यविशेषणत्वपदार्थविशेषज्ञानेत्यर्थः। मात्रपदे
नवाक्यार्थबोधव्यावृत्तिः। तदानीमितरसकलकारणसत्त्वेपि विभक्तिपदार्थज्ञानादिदं संभ
वतीति भावः। पादीनां। लुवादिप्रत्याहारघटकानां। एतदिति। नविभक्ताविति सूत्र्यर्थः। बुध्यानि
श्चयेन। ते●षु। पादिषु। एवं चनापवादवाक्यार्थज्ञानं पूर्वमपेक्षितं सर्वत्रेति नान्योन्याश्र
यः। नन्वेवं प्रागुक्तग्रन्थविरोध इति वाच्यं। अपवादशास्त्रघटकसंभा●वितपदार्थविशेषज्ञा
नमात्रेण लक्ष्यसंस्का●रः साधुत्वं यस्मात् तं लक्ष्यसंस्कारजनकं तद्विषयमिति पूर्वं ग्रन्था
र्थात्। अत्र संभावितस्थले प्रकृते रजत्वैव मंगीकारे ऽन्यत्रापवादे संभावितस्थले तथैवांगीका
रात्। एतेनोपदेशेऽइदं सं। अच्। अनुनासिक इत्यस्यापि पूर्वं हीलस्यावतरणोक्तरीत्यात
त्परकाले ऽचू पदार्थनि●सभावे नान्योन्याश्रयस्तदवस्थः। नचैतेनेत्यादि सामर्थ्यादित्संत प्रागु
क्त्वान दोषः। विभिन्नविभक्तिनिर्देशेन योगविभागेन वा विषयनियमस्य सर्वनियामकत्वे

नापवादत्वनिर्णयादित्यपास्तम् नचैवमपीतः प्राक्तुप्रत्याहारासिद्ध्या कथमादेसमासएवे
तिवाच्यम् वर्णोपदेशकालेजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति कैयटविडककौस्तुभायुक्तरीत्याति
वीह्मातदाह दिगिति सूत्रे इत्यस्यनिर्मूलत्वंनिराचष्टे अत्राप्युपेति आवृत्तेहलन्त्यमिति सूत्रेपीत्य
र्थः अपिर्द्वितीयसूत्रसमुच्चायकः मूलाशयवर्णनमिदंतद्रीत्या नतुसिद्धान्तइतिबोध्यं मूलम
नेकरणेचञोऽभावादाह नहलेति आद्योच्चारणविषयेहलीत्संज्ञानहिविषयतायास्तत्रैव सत्वेन
तल्लाभात् अतएव तदर्थमाहेति नोक्तम् स्वमतेतदन्तसूत्रैरेवासत्वादितिभावः आदिरिति कि
मिति तदभावेप्यन्त्यपदेनाद्येपात्तलाभः नचैवमपिशाह्यन्वयप्रतियोगित्वानापत्तिस्तथाचुप
स्थितेरितिवाच्यम् आवृत्तिवैचित्र्येणक्वचित्तदंगीकारात् एवंचस्वस्यचेत्यनेनपरामर्शोपिसूप
पादः एतेनसंज्ञासमर्पणार्थमादिग्रहणमितिरत्नाकरोक्तमपास्तमिति प्रश्नः अन्त्येति अन्त्यत्व
स्यपूर्वनिरूपितत्वेनादित्वानिरूपितत्वात् सर्वेषामेवाद्येयोनादेरिति यदन्त्यसहितःपूर्वः प्रत्या

चि॰ मा॰ २८

सस्या पूर्वेषां संज्ञेत्यर्थलाभेनैणादाविकारादेरिव तत्सहितपूर्वत्वेनाकारादेरपि ततः पू
र्वत्वेन तत्संज्ञित्वापत्तौ ग्रहणापत्तिरिति भावः एतेनादिना नियमेनान्त्यस्यैवाद्वेपमानाभा
वेन मध्यमस्याप्याद्वेपमध्यमेनासहितत्वादिस्ततः परेषामपि संज्ञा स्यात् एवमन्त्ये
नेतासहितो मध्यमस्ततः पूर्वेषामपि संज्ञा स्यादिति तयोर्ग्रहणमिति कौस्तुभोक्तं त
त्त्वत्राप्याद्यवर्णेन मात्र आदिरिनासहित इत्युक्तेऽपि संदंशपतितन्यायेन मध्यस्थानामेव सं
ज्ञित्वावगतेस्तदधिकस्योपस्थापकाभावादिति तत्तं वङ्करत्नाकरोक्तं चापास्तम् उक्तयु
क्तेः उक्तौ सर्वौ रीति मन्यत्रातिदिशति एवमिति इणः परणकारेणैव सञ्ज्ञस्य वक्ष्यमाणत्वा
दाहृज्ञादीनामिति एतेनान्त्येनेति किं स्तुट्प्रत्याहारस्थटकारेणमाभूदिति हृस्तुक्तं यद्यपि
टांतसंघस्य टाटकारेणान्त्य एव तथापि अवसितान्यत्वविरहः इहलान्यत्व प्रयुक्तेस्तत्संज्ञाय
स्यतेन प्रत्याहारेऽन्त्यग्रहणसामर्थ्यात् नहि टाटकारे हलन्त्यमिति प्रवर्तते इति स्तुट

नपुंसकेति सूत्रे हरदत्तोक्तम् अत्र तथा दराज्युक्तं टाटकारस्य टाङसिङसामित्यादौ विशे
षणार्थत्वेनापूर्वविधित्वादौ इष्टस्यानन्यार्थतया प्रत्यासत्तेश्चाप्तेनैव प्रत्याहारसिद्धावन्येनेति
व्यर्थमिति कौस्तुभरत्नाकरायुक्तं चापास्तम् उक्तयुक्तेः प्रत्यासत्तिन्यायाद्बाधिन्यायस्य प्राब
ल्याच्च ननु भवोपादाने ष्युक्तरीत्या दोष एवात आह भयोपादानेत्विति एतद्द्येन दोषो लोके
इतिपाठः अत एव पंचस्य क्तहेतुकेत्यादेरसंगतिः प्रतीतिर्लक्षणावश्यकत्वे हेतुः सो
न्य इति लक्षणास्यावश्यकत्वे इतिपाठः सतीति तस्य शेषः आकारादीति इगिणादिना इति
भावः आदिनाजादिपरिग्रहः अत एवाहणकारेति अनापत्तेः अप्राप्तेरुक्तलक्षणेनाक्रान्तत्वा
त् नन्वेवमपि कथं संज्ञिलाभः नच मनोरमायामुक्तत्वाद्दोषोक्तिर्न युक्ता प्रतिज्ञाभंगापत्तेरिति
वाच्यम् तद्युक्तत्वेन विलक्षणायुक्तेरवाच्यत्वादत आहात्रेति प्रकृतसूत्रे इत्यर्थः आक्षेप
वीजमाहावयवेति स्वेति आद्यंत्येत्यर्थः एतेन संज्ञास्वरूपान्तर्भूतयोराद्यन्त्ययोः स्वघ

टितसमुदायाक्षेपकत्वेपि तदन्तर्भूतयोस्तयोः संज्ञायाः पारार्थ्यानियमात्त्वाच्च टितसमु
दायस्यैवाक्षेपइतिमंदोक्तमपास्तम् तावतापितस्यतदनुपादकत्वात्तृतीयोचित्याच्चे
तिदिक् तस्यच उक्तसमुदायस्यच युगपदितिशेषः लक्ष्येति एतेन वर्णसमाम्नाये।
तथात्वात्तदिदमयुक्तमित्यपास्तम् सिद्धानुशासकत्वाच्छास्त्रस्य कार्यार्थसंज्ञायास्त
त्राफलत्वाच्च प्रत्येकमिति आनर्थक्यात्तदंगेष्विति न्यायादितिभावः संज्ञित्वमात्रेवाधकाभा
वादाह नतत्कार्यमिति नसंज्ञित्वप्रयुक्तकार्यमित्यर्थः आचारादप्रधानत्वादित्यनयोरसार्व
त्रिकत्वादाह तस्येदिति नन्वेवंभाष्यादिविरोधोतआह। तदिति एवेनानुवृत्तिनिरासः मूले
कौमुद्यां कैयटदीक्षितरत्नाकरदशमाद्युक्तिं खंडयति स्वमित्यनुवृत्तीति स्वरूपमित्यनुवृत्ति
भावः फलाभावादिति मध्यमानुवंधातांतत्वावधारणायोक्तप्रकारस्यावश्यकत्वेननैव
तद्धारणे एतन्मात्रवारक तदनुवृत्तौफलाभावादित्यर्थः अतएव एतत्सूत्रप्रत्याख्यानसंगतिः

अधिकं शब्दरत्ने भावप्रकाशे च स्पष्टं तत एव बोध्यम् इत्येके इति अस्य चतुर्दशसूत्र्येकवा
क्यतया तत्तत्सूत्रान्यस्य ग्रहणेन तस्य चेत्त्वस्यैव सत्त्वादिति प्रश्नः यत्र प्रत्याहारो यथा स्यादिति ।
इत्येनीति कौस्तुभरत्नाकरदण्डादयस्तत्तस्याविडितत्वादत आह नमेति इणादिरित्यादिः तरे
कवाक्यत्वेपि तत्तत्सूत्रान्यस्यैव ग्रहणे मानाभावेन विवक्षितसमुदायान्यत्वस्य नमङ्गणति
णादावपि सत्त्वम् परस्मिन्सतीति आदिलक्षणमपि विवक्षानिबन्धनमत एव गादिप्रत्याहार
सिद्धिः अन्यथान्यवर्णादेरपि तत्तत्सूत्रादेरेव ग्रहणेन तदसिद्धिस्स्पष्टैव न चैवं सिद्धान्तेस्त्विति
प्रत्याहारस्फोटकारेण कुतोत प्रत्यासत्तेर्न्याय्यत्वाद्यस्य प्राबल्येन तस्य तत्र विशेषणार्थं तया पूर्वा
न्तत्वाभावेपि तदापत्तेरिति वाच्यं मिथः समभिव्याहारादन्यपदे स्वविनत्वप्रतिज्ञया वान्य
त्वप्रयुक्तेत संज्ञावनैव तदङ्गीकारादिति भावः नन्वत्रान्यस्यैतत्संज्ञादिना पहारादादेरेव संज्ञा
त्वमिति कैयटखण्डनाय कौस्तुभेऽउक्तत्वेन तत एव विभक्तिः स्यात्तु समुदायादिति इकाइत्यादि

निर्देशानुपपत्तेः चोवाक्यालंकारे त्वर्थे वा सूत्रेषु वर्णसमाम्नायस्थेषु इगादीति इको य
णित्यादिष्वेष्विति भावः नन्वेवं प्रत्याहारसिद्धिरेव न स्यादत आहान्त्येनेत्येति तस्याक्षा
र्थलक्षणायामित्यदं तात्पर्यमाह कामिति भावः एवमादिशब्देऽपि तत्सदृशे लक्षणा
वोध्या तदध्वनयन्नाह अक्षीति एतेनादित्वान्त्यत्वयोरत्र स्वतः सत्वेन तल्लक्षणेनाचि
ता इतेत्यस्य वत्सरोचितेत्यपास्तं ननु प्रत्यभिज्ञया एकस्यैव लाभेन किमर्थं सदृशे लक्ष
णानत्राह सादृश्येपति चात्रव्यक्तिपक्षे तत्त्वेति अभेद इत्यर्थः आङ्गरिति सूचितमाह चिवीज
तज्जातिपक्षे सिद्धान्ते लक्षणानुपयोगः इगादिशब्देषु तदभावेऽपि ज्ञानैरैक्यात् तत्रास्य सत्त्वादि
ति नन्विणादिप्रत्याहारेषु ऋकारादीनां ग्रहणं मा भूदिति वाच्येऽजादीनामिति किमित्युक्तम
तत्राहाचीति येरणेवति एणेनेति शेषः यत्तु सूत्रमनेव वर्णवद्धल्पदार्थः प्रसिद्ध एव युक्त
चैतन्न अन्यथा व्याकरणज्ञानविकलानां तज्ज्ञानं न स्यात् यणादयस्तु शास्त्रमात्रोपयुक्ता

इति तेषां तद्बोधेच्छापत्तिः भाष्येऽन्योन्याश्रयशंकासमाधानादिसर्वशास्त्रसिद्धस्यैव शास्त्र
ग्रहणमित्यभिमानेन लश्चेति वक्तव्यमित्यस्याप्ययंभावो हलन्त्यं ल् इति न्यासः कार्य उपदे
शेऽन्त्यं हल् चेद्भवतीति तदर्थः तत्रान्त्यवाक्ये तल्लस्य त्वलोपसंभवः एवं च संयोगान्तलोपोऽड्
र्लिभ इति मनोरमादिचिन्त्यमिति यद्वा मास्तु प्रश्लेषः सूत्रशाटकन्यायेन न्यासः भाष्ये तूक्तम
पीदं तुल्यन्यायत्वादिहाश्रितमिति मंदस्तन्त्रपाणिनेः पूर्वं तज्ज्ञानेऽपि तदाशयेन प्रयोगाभाव
स्य शास्त्रे प्रतिपादितत्वात् वार्त्तिकृद्भाष्यकृदादीनामपि तज्ज्ञानस्य तदुक्तरीत्या संभवेनाभि
मानेन प्रवृत्तेर्वीजाभावाच्च तद्विकलपदेनान्यशास्त्राध्ययनशीलानामेव ग्रहणे तेषां तद
बोधेच्छापत्तेश्च अगोपालादितदन्यग्रहणे तेषामबोधस्यैवोपलंभाच्च अन्यत्रेत्संज्ञार्थकृत
ल प्रश्लेषेण स्वस्य तत्त्वफलाभावाच्च लुप्तनिर्दिष्ट इत्युक्तेश्च स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तौ स्वस्यासत्त्वेन
प्राप्त्यलाभाच्च पूर्वत्रासिद्धमितिवत् सूत्रशाटकन्यायस्य वाक्यापरिसमाप्तिन्यायविरोधेना

चि॰
१८

ज्ञापके श्रेतिदिक् समासेनान्त्येति कर्मधारय इत्यर्थः तस्य यौगिकत्वेन विशेषणत्वादि
तिभावः नन्वन्त्यकरणमनित्यमत आह कर्मेति भवतीति तथा चातिप्रसंगः अन्त्यग्रह
णत्वादिग्राहकस्यासफलमितिभावः अत एव मूलरीत्यहान्त्यपदोपदेशपदे ति उपा
त्तान्तु हतिाभ्यामित्यर्थः सिद्धान्ते तु अन्त्यग्रहणसामर्थ्यादेव तदर्थलाभ इति नोपदेश
पदानुवृत्तिः एतदर्थमेव प्रत्यासत्त्येत्युक्तम् यः प्रत्ययादिज्ञापकान्तादेरिति तत्तद्याह
त्यर्थसत्त्वग्रहणमिति स्पष्टं भाष्यादौ उपदेशग्रहणस्य बहुव्रीहिणा कालपरत्वादेत्याह
प्रत्यासत्त्येति इह हलन्त्यमित्यत्र तत्वन्यत्रान्त एवादिरन्त्येनेत्यत्रेत्यदसार्थकं अत्र मतान्तरम
पिधनयितुमाहात एवेति नाहश समुदायान्त्यग्रहणादेवेत्यर्थः इत्संज्ञायाः परिज्ञाणमि
ति पंचमीसमासः ह्रस्वपत्नीतिवोध्यः अन्यथोकारे इत्संज्ञया लभ्येत तत्वात तत्रास्याकारवे
यर्थ्यं स्पष्टमेव नन्वेवमपि तद्विषयत्वस्य समुदायवदवयवेपि सत्वेन प्रत्यासत्त्या समुदा

याल्पग्रहणमेवकृतोतआह सप्तदेति नात्तरीयकत्वेपेति उच्चारणेपीतिशेषः तेषा
मवयवोच्चारणानां तन्तूपदेशशास्त्रस्यवङ्क्षीहिणान्यथावाकालपरत्वेपि तद्रूपाथार
स्यकर्तृत्वयहाराप्रधानक्रियान्वयस्यन्याय्यत्वेनाद्योच्चारणकाले इत्संज्ञाभवनमित्यर्थः
लाभः सचबाधितः तत्कालात्पूर्वमनभिव्यक्तत्वात्तत्काले इत्संज्ञायाउर्वचत्वात् तत्कालेभि
व्यक्तोत्तरत्तदनन्तरकालेसोचिता अतएवनालाविति सूत्रभाष्यसंगतिः किंच इडणितिण
दाविदमपिदुर्वचमतआह तत्रविद्यमानमन्त्यमिति आद्योच्चारणकाले विद्यमानंतदाहशम
न्त्यहलित्यर्थः एतेनसमस्तपपत्यर्थं विद्यमानमित्यस्याध्याहारइत्यपास्तम् तदुक्तंफ
लमाह तेनेत्यादिना तदध्याहारेणेत्यर्थः तथाच यत्रयदेत्संज्ञाशास्त्रप्राप्तिस्तदातत्रसेति तदर्थ
कोपदेशपदेनतदव्यवहितोत्तरकालोलक्षणीयइतिसर्वत्रतत्सिद्धिस्तदाह इडणित्यादा
विति णादीनामितिलभिन्नानामितिशेषः तस्यतुसूत्रान्तरेणोपदेशाव्यवहितकालएवसा

तदाह हलिति तत इत्संज्ञानाज्झलाविति सूत्रभाष्ये तुलास्यप्रयत्नविषयमित्याहास्यत्रेति
लास्यप्रयत्नादिभिन्नेत्यर्थः अत एव वैलक्षण्यबोधकस्तुशब्दः तत्र भाष्ये तु ऋके हेतुमाहात्वमिति
जसः शीत्यादावसंभवादाह प्रायइति उच्चैस्त्वस्याच्चेत्यादि अभीतिज्ञातस्य संज्ञाविधानादि
तिभावः तदव्यवेति पदपर्यालोचनकाल इतिभावः यथोद्देशपक्षे चेदमत एवाह प
दार्थबोधेति अनुवन्ध्यविनिर्मुक्तस्यैव पदार्थस्योपस्थितिरित्यर्थः गुरुकुलवत्समासः
सूत्रभाष्यादिति उत्तरतस्याव्यवहितत्वमर्भस्यैव विवक्षणादितिभावः नन्वेवं तस्य लोपे
न तत्स्वरूपत्याज्ञप्तिरुपस्थितिति वर्चेति तस्यार्थवत्वान्न तो विभक्तिरुचिता अनुवन्धस्तु तदग्रे
वाच्यो तत्राह युडिति सूत्रेश इत्यर्थः तत्र संज्ञायामपि लोपोनोच्चारणसामर्थ्यात्तु अ
न्यथा तत्स्वरूपप्रतिपत्तिरेव न स्यादितिभावः तदाह तेनैवेति सानुवंधेनैवेत्यर्थः ए
वमग्रेपि नन्वेवं तत्रेत्संज्ञापि न स्यान्नत्राफलत्वादत आहेत्संज्ञेति तस्याः कार्यमित्य

र्थः कैयटे इति तत्र हि तितनीति वार्त्तिकप्रत्युदाहरणेऽपि किरतीति प्रतीके इत्संज्ञासूत्रेण
ते एव प्रवर्तन्ते उपदेशोत्तरकाले तद्विधानात् लोपहाराच्च तस्यासत्त्वप्रत्यायौ प्रतिपाद्यते
पदार्थौ पस्थिते रत्त्वं वयविनिर्दिष्टक्रियाया एव जायमानत्वात् ततश्च हि रेफो मम इति वक्तुं द्या
र्थयोरभेदोपचारात् संज्ञी संज्ञाधर्मेण कथ्यत इत्युक्तं नन्वेवं व्याकरणस्य विकार इत्यर्थे अ
न्तोदात्तादेशोऽत्यजिआद्युदात्तं वैयाकरणशब्दे चित इत्यन्तोदात्तत्वापत्तिः व्याकरणशब्दस्त
लित्स्वरेणाद्युदात्तः करणशब्दस्याङ्समासे समासान्तोदात्तबाधक तत्पुरुषे तुल्यार्थेति ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधके गतिकारकोपेति तस्मिन्नेव स्वरे पुनरपि विना समासेन नैवत
स्मिन्स्वरे आद्युदात्तः असमस्तविषयत्वात् गतिर्गतादित्यन्तोदात्तेनात आह वैयाकरण
इति तत्स्थे इत्यर्थः तस्येति पेच अत्यस्येत्यर्थः तस्य प्रत्ययमात्रस्वरत्वन्तु नमानाभावात्
प्रतिपादितमिदं प्राक् नन्वेवं नविभक्त्याविर्त्यादीनामानर्थक्यं स्यात् इत्वकाले विभक्ति

चिं॰
१९

संज्ञाया अभावादत आह विभक्त्यादीति आदिना प्रत्ययादिपरिग्रहः एवेन पदार्थोपस्थितिः
विषयादिव्यावृत्तिः तत्रैव इत्संज्ञाविषये सूत्रोपात्त एव उक्तार्थस्य च संमतिमप्याहात एवे
दमिति पदार्थोपस्थितेरनुबन्धविनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः अन्यथा तदानीमनणत्वेनाशंका
समाधानयोरसंगतिः स्पष्टैव प्रत्ययग्रहणस्यादेशाद्युपलक्षकत्वादेवाह प्रत्ययश्चेति
उक्तार्थे भाष्यविरोधं परिहरति यत्त्विति अनेकाल्सूत्रे शिद्ग्रहणाभावे पि शित्करणादेव शि
सर्वादेशत्वमित्यर्थः यद्यपि सत अश्रवणार्थ इति शित्करणादिसक्तं तथापि तस्य फलान्तरा
भावात् पूर्वमित्संज्ञामकृत्वा नेकाल्त्वात्सर्वादेशोनन्त इत्संज्ञेति तदाशयस्य वाच्यत्वेन पूर्व
विरोध इति भावः तस्य भाष्यस्य इत्संज्ञकशकारेति बहुव्रीहिः इत्संज्ञाच विशेषणसत्त एव सा
प्रति कालाभोत एवाह भूतेति प्रसंगादाहाद्वेति अनुबन्धविषये इत्यर्थः अनेकान्ता इत्य
स्य व्याख्या अन्तवेति प्रकृत्यादीत्यादि तत्त्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति योत्येकान्त इति

शाखादिरित्यर्थः छेदकेन तत्रानुपलंभादाह कदाचिदिति अयन्तु अनुवंधत्वावच्छिन्नस्त
तन्नष्या नावयवः तदर्थेति तदुच्चरितार्थेत्यर्थः बद्धा वयवित्वेनाभिमतार्थेत्यर्थः तथा चान
पलंभकयत्नं विना तत्रान्यत्रैवोपलभ्यमानो नावयवस्तं विनान्यत्रैवोपलब्धेमान्यत एवयः
सोवयव इति भावः नन्वेवमित्वस्यैवाभावेन मूलेकुठारएवस्यादत आह लत्यमिति उभय
त्र लक्षणेति भावः नन्वेवमपि हृत्तिर्तस्यात्सत्वस्याभावात्सामीप्येनत्वत्र हृतिरिति स्पष्टमेवा
त आहानेकालिति उच्चरणेत्यादौऽनित्वप्रयुक्तं कार्यं पूर्वस्यैवेत्यादिव्याख्यानतो निर्णी
यं तदाह स्पष्टं चेदमिति तेन लक्षणारोपकृतं वहुव्रीहिसंगीकारेणाभिन्न सूत्रविषयत्वा
त्कोटि द्वयेनाह उपालेति अत्रज्ञापकमप्याह तएवोपेति अनुवंधानामनेकान्तत्वादेव
त्यर्थः अन्यथाअप्रत्ययफलाभावादाह अप्रदितइति तत्वमुपपादयति अनेकान्तेति
हियतः पूर्वमनेके चिदिति सूचितामहचिं प्रतिपादयन् सिद्धान्तमाह परेत्वेकान्ता एवेति

वि॰
२०

अवयवापेक्षेत्यर्थः ननु तदभावसाधकहेतोरुक्तत्वात्कथं नत्वसत आह शास्त्र इति तत्रोपेति
विधेयबोधक इत्यर्थः एतेन विधेयेनालम्भेपि तस्याभावः सूचितः अत एवाहान्यत्रेति इदमपि
व्यतिरेकमुखेनोपपादयति अन्नवेति हि यतः एकेति संयोगादिनेत्यर्थः नैवमयमिति
अनुबन्धत्वावच्छिन्नेन तादृशसंबन्धेन सर्वत्रोपलम्भनत इत्यर्थः एवं तद्धेतुनिरासेन साधि
तेवयवत्वे साधकान्तरमप्याह किंचेति नन्वनयोः प्राक्गतिरुक्तैवात आहोक्तार्थेति दो
षान्तरमाह किंचेति अत एव तस्यैवम्याप्यत्वादेव उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमप्याह तस्येति इ
तिसूत्रभाष्य इत्यर्थः नन्वेवमुपदेशग्रहणस्य कागतिरत आहोपेति एतेनोपदेशे किमग्नि
चित्सोमसुदितिहृन्निह्नुङ्क्रमत्रनन्त्वे लोपः स्यात् न च तुकोवैयर्थ्यमागमस्यत्यादौ साफ
ल्यात् न च क्विपः पित्त्वं व्यर्थमग्निचितावित्यादौ साफल्यादिति मिश्रोक्तं तस्यैवदंड्ढुक्तमु
पदेशे किं कृतिपातनकारस्य माभूत्तान्तलक्षणदीर्घत्वसवित्यादौ विभक्तिहेतुकेन

ङिः सफलः अप्रत्ययत्वेन नित्त्वस्याभावात् तत्र न सूत्रं न चापरत्वनिहतिस्तत्फलं तस्य तत्वेतस्य
दुर्वारत्वादिति रत्नाकरोक्तं च प्रत्युक्तं वक्ष्यमाणरीत्यानन्तरानतिप्रसंगात् आद्येफलाभावात्
लोपस्याफलत्वात् बहिरंगत्वेन खलोपासिद्धत्वेनानन्तत्वेनानतिप्रसङ्गात् खलोपात्प्रा
क्तनस्यामभिचिन्ताविरत्यादौ तुल्यत्वाच्चेति दिक् स्फुटीभविष्यतिचेदं पदार्थोपस्थितिरत्र एव
यविनिर्मुक्तस्यैवेत्यायुक्तेर्विधेयोवाक्यार्थबोधमाह सर्वत्रेति अनुवर्त्यैति बहुव्रीहिः विधेयोऽ
ति ज्ञानावेकवचनेन तत्र हलन्त्यमिति प्रवृत्त्याह नकारेत्संज्ञक इति चोद्यार्थे यद्यप्यत्र नेत्संज्ञाशा
स्त्र प्रवृत्तिस्तथापि लक्षणयाह नकारेत्संज्ञक इति मुख्यार्थबाधादेरिति भावः अत्र मानसा
ह स्पष्टमिति तत्र हि प्रायोगिकरूपाभावे औपदेशिकं रूपं गृह्यते इत्युक्तम् अत एवेति ईदृशबो
धाङ्गीकारादेवेत्यर्थः अन्यथेत्यस्यासंगतानावन्वयः नाव्यय इति नाभिमतनाव्यय इत्यर्थः आगन्यायाः
त्यत्रेति भावः आउजादीनामित्यत्र तत्पुरुषसत्त्वादाह तेष्वेतचेति यत्रेत्यस्यार्थः प्रयोगेति वाचा।

चि॰
२१

लइति सति तन्नैलिनीतिस्वरःस्यात् अत्रत्वंगत्वाद्विवक्षव्यर्थमेवस्यादितिभावः एतेन
सञ्ज्ञेत्यादौ सर्वथा तद्भ्योमनिन्निनिमनिन्नोमस्पृनत्वेनस्याद्वः परमः स्यादिति दंडयुक्तम
पास्त मुखादीनामच्युत्पन्नत्वात् अतएवैतस्य यन्नथावनमेवग्रे पीतिवोध्यम् चिरिणो
नीति अत्रापितत्वेइदित इतित्वमापत्तिः एतेन भूइत्सूकारस्यतत्वेभविन्नेत्यादावकदित्वा
दिडविकल्पापत्तिरिति दंडयुक्तमपास्तं प्रागुक्तरीत्यातत्रादोषात् नत्वेवं सतिस्रग्भिकर
फलेत्वापत्तेर्भूहवोरित्यादावानर्थक्यापत्तेश्चेतिदिक् द्वितीयोच्चारणादावति प्रसंगा
पत्त्या षष्ठी समासासंगतिश्च नयत्राहार्यमिति वक्ष्यमाणरीत्यात्वेनोक्तदोषस्तद्वस्थ्य एव
वात् आहार्यत्वं चेति ततस्तल्लाभोपायमाहोपेति उभयपदं समूलयति अतएव अन्य
थानस्य शास्त्रवाचितया तयोरुक्तसंगतिः स्पष्टैव नन्वेतावतायोच्चारणार्थत्वं नल
भ्यमतआहाविच इति कैयटेनोक्तमित्यस्माद्धेयंगः अत्रभाष्यसंमतिमप्याह तत्र

ति आदेव इत्यत्रेत्यर्थः उक्तमित्यस्यानुषंगः यदितच्छास्त्रपरं तदा तत्र प्रातिपदिकग्रह
णान्नदसंगतिः स्पष्टैव ननु तत्र तथोक्तावपि प्रकृते किमत आह प्रकृतेति इतीयपाद
प्रारंभोक्तोपदेशेऽजिती त्यर्थः यद्वा व्याख्यात्वेन प्रक्रान्तोपदेशपदलाभावयि भूतोपदे
शेऽजित्यर्थः ननु तत्रान्यथोक्तेः कथमत्र संमतिरत्वमत आह तस्येति मूलाद्यसंगतिं ध्वन
यन्सिद्धान्तमाह परेत्विति अपइति उद्देशे योऽनुनासिकस्तस्य माभूदिति शेषः उक्तमिति
उपदेशेऽजिति सूत्रे इभावः प्रथमप्रश्नाशयस्यैकेयटेनोक्तत्वेन प्रकृतानुपयुक्तत्वेन च द्वि
तीय प्रश्नाशयं तदनुक्तमाह यदीत्यादिना प्रश्न इत्यनेन प्रत्यक्षमिति आख्याने प्रत्यक्षत्व
स्याविशिष्टत्वादिंद्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः गुणैरिति प्रत्येकं साधा
रणाप्रसिद्धधर्मोपादानेन यत्प्रतिपादनं स उद्देश इत्यर्थः बहुत्वमविवक्षितं अवयवेति तत्ता
वच्छिन्नेस्पत्यर्थः दोषान्तरमाह नचेति चित्स्वित्यादीत्यादिनासिध्यप्तुष्याविन्यादिपरिग्रहः

चि॰
२२

ननु वदः सुपीत्यत्रोच्चारितस्यैव तन्त्रानुमानेन तस्योपदेशादिष्टसिद्धिरितिनाल्पदो
षोऽत आह वद इति प्रकृतिविशेषसंबद्धत्वादिति भावः इदमाद्येपिबोध्यम् इदं द्रूक्षयति
अत एवेति अनुवृत्त्यादिकं विना अन्यस्यान्यासंबंधित्वादेवेत्यर्थः सेन्यथाहेति अद्दन्ता
न्यप्रतीत्यर्थः इदं च मूलेपि तत्रस्पष्टम् अत्रेति प्रज्ञान्तोपदेशपदलाभावाधिसूत्रोपदे
शोऽजित्यत्रेत्यर्थः इति हेतोपवेत्यस्योपपादनेन्वयः लोकेति उष्टत्वकायाख्यानेउद्दिष्टो
मेनुवाक इति तत्रव्यवहारः मार्गप्रश्नेमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणोग्रामस्य इत्यादिर्गौणः
शपणोउपदिष्टोसेपंथा इति च अपिनोक्तयुक्तिसमुच्चयः नन्वेवमेतद्व्याहृतावपि नतत्सं
ग्रहः सूत्ररूपशास्त्रे तेषामनुच्चारणात् अत आह तत्रेति वार्तिकोक्तावित्यर्थः तस्य करण
साधनत्वेन योगारूढनाक्रमेणनावाह प्रयोगेति तत्रैव रूढ्येमानमाह हलन्त्येति म
कारं विहाय सूत्रानुकरणम् एवमग्रेपि व्यावृत्तिरिति उच्चारित इत्यस्य व्याहारेणायात्वादा

उच्चारितानुनासिकस्येत्संज्ञेत्यर्थादन्यथाशास्त्रे तदविहितेनुनासिकत्वस्य तत्रापि सत्वा
दिति प्रसंगात्तादवस्थ्यमेवेति भावः नन्वेतावता किंमूलेहणमत आह तस्य चेति एवं च भ
ष्यविरोधाज्ञावेषज्ञानत्थार्थोक्तिरयुक्तेति भावः नन्वगतिकगति बाहुलकाश्रयणमेव
तत्र दोष इति तदेकदेश्युक्तिरत आह किंचेति मूलोक्तरीत्यैवाह पदान्तहलन्ताविति सूर्वस्मि
न्सति यस्मात्परो नास्ति सोन्त्य इति प्रागुक्तत्वादत आह परस्येति हलादेरित्यर्थः विशिष्टा
न्त्य इदिति षष्ठीतत्पुरुषः व्यर्थमिति हलन्त्यमित्यत्रेति शेषः एवं चाफलत्वान्नानुवृत्तिरि
ति भावः अत एवाह हलन्त्येति प्रागुक्तमिदमिदं दूषयति अत एवात्रेति प्रागुक्तरीत्योपदेश इ
ति सूत्र इत्यर्थः आस्थितेति तस्य दुष्टत्वस्य प्रागुक्तत्वादिति भावः स्वमते मूलरीत्या प्रसक्त
भाष्यविरोधं परिहरन्ति नचेत्यादिना सिद्ध इति तदन्यान्यथावर्तनेसिद्ध इत्यर्थः आदिना
न ह्याख्यानपरभाष्यपरिग्रहः लोपेति अन्यथेत्यादिः उक्तहेतोरेवाहेत्याशयादिति तदन्

वि॰
२३

इति वदतो मते वार्त्तिकाद्याशयादित्यर्थः अत एव सिद्धान्तमाह भाष्येति च त्वर्थे पूर्ववै
लक्षण्ये सामर्थ्येनेति उक्तार्थलाभात्तदिति शेषः अत्र मते तु तस्या स्वरि तत्वादेवशंकेति
बोध्यं नन्वपदेश एवेत्संज्ञा ततो धात्वादिसंज्ञेत्यर्थस्य तथात्व लोप इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वे
न कथमिष्टसिद्धिरेवं सतीत्यत आह तत्रेति व्यवसितपदार्थशरीरे इत्यर्थः नन्वेवमपि तत्र
निपातनपदोक्तिर्व्यर्था प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धेरत आह निपातेति अर्थेवत्सूत्रे शक्तिलक्ष
णान्यतरसूपसूत्रे रेव निवेश इति भावः द्योतनाया अपि तत्र निवेशावश्यकत्वस्यान्यत्रोक्तत्वा
द्वा आहेति अनेन गोवलीवर्दन्यायो नास्तीति सूचितम् तत्र भावप्रकाशेस्य स्पष्टं व्यवसितप
दस्य निश्चितपरत्वभ्रमं व्यावर्त्तयति व्येति शास्त्रकृता तेन तत्त्वेन बोधितत्वादित्यर्थः उक्तार्थे
साधकान्तरं ध्वनयन्नोहेवं चोदेति तत्सामर्थ्यमनेषां ग्रहणे चेत्यर्थः आदिना शक्तादि परि
ग्रहः न च शक्तिस्ततः प्रत्ययत्वान्निदित्यत्र प्रत्ययग्रहणे पि दोषः इति चेदत्र केयटः एताव

व्युत्पन्नौ यद्यपि शाकेऽर्टीति त्रिति व्युत्पाद्यते तथाप्युपदेशे तकारोऽन्त्यो न भवतीती त्संज्ञा नेति।
वस्तुतस्त्वाद्यस्य व्युत्पन्नावपि तस्य तकारस्य तङ्कातिष्ठन्नत्वात्प्रत्ययानवयवत्वाददोषत्वान्न
ज्ञाव्युत्पन्नलोकेऽर्थफलं द्वितीयस्त्वव्युत्पन्न एवैतेषां तत्वस्यैव सिद्धान्तितत्वात् तदनन्तु हेतेर्भा
ष्याभिमतत्वाच्चेति बोध्यम् ननु कृरीत्याद्यर्थमित्संज्ञा ततः प्रातिपदिकसंज्ञेति कथमत्र निषे
ध प्रसक्तिरत आह अपवादेति वार्तिकोक्तनिषेधेत्यर्थः गोत्सर्गेति हलन्त्यमितीत्यर्थः क
थं इति निषेधेन तदभावादिति शेषः तन्नेति प्राप्तीति वार्तिकमित्यर्थः तितिप्रत्ययग्रहणा
त्वरितामामेराह फलेति आदिनालोपः तस्योक्तार्थसाधकत्वमेवं चेत्यनेनोक्ता विपदेऽसाध
कत्वमप्याहाद्वेति हलन्त्यमित्रेत्यर्थः तत्वन्यत्र भाष्ये तेषामनुपदेशस्यापि प्रतिपादनात्तड
स्थितिः संगतैव किंच भाष्ययोर्मिथोविरोधेन आहे तदिति आदेचइति सूत्रस्योद्देशश्च
त्यादिभाष्यत्यर्थः संभवत्येकेतिन्यायादितिभावः ऐच्ग्रहणेति गणादावपठितेत्यर्थः।

चिं
२८

उपदेशशब्द इति बहुव्रीहिः उपदेशः कर्तव्य इति शब्द इत्यर्थः तद्ग्रहणं च अन्तवादेति
प्रक्रियया तेषामसिद्धत्वादिति भावः नन्वेवं किमर्थं तस्य करणमत आह संदेहेति वर्णा
दीत्यादिः तथा चानुवृत्तिलस्य सिद्धा तत्र शंकते नन्वेवमिति तस्य भावसाधनत्वे यात
प्यार्थकत्वाभावे इत्यर्थः अन्यथा चरमेणापि तत्कृत्याप्रतिरस्य तद्विरोधेऽन्वयः स्वेश इति ।
भाष्ये उक्तमित्यत्रान्वयः तस्येतीति सूत्रद्वयस्येत्यर्थः सूत्रद्वयस्य युगपत्प्रवृत्तत्वात् अनु
च्यमानेऽन्तेति इत्यनुवर्त्यविधीयमानेत्यर्थः हि यतः तत्सूत्रद्वये आदिनावुहोलोपश्चेत्या
दिसूत्रपरिग्रहः यत्रेति पूर्वेण समानाधिकरणं अत्रेति पदात्तर उभयनिर्देश इत्यस्या
अतः पूर्वत्वायाह परत्वेति यद्यपि भाष्ये नवकाशत्वादित्येवोक्तं तथापि तदुदाहरिष्यमाणो
दाहरणविशेषापेक्षमत एवड: सीत्यादौ द्वयोरनवकाशत्वेऽपि न तन्निरिति भावः तत्रार्थे
शब्देन प्रयोजनादिवाचीति सूचयतस्य कैयटोक्तार्थमेवाह यथाविषयमिति यथाप्रदे

शामित्यर्थः यत्र पूर्वस्य कार्यं तत्र पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योच्चारणं कार्यं यत्र परस्य का
र्यं तत्र परबोधकशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य तथेति यावत् तदाह प्राग्रूपेषु कार्यिण इति प्रदेशेष्वि
त्यर्थः षष्ठ्या षष्ठ्येव तेषु प्राग्रूपेषु सूत्रेषु ङसी स्यादादावुभयोरप्यनवकाशत्वादाह क्वचि
दिति गोतः स्यादौ सर्वनामस्थाने इति सप्तमी पूर्वत्र चरितार्था ङसः स्यादावचीति सोऽन्तरे
तिभावः षष्ठीति षष्ठी स्थाने इत्यतः स्यादिना तस्मादित्यस्य परिग्रहः पूर्वस्य कार्यित्वप्रतिपा
दनयोग्या षष्ठी तद्बोधकपदे भवतीत्यर्थः एवमग्रेऽपि हेत्वन्तरमाहोभयोरिति युगपदिति
शेषः काशात्वयोरित्यस्यावश्यकत्वेऽन्वयः पक्षान्तरमाहे कइति इत्यत्रान्यदेनतत्प्रकल्पकत्व
पदेद्वेषः प्राग्रूपः षष्ठीति परेणेत्यर्थः स्यादिति तदेत्यादिः तत्र स्यानितिविल्लुतिस्त्र
येन तत्र हेतुमाहोपेति हियतः षष्ठी प्रकृतेः प्रागेव परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चोपदेशोऽन्तरकाल
स्तत्रैवेत्संज्ञोच्चारितस्य कार्यं तु प्रयोगे एवेति तत्र निरनुबन्धकस्यैव प्रत्ययत्वेन विधानात्स

शाह एवंतत्कार्यभागिति तदादेशस्य कृतः सान्तवेयकतेति भावः हेतुत्के भीवमाहेवंचेति
तथोक्तौ चेत्यर्थः तन्नुहेतिमिति अत एवेयं सिद्धान्तोक्तिः हलन्त्यमित्यत्रेति भावः तत्रगुणि
ज्ञितिसूत्रे विशिष्टेति अवयवत्यनो याताः परस्येति वक्रमशक्यत्वादिति भावः प्रहृत्यन्त
रेति पुनः प्रहृत्तोमानाभावादिति भावः तस्याः पंचस्याः मनोरमादिकं खंडयति एवंचे
ति तस्य तत्त्विनासाधकत्वे चेत्यर्थः प्रकृतेनेति प्रागवत् तदिति तस्मिन्निति सूत्रस्येत्यर्थः
अतो चित्ये हेत्वन्तरमाह लक्ष्येति टकृक्षमाविस्यादिविहितेत्यर्थः नन्वत्रग्येवसितान्तस्य ग्र
हणे सूत्रस्य तत्रापाठात् तदन्तस्येत्संज्ञा तस्यादन्तश्चाहाइडणिति क्रमविशिष्टसमूहित
स्य प्राक्तिरिति भावः परोक्तदोषात् तुहातिचिवड॰ इत्यादिनाउपदेशशाहेनकारणत्युत्य
स्माथात्वादिरूपशास्त्रस्यैवोपदेशज्ञितिसूत्रेऽपि ग्रहणादाह चोरीति केवलमिति तदन्त्य
त्वन्तुव्यपदेशिवद्भावेनेति भावः नन्वन्तुवन्त्यानामनेकान्तत्वपन्नसंभवेपिनैकान्तत्वे

तत्रसुत्येवयविभ्येववहुव्रीहेस्स्यात्तदेनवयवत्वादेवंचेदमेकदेशत्रुक्तिरेवेति नैवदो
षोयमिति सूचयन्नाहाद्बन्यानामिति नन्वेवंप्रागुक्त प्रथमकैयटस्यकागतिरत
आहे काचइति अपितामूलमतोरमादिसमुच्चयः नन्वेवमपि अन्यत्रोक्तस्यकागति
रत आहान्योपीति आदिवइति सूत्रस्यकैयटस्य तत्रसूत्रस्यतत्परत्वेनयुक्तत्वादाह त
ज्जातीयइति अतएवतत्सूत्रस्यभाष्यविरोधोपिन उपदेशोजिति सूत्रभाष्यन्तुव्याख्या
तमेव तद्धुनयन्नाहे काचइति उपदेशेत्वत इत्यादौत्विविति पाठः आदेचउपदेशइत्यादौ
त्वपपाठः नचतस्यकर्मव्युत्पन्नत्वात् आदिनाप्रत्यक्षमाव्यानस्योपदेशः उद्देशस्त्रप्रातिप
दिकान्तंतोपदेशाइत्यादिग्रहः णोसूत्रइति धात्वादावित्यर्थः नतेति अनुनासिकत्वात
नुनासिकत्वविवेकेत्यर्थः अनुनासिकत्वेत्यर्थोवा एवमग्रेपि प्रतिज्ञापाहे आनन्त्रोपस
र्गेइतिकर्मण्यपड् अतएवतेनसमानाधिकरणबहुव्रीहिर्नव्याधिकरणस्तदेनतस्फुटय

चि॰
२६.

ति प्रतिज्ञेति अतएवास्य सूत्रत्व इति वस्य योगः यत्तदंशो पाणिनीया इत्यस्य तस्योक्त
शास्त्राध्येतार इत्यर्थ इति तत्र छन्दो ब्राह्मणाभिन्ने तथानियमाभावादर्थासंगतेश्चे
त्युक्तं तथाप्याह पाणिनीति पाणिनिशास्त्र भाष्यवार्तिककृतोरप्युपलक्षणमित्या
शयेनाह प्रभृतीति एतेन पाणिनीया इत्यस्य तस्योक्त शास्त्राध्येतार इत्यर्थं मत्वाप्र
श्रसमानार्थकत्वाभावेनेदमुत्तरमसंगतमिति मन्दोक्तमपास्तम् वर्णा इति
वर्णविशेषा इत्यर्थः उद्देश्यमिदं सकलग्रन्थेषु न्यूनताधनतायसंग्रामादिसंग्र
हायचाह चायमिति व्यवहृति पाणिन्यादीत्यादिः अत एवाह ताभ्यामिति प्रत्ये
कमिति शेषः एवं चैतदध्येतृव्याहृतिः एतेन हृत्निकारादिव्यवहारात्तथेति सक
लग्रन्थकारोक्तमपास्तम् अत्र शास्त्रोक्तमयुक्तमिति स्पष्टमन्यत्र तदाह दिगि
ति तत्र प्रत्याहारेषु सिद्ध इति एवं च कथं तन्निर्देशस्य ज्ञापकत्वमिति भावः

यस्येति चेति लोपस्तु न परत्वेन विशेषविहितत्वेन च ह्रस्वस्येनादेशो वा यातम् अनन्तर

मपि न सङ्कुचतीति न्यायात् विकारात्मानु पूर्वैकेन लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायाच्चेनोया

त्वात् तत्स्यापि तनासाशङ्कात्के तस्य सिद्धे रेतेन तदभावोप्यत एवेति रत्नाकरोक्तमपास्त

तस्यापीत्वविधिसामर्थ्यस्यापि तत्र हेतुमाह साक्षादिति नन्वेवं मूलासंगतिरेवात आ

ह निर्देशादिति तन्मूलेति निर्देशस्य मूलभूतेत्यर्थः अस्याप्राप्तत्वादाह तात्पर्यमिति ज्ञा

पकान्तरमप्यस्तीत्याह आदिनेति आदिनोणादयः पापाणके इत्यादि परिग्रहः एतेनोक्तार्थ वि

सत्वादेवाट्टीत्युक्तमिति रत्नाकराद्युक्तमपाकृतम् स्तुयोजत्वे संभवति तथोक्तेरयुक्तत्वादत एव

तात्पर्यमित्युक्तम् मूलकृदादिमतेनाह नन्विति नुपपन्नमिति न च तत्कुहणस्य सत्वेन

ब्रह्मणापि तदभावस्यतुर्वेचत्वादिति भावः अत एवाहेति भाव इति ननु कोसौ प्रत्याहारो

द्वेतोयहणं लोकशास्त्रान्तरप्रसिद्धार्थस्तत्रासंवद्धत्वात् शास्त्रे तत्र परिभाषितोऽनया

ह्रादिवितीति तद्व्याख्यानं सिद्धान्ते बोध्यम् मूले व्यव्यवच्छियत इति उक्तवार्त्तिकभाष्या
दाविति भावः ननु वर्णसमाम्नाये कारादिक्रमसत्वेनाकालइस्त्रचितमत आह ऊकूटे
ति तत्कृतपूभूतौ कौरप्रवेत्यर्थः तेन तत्रैव युगपत्क्रमेणोच्चारणादिति भावः क्रमबोध
नेनात्यर्थेण साख्यायाम्रल्पीयस्याइत्यनेन च तस्य पूर्वनिपातः एवमग्रेपि अत्रादौ तत्प्लुत
निर्देशो विभाषापृष्टेति हिशाद्वकारस्य प्लुतविध्यानर्थक्यापतेः निर्दिष्टा संगतेश्च अत
एव तमध्येपि तस्य निवेशो नो दीर्घ इत्यादिवैयर्थ्यापतेश्च मध्यमोत्तमयो वैपरीत्यम।
पि तोक्तहेतो रेमभ्यादाने इत्यस्यानर्थक्यापत्तेश्च पूर्वमध्यमयोरपि वैपरीत्यमुक्तरीत्या
ननु दे तदभिप्रेत्याह क्रमेणेति प्रश्लेषेण निर्देश इत्यर्थः ननु दीर्घ एव संज्ञा त्र्यथ करणा सा
मर्थ्यात् विशिष्टेकात्तुन संज्ञाप्रयोजनाभावात् संज्ञाकरणस्य लघ्वर्थत्वाच्च तदाह
व्याख्यानादिति अत एव संज्ञासंज्ञिनोः क्रमोपि मह्लासंज्ञाकरणात् एतेन यथासंख्य

सूत्रमिहैवोपन्यस्तंयुक्तमित्यपास्तम् तेनतरूपदेन सहशा इति एतेनकालोलक्ष्यतेइति स
कलग्रन्थकारोक्तमपास्तम् तथापिसामानाधिकरण्यासंभवात् वःकालोयस्येतिवि
ग्रहः कालइति ज्ञात्वा व्याख्यायामेकवचनं तस्यैवैकल्पिकत्वादिति बहुवचनंतत्फलितं
माह सकालइति उद्देश्यतावच्छेदककोटि प्रविष्टत्वयोकारादेरपिह्रस्वादिसंज्ञावोध्या
अज्झलोःप्रतिषेधे इति वक्ष्यमाणदीर्घप्लुतयोस्तुह्रस्वसंज्ञाप्रसंगइति उक्तं तद्दीत्याशंकते
नत्विति अन्यथोच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वात्सूत्ररीत्याभाष्यरीत्याचमिथः समभिव्याहा
रात् व्याप्यजातिग्रहणेनशंकैवनोदेति अतएवकालशब्दः प्रत्येकंपरिसमाप्यतेइत्युक्तं
भाष्ये तत्रैतत्स्यादुकारादयः कालशब्देनश्रूयतइत्यतआह प्रत्येकंचेत्यवकैयटेताव
तारितं चेतीतिवोध्यंवाक्ये प्रथमवाक्येइत्यर्थः अणत्वादिति अनेनद्वितीयवाक्यादोशं
कानिरासः यत्ताधिकेनव्यापकजात्यविवक्षणाद्वेत्यपिवोध्यम् संज्ञायामिति अत्र

वि॰
२८

प्रदेशाद्रूसाम्येन यथासंख्यं वोध्यम् नचनत्र संज्ञयावाधः एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र
समावेशस्येष्टत्वात् यत्तु तथासत्यभ्यासस्य ह्रस्वविधौ दीर्घप्लुतयोरप्यापत्तिरिति
रत्नाकरस्तत्राप्येतत्वतरस्यामिति विकल्पविधानेन ह्रस्वविधाने द्विमात्राविधानस्य
ज्ञापनेन प्लुतस्य विषयेस्य तरस्तु के द्विमात्रस्याविधानेन च विधिमात्रे दोषाभावात्
तथा चानुवादे दोषस्तत्तु ह्रस्वनयनाह प्रदायेति आयुष्मान्भव राजन्नहं गच्छामीत्यादौ ङ
प्लुतस्यादित्यपि वोध्यम् अच्ग्रजिति स्पष्टार्थं संधिर्न अज्ञाचानेन विशेष्यते तेषां तस्य
स्याव्यभिचारित्वेन तन्नैह यत्र्यापत्तेरेवं सत्त्वकाराणामेव संज्ञित्वेन संज्ञाविधानवैय
र्थ्यापत्तेश्च विधिष्वेव तद्ग्रहणेनेष्टसिद्धेरपि तन्नैरच् तत्र अणुव्यसामानाधिकरण्य
स्वीकारे प्रोक्तदोषद्वयात् तल्लक्षणया सामानाधिकरण्येन तत्र च साहचर्यात्तरस्यासं
भवाद्धान्ध्यानाच्चकालकृतस्यैव तस्य ग्रहणमिति भावस्तदाह वाच्यग्रहणेति

इत्यर्थे लक्ष्ये सिद्धे इष्टे उच्चारितेति प्रथमवाक्ये इत्यादिर्वर्णेत्यर्थः कालशब्दस्य प्रत्येकं परि
समाप्तेरिति भावः तेनेति तेनोच्चारितवर्णेन गृहीतवर्णो इत्यर्थः इत्यर्थकमित्यदोषादिति
पाठः इति सूत्रार्थकमिति तदर्थः तपरेति अन्यत्रेति भावः इति केचित् उहूकाल इत्येवमत्रै
वेति भाव इत्यन्ये अत एव सिद्धं तु तपरनिर्देशादिति प्रागुक्तं तत्र न च तपरस्तत्कालस्येति
वत्कालपरतस्तत्कालस्येति सूत्राभावात्कथं समानत्वमिति वाच्यमेककार्यकरत्वादेव
सक्तेः तत्रूपपादितमेवेदमपि प्रागवदयुक्तमेवातएवाग्रे भाष्ये पदान्तरासंयुक्तानीति वा
च्यम् यत्तु अत्र ग्रहणसमुदायनिवृत्त्यर्थमिति भाष्ये रत्नाकरादौ चोक्तं तदसदिति ध्वनय
त्कालग्रहणं तु कार्यार्थमन्यत्र हि तीयवाक्यातिप्रसंगेन दोषाभावेत्याह त्वेचेति तथापीति
शेषः निपातएकाजित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति भावः रत्वादिति अत्रोदीर्घत्वादिति
शेषः अन्वेहुत्यर्थमाह दीर्घादिति परत्वात्तक विकल्पापत्तिरित्यर्थः नित्यश्चेष्यते न च तत

दभावेनित्यत्वकद्रुर्वीरः सकृद्गतिन्यायात् भ्रष्टावसरत्वाच्च पुनः प्रसंगाविज्ञानं त्वी
हशोविषयेनेति अचश्चेति सूत्रैकैकपठे व्यक्तं तच्चं त्वगदानेव गत्वं सार्वत्रिकत्वेप्याहा
न्तरिति तदीयनिमित्तमध्ये तन्निमित्तस्यप्रविष्टत्वादितिभावः कृत्वात्वेति बहुव्रीहिः
ताजातन्तर्यैतित्वनित्यानास्येववानपवाहाजिति उत्तरार्धमपिवोध्यम् नत्वस्याना।
दिलाभः कथमतआह नाद्वेति नत्वनस्यनेनकथंलाभोनत्राहहोत्रेरिति तथाचोच्च
देशाधिकरणाहूतिरत्युः इत्यर्थः चोच्चारणमिति सान्नात्यंपरयावाप्रत्यासत्तेः कारका
णांतच्चैवक्रियान्वयनियमात् तच्च तथोच्चारणंच तात्वादीनामिति नत्रैवोच्चारणसं
भवात् भागंविनातथाऽपूर्वचत्वाच्चेतिभावः प्राचंप्रक्रियाकृतांमन्यत्रापि तल्वास्येति
सूत्रकृतावपिपतेनतालत्वमादितालवादिः समादिर्यस्येति बहुव्रीहिः तस्यहृषवहु
व्रीह्योरेकशेषोवेतिपरास्तम् आद्येविध्यभावात् क्लिष्टत्वाच्चन्यायतेशतृप्रयोगेणएव

त्युक्तेर्निष्फलत्वाच्च प्रयत्नेनेति काश्यपाग्निवेशेति शेषः ऊर्ध्वभागे मूर्द्धिस्थानोर्ध्वभागे वा इदं सर्व
मग्रेपि वोध्यम् वर्तत इति अच्चश्चेत्यत्रानुहृत्यर्थं तस्य स्वरितत्वस्यावश्यकत्वात् वक्ष्यतेत्रा
नुहृत्तेन फलमिति ध्वनयन्नाहोदात्तेति लोकेति अत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदं तेषां तत्त्वमप्युपे
त्यापि तत्त्वभावमाह हलस्वरेति स्वरविधावित्यस्यार्थान्तरमत्वादत्रानुहृतेरेवं चेदं। अजिति
पदं। एतेनेदं प्रकृतत्सूत्रसमासस्येति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं तत्र हि हलस्वरेत्येव स्वाकार्यं नत्व
स्वरविधावित्यादि उदश्वित्वान् ग्रोघ इत्यादीन थासमनिमत्तपदादानत्व प्रसंगात् इंस्तु कान्तत्र
कथं हलोवरं प्राप्नुविरित्याशंक्य उच्चैरित्यत्र नन्विहातमिसुक्तमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं आयेरु
नीति आकारो निपातत्वादाद्युदात्तः वेदभाष्यानुरोधेनाहार्वाङि. ति अत्र न पवाह पिबोन्त इति
आद्यस्य तदकारस्य। सम्भवात्यन्तान्तरमाहार्चेनमिति। समासस्येत्यन्तदपवादत्वादाह कृत्तु
नेरेति। गतिकारकोपपदेति विहितेनेत्यर्थः दादत्त्वमिति शेषं प्राग्वदिति भावः॥ विरोधादिति

चि॰
३९

तथाच पूर्वसूत्राभ्यां धर्मिपरावनुसूत्रानावपीह लक्षणया धर्मपराविति भावः। इतरेतरद्वं
द्वेपि वर्तिपदार्थयोः प्रकारत्वेनैकधर्मयोरपि प्रकारत्वेन तत्समूहे भावप्रत्ययेन मूले उदा
त्तानुदात्तत्वे इत्यस्योपपत्तिरत एव तस्य भाव इति सूत्रे कैयटे नोक्तं यवाविदित्वमित्यादौ
जातिसमुदाये भावप्रत्यय इति। तस्य च समुदायस्यानुभूतावयवत्वे एकवचनं उद्भूता
वयवत्वे द्विवचनाद्यपीत्याकूतं। भाष्योक्तं पक्षमाहापीति। भावप्रत्ययजं तदादिति भावः। अ
स्यापि वाङ्कुलकाद् विशिष्टत्वादाहास्येति। स्पष्टार्थेति स्पष्टं चेदन्तस्यादित इत्यत्र कैयटे
मुक्तादित्युक्त्या श्रोदात्तादयः। एतेन वर्णधर्मपरत्वेन प्रसिद्धानां तेषां धर्मिपरत्वं मतुपा वा
ध्वनितं इत्यपास्तं स्वरत्वमूलादेरसागमादत्यथा योजयति। ह्रस्वपदेति मूले बहुव्रीहिरि
ति भावः। ननु सूत्रे किं कर्मधारय एकदेशिसमासो वा अत्रेष्टोपि ह्रस्वशब्दस्य संकेतितस्य ह्र
स्वशब्देन ग्रहणं मतु मात्राकालिकमात्रस्य तादृशः ह्रस्वत्वगतस्वरितासंग्रहापत्तेः पूर्व।

निपातनवैपरीत्यापत्तेश्च कर्मधारययोगपदानां समासाभावाच्च नहि द्वितीयदीर्घप्लुतस्वरितानां सं
ग्रहापत्तेः ह्रस्वशब्दस्य मात्राकालिके ऽन्विसंकेतितत्वात् अन्येह्रस्वशब्दोच्चारणं व्यर्थं स्पष्टार्थ
मर्थमात्रमित्यस्यैव स्ववचनत्वादत आह ह्रस्वशब्देति। मात्राकालिकी च तथा। तत्संबन्धितद्व
टितयद्विशिष्टरूपं तद्धर्मत्वेनाबोधकमित्यर्थः मात्राकालिकाच्चत्ववदर्थत्वेनाबोधकमिति या
वत्। उक्तदोषान्तरमन्यदोषमूरीकृत्याह किन्त्विति। तत्फलमाहैवं चेति। लोके इति शेषः। अत एव
वक्ष्यति वेदे त्विति अत एव तस्येति ग्रहणं सफलं तद्धि दीर्घादिस्वरितसंग्रहार्थं। तथार्थत्वमन
स्यात् न च षष्ठीकल्पनार्थं सम्बन्धिशब्दत्वादेव सिद्धेः न च त्रिपादीस्थस्वरितसंग्रहाय तत्। अन्य
था ऽसिद्धत्वात्संनस्यात् भाष्यरीत्या तदभावात् तदेतद्ध्वनयन्नाह तत इति। अत एवैकश्रुतिं त्रै
तिस्वरितस्यासिद्धत्वादिमं मे इत्यादौ स्वरितमेशब्दात्परेषां गामित्यादीनामेकश्रुतित्वदाह सर्वं
चेदमिति तदुक्तं भाष्ये ऽर्थह्रस्वशब्दो ऽर्थमात्रायां रूढस्ततः प्रमाणे मात्रचोलुक् इति पठनेन तथा।

दशिउरत्नाकरायुक्तंसमंस्यादितिसिद्धेऽर्थग्रहणमपिव्यर्थमितिचरमोक्तंचापास्तंतैत्तिरीये
लोकवत्सत्वादाहास्माद्वेत्ति। एवंचऋग्वेदान्यपरमिदमितिसिद्धम्। अस्येत्यनुक्त्वाग्रकाल
स्वरितात्यमेपिउदात्तात्यमायाह्यानुदात्तेति। बहुव्रीहौपरशाहृस्यहेथाःपूर्वनिपातापत्तेराहो
दात्तेति। नन्वेवमन्यापेक्षयापरत्वेऽप्यानुदात्तस्यापितत्वापत्तिरतआहतयोरिति। प्रत्यास
त्येतिभावः अतएवाहोदात्तेति। प्रातिशाख्यसमाख्याबललब्धमर्थमाहलोकेत्वितितत्स्व
रितंहयोरपिकिंचित्स्वरेणान्तोदात्तत्वादाहृयेऽगाइतीति। इत्यत्रैत्यर्थः। स्वरित इति। पादिक
इतिभावः असिद्धत्वंतत्क्रमरीत्यानातएवाहनोदात्तेति। परमिति। स्वरितमितिशेषः। यत्तुदाडी
अहव्याश्चाविरयतः कर्मणिरायन्तिहात्सरितत्वसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाहृद्यभावइतितन्न
तस्याअभावात्। तद्ध्वनयत्राह्याहेरिति। तथाचवेदभाष्ये अयंहीतिषड्चस्यषोडशास्तृक्त
स्यानादेशापरिभाषया इंद्रोदेवतातत्रयंस्तुपर्णाः परावतः श्येनस्यपुत्रआभरतपातचक्रयो

शश्लोवर्त्तनिरितिचतुर्थीशेपेनस्यतार्क्ष्यस्यपुत्रत्वनयः सुपर्णोयसोमंपरावतः परागतान्‌। दूरा
त्द्युलोकादाभरत्‌ कीदृशं तं शतचक्रं शतमिति बहुनामैतस्यकर्त्तारंमूलविभुजादित्वात्कः
यज्ञाशतकरणसाधनंबहुयागनिष्पादनमित्यर्थः चत्वर्थेकविधानमितिकः कृतादीनांक्
इतिद्वित्वंयः सोमः अह्युः अहेः वृत्रस्यवर्त्तनिः वर्त्तयिताप्रेरयितेत्युक्तं। यद्यप्याहिरिवभोगैरहिं
वृत्रमित्यादावाद्युदात्तत्वंपठ्यमानंग्रामादित्वाद्भवतिदगतानामितितत्रतत्रजनपदशतानां
मित्यत्रवृत्तेः एवंचोदात्तादनुदात्तेनिस्वरितेनतस्यानिकत्वाद्यणउदात्तस्वरितयोरिति अकार
स्यस्वरितत्वविस्वरविधौव्यञ्जनस्याविद्यमानवत्वेनोदात्तादितिस्वरितत्वेपिवातस्यासिद्धत्वे
नशेषनिघातात्प्रवृत्त्यास्वरितोवेत्यस्याप्रवृत्त्यापूर्वस्वरितासिद्धिरत्रपदेतथापिडकादित्वे
नवृत्तादित्वेनवान्तोदात्तत्वमत्राहिशवृत्तस्ययज्ञामकरवत्कठेस्यग्रिमेणछंदसिचेत्यनेननद
त्यार्थकेनलद्यातुसारादादिर्हितीयंवोदात्तमित्यर्थकेनाद्युनत्वंतथाचयणउदात्तस्थानि

चि॰
३२

कत्वान्नस्य स्वरितत्वे स्वरितो वेति प्रवृत्तेस्तु सिद्धिरिति तेषामाकूतं तन्न देत तदभिप्रेत्य सामान्य
त्वमाह्वोदात्तस्वरितयोरिति। छान्दसत्वादिति तत्र सर्वकार्याणां व्यवस्थितत्वादित्यर्थः
यदि तु दण्डयुक्तपदेषि छान्दसत्वाहृदभावस्तर्हि सोपि पक्षो युक्तः अत एव तत्रैवाहमतो
स्व्रत्वः गंतव्यः वर्त निर्मार्गभूत इति पदान्तरत्वेनोक्तं तत्रापि तथाहृदभावसाधनत्वचिन्त्य
मेवेति दिक्। वा स्वरित इति। स्वरितो वेत्यनेनेति भावः अनन्तरत्वादुदात्तादिसंज्ञकस्यैव परा
मर्शः इति भ्रमवारणायाहोदात्तेति। यद्यपि भाष्ये करणे ल्युट् टिशाकं व्द्वदिति वत्पदसंस्कारप
क्षे सिद्धेन वचनपदेन बहुव्रीहिरित्युक्तं तथापि बहुव्रीहितत्पुरुषस्थले लघुत्वाद्वाक्यसंस्का
रपक्षेऽनिर्वाहात्त्व तत्र युक्तमिति ध्वनयन्नाहोच्यत इति। एतेन मूलं फलितार्थकथनपरमिति
दण्डरत्नाकरोक्तं भाष्यरीत्या दण्डयुक्तं चापास्तम् समाहारद्वन्द्वे मुखनासिकमिति स्यादत।
आह मुखसहितेनेति। तयेति। आधिकरणस्यापि स्यात्ल्याप उच्यत इति वाक्करणत्वं यद्वा मु

त्वंकरणत्वमेवेत्यन्यत्रस्पष्टं। यद्यप्यत्र सूत्रेण समासमसिद्धिस्तथापि अन्यार्थं वार्त्तिकस्याव
श्यकत्वमितिसूचनायाहसाधनमिति। यमांमां विशिष्टप्रातिशाख्यविधानादाहेत्यत्रानुस्वा
रश्रुतिश्चत्यनेनतस्यलक्ष्ये इत्यर्थः। अननुनासिकस्यक्लीत्यादावनुवादेत्वप्रतिपत्तिरेवस्यादितिभा
वः। शाक्तइत्यादाविति पाठः शक्तेत्यादाविति पाठेक्तानसम्बोधनपरतयायोज्यः॥ नत्यादिति
नापिव्यापकजातिपक्षेनस्यापकत्वादित्यपिबोध्यम्। अतएवव्याप्यजातिपक्षेणसमाधत्तेनत
थापीति। नत्स्वरूपस्याप्यनत्वादाहाकारजातीयादेरिति। आदिनेकारजातीयादिपरिग्रहः
इदमपिनवास्तवमित्याहहस्वत्वेनेति तुल्यास्यसूत्रस्यभाष्याविरोधायाहविहितेनेति। अत्रमानमाहा
नएवेति। आदिनैवइगत्यादिपरिग्रहः उभयसाधारणमाहगानेति आश्चायादिनाऽऽगमशा
स्त्रीयमात्रकान्यापरागणायनीयशाखास्थस्तुजानेपश्चेत्यादिपरिग्रहः द्वितीयादिनादीर्घवि
हितल्त्ववर्णमात्रिकैजादिपरिग्रहः एतेनपूर्वत्रतथानुक्तत्वान्न्यूनतादोषश्चेत्यपास्तम्॥ नो

सि॰
३३

क्ता इति। चतुर्मात्रादय इत्यर्थः। प्रक्रियादशायां तत्तत्वे मानाभावाद्वेत्यपि बोध्यम्। अत एवेति
उक्तहेतुगणादेवेत्यर्थः। यद्यप्येकश्रुतावपि इदं सम्भवति तथापि तत्र किंचिद्वैलक्षण्यापादा
हैकेति। त्रैस्वर्याभावरूपत्वेऽदोषादाहस्वरान्तरेति। इदमिति। प्रागुक्तं सर्वं तस्यात्र स्मृ(?)पलक्ष
णमित्यर्थः। अपिना वेदपरिग्रहः। व्यधिकरणत्रिपदबहुव्रीहिनिरासाय प्रयत्नशब्दस्य पुं
स्त्वमेवेति ध्वननाय चाह तुल्याविति। अत एव प्रत्येकसाम्यमादायतनसावर्ण्यं अत एव चाकः
सवर्णे इत्यादौ सवर्णग्रहणमिको सवर्णे इत्यादावसवर्णग्रहणं च चरितार्थं। नन्वास्यशब्देन
कण्ठकाद्यादिस्थानग्रहणमत आह। स्येभवमिति। शरीरावयवाद्यदिति यत्। ननु मुखमे
वोष्ठावधिकाकलकपर्यन्तं तत्कुतो नेति चेन्नास्य पदोपादानवैयर्थ्यापत्तेः। अत एव व्यधिकरण
बहुव्रीहिर्न तदाह व्याख्येति। ननु स्थानमपीति वाच्ये स्थानमेवेत्युक्तं तत्त्वस्य प्रयत्नेऽपि स
त्वादत आह। प्रयत्नेति प्रफलमीह प्रकृष्ट इति प्रयोगः प्रागवत्। जनकत्वमिति जन्यता वि

शिष्टमितिभावः। वर्णानां जन्यतामते इदं नित्यत्वपदेनाभिव्यञ्जकत्वं तथेति बोध्यं। ननु प्र
यत्नस्य स्वतो भेदेन नानात्वेऽपि दैत्यारिरित्यादौ कार्यव्यक्तिभेदेऽपि स्थानस्यैकत्वात्तुल्यास्यत्वस्य भे
दाच्युतेर्न तत्पदे सावर्ण्यप्रसक्त्या कथं दीर्घोऽत आह तन्नदिति अस्योपपत्तिरन्यतो बोध्या इद
मपि परीत्येति ध्वनयन् सिद्धान्तमाह वस्तुत इति यथा चैतत्तथा मञ्जूषायां स्पष्टं एतेना
त्रहो तुल्यशब्दो न तन्त्रेण निर्दिष्टो न त्वेकः सदृशवाच्यपरो लक्षणयैकत्वसंख्यावाची तत्र।
चास्ये साहृश्यायोगात्प्रयत्ने चैकत्वायोगात्सम्भवानुरोधेनैकस्थाने सदृशप्रयत्नं च सव
र्णमित्यर्थ इत्यपास्तम्॥ उक्तरीत्या निर्वाहात्तत्र लक्षणाया अप्रयोगमानाभावाच्च तदेतत् ध्वन
यन्नाह स्पष्टमिति। प्रागुक्तं सर्वमित्यर्थः तदाहेति प्रागुक्तं सर्वमाहेत्यर्थः। कार्यगतभेदा
रोपं विनापीति निर्वाह इति ध्वनयन्नाह शिक्षायामिति। कण्ठादीनामिति। एतेनास्य शाह
स्य नतद्धितान्तत्वस्फुटीकरणाय तास्वादौ लुक्तं मूले॥ ननु कण्ठादीति तथा सति क

त्रि·
३८

एढश्रादिरवयवोयस्येति अनुत्पन्नप्राथमकल्पिकास्यप्रतीतिरपिस्यादेतेनवर्णसमा
म्नायेमातृकान्यासादौचाकारस्यप्राथम्येनावांतरयमेव्याहृत्तिः एतेनवर्णानांस्वरूप
तोभेदायकण्ठादिस्थानवान्तरस्थानभेदस्यावश्यकत्वेनभेदघटिततुल्यत्वस्यनञ्च
तिरित्यपास्तम्। भवेति। नञ्जवार्थकास्यशाहेनेत्यर्थः। आदायेति तथाचोपस्थितत्वेन
ततोऽन्तरङ्गत्वादेतज्जेदारोपेणैवनिर्वाहेनकार्यगतभेदारोपइतिभावः ननुतुल्यश
हस्यसंसर्वान्धिकत्वाद्यस्यपेनेतिलाभेपियस्येत्तहयेघेनवर्णेनतुल्यमितिमूलम्
शुद्धमेवातआह यस्मैतदिति। ननुकिंयावत्स्थानसाम्यमिष्टमुतयत्किंचित्स्थान
साम्यमतआह यज्ज्येकेषामिति। अन्यथायणामन्यत्रसावकाशेवाभित्वासवर्णे
दीर्घःस्यात्। नेतावितिः। ताल्वादिस्थानस्याधिक्यात्। तथाचयावत्स्थानैक्यपर्यन्तज्ञा
प्यमितितात्पर्यम्। अतएव। अतएवचएवमग्रेपिइष्टापत्तिंनिराचष्टेतेनेति। तथा

र्सावर्ण्येनेत्यर्थः। उक्तार्थगमकान्तरमपि ध्वनयन्नाह न ह्यातानामामिति आदिना तद्धित्वित्वस्या
दिपरिग्रहः। तेनेति। इतिपरसवर्णेनेत्यर्थः। मात्रे कार्त्स्न्ये। भेदे सतीति। सवर्णेति अन्यथाता
दृशसावर्ण्यस्य स्वस्य स्वस्मिन्नेवसत्वेन यथासंख्येन निर्वाहे व्यावस्थाधिकसंग्रहयोरभा:
वेनतदसंगतिः स्पष्टैव। साधितइति। यदि स्यान्नांशे नष्टेष्टस्यात्तर्हि प्रयत्नांशेऽपि तथैव
प्राप्तमेवेति ज्ञापकेन तन्त्रस्यायनप्रयासवैफल्यमेवेति भावस्तदाह तेनेति। साम्यइति
सवर्णसंज्ञेति शेषः यावदिति। एतेनान्यतरसाम्येऽपि तदापत्तेश्चिन्त्यमिदमिति केयटाद्यु
क्तमपास्तम्। अर्थमिति। तद्भिन्नान्नात्स्यपदोपादानादेव सर्वनाम्नादिति भावः। नन्वेवमपि
तद्वैयर्थ्यमपरिहृतमेवात आह तस्यादिति। एतेनवाक्यसंयोगव्यवच्छेदः। एतेन प्रत्येकव्या
पारनिरासार्थमुभयोरुपादानं तेनोभयसाम्ये सत्येव संज्ञा नान्यतरसाम्येपीति केयटको
क्तभोक्तं नतवाड्नायज्ञापकेनापि प्रत्येकव्यापारनिरासइतीदमयुक्तमित्यन्योक्तं विनि

वि॰
३५

गमकाभावादुभयसाम्येएवैतत्प्रवृत्तौ प्रयत्नग्रहणं चिन्त्यं। अन्यथा सत्यपि तस्मिन्न
न्यतरसाम्येप्रवृत्त्यापत्तिः इन्द्रोपात्तसाहित्यविवक्षायान्तु एकपदोपात्तत्वेनास्मन्मते
तदा तद्विवक्षायाः स्ववचत्वादिनिरत्ताकरोतीति च श्रयात्तं। लोप इति। इदमग्रेपि वोध्यं।
तत्रैव। वाक्यशेषोऽत्र नेत्यत्रैव। दोष इति पाठः तस्य च माभूदिति शेषः दोषादिति पाठे प्रति
किमित्यग्रे इति तु नेति शेषो वोध्यः। आवश्यक इति। तथा च सर्वेषामन्तत्वेवाच्यविशिष्टो
व मुक्तिरयुक्तेति भावः। स्पष्टत्वायाह च कारेति। एतेनेकारस्यागेवीजं चिन्त्यमित्यपास्तं
अपिनाकण्ठ्यापारः तथा। आवश्यकः नेतीति। तथाचाकारादीनां तदेवस्थानमन्ये
षान्तु स्थानद्वयमिति भावः। एवं सति प्राप्तातिप्रसंगं वारयति· कचयोरिति। ननु जि
ह्वामूले तु कुः प्रोक्त इति शिक्षोक्तेरत्र कुग्रहणमयुक्तं न च हृत्यादिप्रामाण्येन शिक्षास्य
जिह्वामूलपदस्य लक्षणया स्वसमीपदेशाक कण्ठवोधकत्वमत एवातिप्रसंगवारः।

णायतस्य रूढिकल्पनानेति लाघवमिति वाच्यं मानाभावात्। न चात्र कण्ठपदं लक्षणया
तत्स्थमेवेति वाच्यं अहयोः कण्ठ्यत्वस्य तत्रोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेरत आह तत्रेति लक्षणेति
भावः। समीपेत्यनेन तत्र मूलं प्रदर्शितं। श्लिष्येति समूहपरं। एवं सत्यतिप्रसंगं निराच
ष्टे जिह्वेति। चत्वर्थे रूढिर्योगमिति न्यायो ज्ञातव्यः संधेयः इदं दृढयति अत एवेति तस्य
तत्र रूढेरेवेत्यर्थः। अन्यथा कोरपि तत्वात्तस्य च वर्णसमाम्नाये सत्वात्तदर्थं शास्त्रान्तरे
णागणनेकार्ये सामान्यतस्तेन शब्देन तत्र गणाना संगतिः स्पष्टैव नन्वेवं नम्रपूर्वकादीनां
कण्ठस्थानत्वेवाधितेन तल्पस्थानत्वात्सवर्णपदशक्तिग्रहे कुशब्दस्य तज्ज्ञाहकत्वमण्डदि।
त्सूत्रेणावोधनीयमिति कथमत्र वाक्ये कुशब्देन पञ्चानामुपस्थितिरत आह तदिति निर्ण
येऽइति। तथा च तस्य प्राक्ज्ञातत्वेनादाननिरिति भावः। नन्वेवमेतद्भक्तिर्व्यर्थाऽत आह अकुहे
त्यादीति। साधारणेति। अकारादीनां कंठस्थानत्वादीति भावः। नत्विति। उक्तदोषात्। नत्व

चि·
३६

विसर्जनीयमात्रस्यकण्ठ्यत्वेशिक्षाविरोधोऽतआह विसर्जेति। साहचर्यात्। उपक्रान्ता।
कारसमभिव्याहारात्। यथाश्रुतंतुनयुक्तमित्यत्रस्पष्टं। एवंचेकाराद्युत्तरस्यतस्यतत्र।
तस्थानत्वेबोध्यं यथाश्रुतेअनुपपत्यालक्षणयाहदन्तेति। तत्सेवकाः प्रदेशाइत्यर्थः। तद
भावमाहातइतिध्यायेत्। उच्चार्येत्। नन्वेवसत्युभयोरप्यनेनशब्देनव्यवहारःस्यादतआह
रूढेति। ननुशिक्षायामनुक्तत्वान्नासिकायाःस्थानत्वंनिर्मूलमतआहानएवैषामिति
भादीनामित्यर्थः। भवत्यर्थकेतिपाठः। इत्यर्थकेतिपाठान्तरं। अनुकरणत्वमुभयथापित
थाचव्यवहारान्यथानुपपत्त्यानत्वंसमूलमितिभावः। एवाङ्नहृदाद्युक्तिं एवाङयतिय।
त्विति। स्थानत्वेइतिनासिकायाइत्यादिः तथाचवङ्करीषीत्यादौपरसवर्णोङ्ञयतापत्ति
रितिभावः। नत्वेतु। सावर्ण्याङ्गीकारेतु। पत्तिरिति। तथाचत्वत्तयसीत्यादौङ्ञयापत्तिर
पीतिभावः। भाष्यात्। करणत्वमुत्पत्तिप्रदर्शकात्। नन्वेवंकेषांचित्स्थानत्वेनकेषांचित्कर

णत्वेन व्यवहारे बीजाभावोऽत आह स्थानत्वेनेति। कंठादीनामित्यादिः। वर्णानां नित्यत्वादाह
वर्णाभीतिनाल्वादौ। कण्ठादौ आरोपबीजमाह वर्णजनकेति। वर्णाभिव्यक्तिजनके सत्यर्थः।
आदिना मध्यादिपरिग्रहः। वर्णो सत्येति। तथा च व्यापारवत्साधारणकारणत्वेन मुख्यं त-
त्र तत्त्वमिति भावः। अन्यत्र गौणं तत्त्वमित्याह तत्स्वेवन्येति। ननु एवं वायुत्वस्य न संग्रहोऽत आह
वर्णाभीति। वायुत्वं निरूपयति कण्ठेति। आदिना सङ्कोचादिपरिग्रहः। सामानाधिकरण्ये
नान्वयः। यत्त्वेवं विभागे नासिकायाः स्थानत्वलाभेऽपि शेषणत्वस्यालाभादु ह्रिसूत्रभाष्यविरो-
धापत्तिः तस्मात्स्थानं स्थानं न च स्थानमपि तत्र स्पर्शणपदेन विवक्षितमप्रसिद्धान्तान्नैतेो
त्तेल्यस्थानाविस्मादिभाष्यविरोधादनिष्टप्रसंगादनुनासिकसंज्ञाविधेर्नैष्फल्याच्चेति
न यत्किञ्चित्स्थानसाम्ये सतियावत्प्रयत्नसाम्यं सा वर्ण्यहेतुरितीहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्ट-
मिति केचित्भोक्तं निरस्तमिति रत्नाकरस्तं खण्डयति अकारादीति। भेदकत्वादिति भाष्य

वि॰
३८

ग्रन्थः। त्र्येत्रेषु। अकारादिषु। तद्रूपेति। आनुनासिक्यरूपेत्यर्थः। अत एव नासिकामनुपस्था
ह्वनत इति योगसंगतिः एवं च एडुत्वादिवत्स्यधर्मो गुणरूप एवेति तत्त्वं न तूक्तरीत्येति न भाष्यवि
रोध इति भावः। यत्तु खाण्डनकृदादिर्व्याप्यारमात्रेण तस्याः स्थाने ऽनुनासिकाकारादीना
मपि तत्त्वप्रसंग इति तदनुरूपान्मूननादोषामूले इति तत्त्वाणयति एवं चेति। उक्तरीत्योक्तव्यव
हारोपपत्तेश्चेत्यर्थः। गुणेति। तथा च गुणजनकत्वाभाव इति भावः अत आहानुनासिकेति।
तद्व्यवहारस्य तत्रैव तथा प्राक्प्रतिपादितत्वादिति भावः। नन्वेवं भाष्योपपादने नियामकाभा
वेन तदुक्तरीतिर्विकृतो नातः आह एकोयमिति। दृष्टान्तेति भेदकत्वेत्यादिः अत्र जात्यात्मना नै
कत्वमभिमतं तथा सति तस्या व्यक्तिभेदादेव भेदोपपत्तेर्गुणकृतभेदपर्यन्तधावनासंगत्या
दतः किन्तु व्यक्तिकृतं तदाहात्मात्रेति। नन्वेवमप्युदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारो भाष्यादि
कृतोऽसंगतस्तेषां वर्णोत्पत्तिप्रागभावित्वादास्यान्तर्गतत्वाच्चात आह होदेति। रूपेति एतद्रू

पसादृश्यमात्रेणेत्यर्थः। यद्रूपं सादृश्यमिति मतेनेदं अतिरिक्तं सादृश्यमिति मते तत्तद्रूपाणी
ये न तत्कृतेन नेमेति वाच्यं। एतदर्थमेव पूर्वमध्यमविशेषणद्वयं अन्यथा स्वरूपभेदायाद्यस्यैवा
प्यत्वापत्त्यस्यावश्यकत्वे सपिनदाधिक्यं स्पष्टमेवेति भावः। नन्वकारादित्तल्पताङादीनां कुतो ना
तत्राह ङादीनां त्विति। मन्वेवं शिरसा विरोधोऽत आह नान्तःस्थारेति। उक्तत्वमेव प्रतिपादयति अत
एवेति। ङादीनामन्तःस्थानत्वादेवेत्यर्थः। आदिना तालव्यङ्कार इत्यादिपरिग्रहः। अन्यथेति स्था
नानीत्यसंगतिः स्पष्टैव। ननु तत्र तत्पदेनास्यएवाभिमतोऽत आह नासिकाइति। नन्वेवं याव
त्स्थानैक्याभावेन कङयोः सावर्ण्यं न स्यादत आह कङयोरिति। आस्य इति सूत्रेन स्यात् तद्धितान्त
त्वेन व्यधिकरणत्रिपदबहुव्रीहौ प्रमाणाति प्रसंगवारणाय उक्तमेवेत्यादिः। प्रश्ने इति देशविशेषा
णफलाभावादिति भावः। प्रयत्नेति। सोत्रत्वात् द्वन्द्वसाधुत्वमिति भावः। तस्मात्तु नासिकास्यप्र
क्रमात् गुणशब्दो कैश्चेति भावः। तत्रस्येति। नासिकास्थ्येत्यर्थः नाग्रहणस्येति क्व स्तः पाठः सम

स्तेपादेऽभयोरप्येकदेशान्वयोगुरुकुलादिवत्तु शेषषष्ठ्या समासस्य बोधने भाष्यस्य कर्त
त्वेनोक्तेः करणत्वेनान्वयः। अन्यथा न तस्यानेन तत्कथनवैयर्थ्यापत्तिरस्य ग्रहणव्यावर्त्यानां सा
वर्णानुपयुक्तानां प्रदर्शनमेव हि तत्र प्रक्रान्तं अनेन पवचगणाइत्युक्तेः अधिकमुच्यानादोस्यानु
नासिकाऽऽस्यान्तर्गतेति कैयटादिसम्मतपक्षेऽणं दमनप्वाह नासिके नि भाष्यादिसंमतवाद
यमेव पक्षोऽयुक्तः इत्युच्यानादोस्य एष मनन एव वक्र वचनोक्तिः। तस्य वाह्यप्रयत्नत्वं द्रष्टव्यमिति।
अत एवेति तस्य तत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा तत्तु पक्रमेण तत्समभिव्याहारेण चास्यानुनासिकाइ
त्युक्तसंगतिः स्पष्टैव। नक्तावित्ति। भिन्ने पदे हे ति पादपूरणे तत्र न्यूनतां निराचष्टे नादेतीत्यादि।
योबयोः तयोरपि। एवमग्रेपि। अन्वितिन्तस्येत्यादिः। अणोप्रगृह्यानुनेत्यादिवत्तत्र विध्यभावात्
एवञ्च प्राग्भयत्रहादशोक्तिः सम्भावनाभिप्रायान तु सत्ताभिप्रायेति बोध्यं अनुस्वारो नमा
अनुनासिका इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यं यमानुस्वारनासिक्या नानासिके अनुनासिकाश्चे।

त्तमा इति कातीयप्रातिशाख्यं। वर्गोत्तमा ङञणनमा अनुनासिका भवन्ति च शाखान्तरे स्वस्वस्थाना
धपरित्यागद्वारेण नासिकास्थाने द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तज्ज्ञाख्यं चात्रानुकूलं। नासिके इत्य
स्य द्वे इंद्रे स्थानमित्यर्थः। एतेनाचार्यणामिवङ्मामपि नासिकाव्यापारसहकृतं कण्ठादिक
मेव स्थानं न तु स्थानद्वयं पाणिनिशिक्षायामनुक्तत्वात् अमोनुनासिका इति वाक्यप्रयत्नप्र
करणे पाठाच्च। यथा तैत्तीया इत्यादिभाष्योक्ता कातीयादिवचनद्वयस्य तत्तच्छाखामात्रविष
यत्वाच्चेति रत्नाकरोक्तमपास्तं। एवं तैत्तिरीयप्रातिशाख्येपि नासिक्या नासिकास्थाना अनु इत्यनुना
सिका वेत्युक्तत्वात्तत्र मतद्वये बोध्यं नासिकात्र मूयमानुस्वारास्तत्र भावाः उद्देश्यसमर्थकमिदं।
अनु इत्यनुनासिका इत्यस्य यथोपपत्तिस्तथा स्थूलं प्रभाष्यामनुस्वारस्यास्थानत्वाद्ग्राह्यताक्तिः तदाहाल
निति। लोके तिसृणामानामपि तत्र तत्स्थानत्वानुभवात्। अत्र मानान्तरमप्याह तथा चेति। ल
सा इति पाठः। नन्वासः स्थानत्वेनोक्तोपि न द्विषयो नोक्तोऽत आह हकारमिति। पूर्वोक्तेरसंयु

न्तं कण्ठमाहुरिति द्वितीयवाक्यार्थः। एतेनाकुहेत्यत्रापि हकारस्तदसंयुत एव विवक्षि
तः अन्यथैतनाह्निरोधापत्तेरिति सूचितं। ननु मूल एकादशस्थानान्युक्तानि तस्य चाशयः
मनुदितमतिरिक्तं स्थानमिति एवं च शिक्षायां कथमष्टा विभक्तिः तत्राह एविति। वि
ह्नेनेति शरीरावेत्यनेनेदानीं तत्राभवत्वादिति भावः। अर्वाचीनप्रयोगमनुक्तार्थसाधक
त्वेन प्राचोक्तं खेडयति दन्त्योष्ठमिति तत्प्रयोगसाधनाय कौस्तुभाद्युक्तं खेडयति एते
नेति दन्त्योष्ठमित्यादिनैतत्प्रयोगासाधनेन न स्वार्थः एवं च शिक्षायामनुपपत्तावपि मूल
मप्युक्तमेव न ततो न्यूनाधिक्यसत्वात् इति बोध्यं तदाह दिगिति। ननु प्रयत्नशब्दस्याभ्यन्तर
परत्वस्य प्रागुक्तत्वेन तत्रस्यवक्ष्यमाणभेदासम्भवेन मूलमयुक्तमत आह सूत्रे इति प्रयत्न
योस्तत्त्वहृयोः प्रतीत्या चेति स च पाठः सूत्रेणेति। अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव। एवं च
सूत्रमनेनेदं। न चैवं संवृतोक्तिरधिका। अअ इति शास्त्रविधेयत्वेन तदुक्तेः तदेतदत्राशय

पदस्य चितामरुचिंचध्वनयन्नाह भाष्येति। एवंच समप्रपत्तांगीकारेच। एवंचतद
र्थज्ञापकानुसरणमर्थमितिभावः। अत्र पदेनाक्कलाविति सूत्रं प्रत्याख्यानमिति
भ्रमं निराचष्टे नाक्कोलाविनीतितस्यैव। प्रयत्नभेदस्यैव। पर्यन्तरूपेति पर्यन्तदेशरू
पेत्यर्थः। आदिनोपाग्रादिपरिग्रहः। विकाससङ्कोचरूपकार्यकरविवारसंवारभेदा
याहहेत्यादि। तत्रस्पृष्टादीनामुख्ये इति। इत्यादिशिक्षेति। अनुपदमेव स्फुटीभविष्य
तीयं। अत्र सर्वत्र मानमाह तथाचेति। पाणिनीये तिशेषः स्पर्शाभावेति। तथाचह्र
वस्यानलाभः इत्यतेन तत्र शाब्देषच्छहमात्रचाग्नितेनष्टवौन्नरसाहचर्यादितिभावः। शला
मीषत्स्पृष्टत्वस्यार्थस्पृष्टत्वस्यचाभावादसंगतिपरिहार इति। तेनेतीईषदिति। अजपेच्छये
तिभावः। अत्र न एव वाहयणपेदेति। अत्रेति। तेषांभेदेनकथनेसतीत्यर्थः। एवञ्चासावर्ण्ये
ऽस्यहेतुत्वंफलति। ननुतस्यसंवृतत्वस्यप्रयोगाच्छिन्नान्तरादकअइति सूत्राच्चलाभेपि

चि॰
४०

विवृतत्वस्यैवासिद्धा कथमवधारणगर्भोक्तिरत आह प्रक्रियेति। सर्वत्रेति भावः स्प
ष्टं चेदम् अइउण् इति सूत्रभाष्ये अन्यथा। सर्वत्र तत्प्रतिज्ञाया अभावे। दीर्घाणामाकारे।
ण। ननु विवृतकरणाः स्वरास्तेभ्य एओताभ्यामप्यैऔताभ्यामप्याऽऽकारः संवृतो
कार इत्यस्य शिक्षोक्तेराकारस्य विवृततरत्वलाभेन तस्य विवृतत्वप्रतिज्ञायामपि सा
वर्ण्यासिद्धिस्तद्वदेवेत्यकारस्य विवृततरत्वमप्रतिज्ञेयमत आह दीर्घेति अत एव
वा अइउण् सूत्रस्य भाष्यवार्त्तिकादिसंगतिः अन्यथातिप्रसंगापत्तिश्च तदाह दि ति
ति। तस्य ह्रस्वाकारस्य सूत्रे ग्रहणमिति ग्रहणेपि लघुप्रयत्नेति आद्यस्य विवृतत्वाद्विती
यस्य संवृतत्वात्। सूत्रमतेनाह सवर्णेति भाष्यमतेनाह जातीति व्यापकजातीत्यर्थः
तथाचाकारादीनन्तत्वम् विध्योः संवृतैवारितार्थ्यादिति दंडीनन्तन्त्यैकस्वदाह
रणमितिन्यायेन सामान्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्यानत्रेष्टसिद्धेरत आह गोयुङ्माति

त्यत्रेति इत्यादावित्यर्थः आदिना गुडलिहामानित्यादिसंग्रहः सिद्धान्ते जश्त्वासिद्धत्वा
त् चर्त्वे जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वाद् भष्भावेनुनासिकस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेनुनासिक
इति प्रक्रियाहस्य क्रमनन्तर्भूतत्वात् चादेरसिद्धत्वाच्च वत्वस्याप्राप्तिरेव तद्दीप्यैवाह
चर्त्वेत्यादि अत्र यम्भावस्तादृशाविधि पदे त्रिपाद्यामप्रवृत्तो गोऽहमदित्यादौ आदौ च
त्वजश्त्वयोरेवप्राप्तावपि चर्त्वस्य पदान्ते सर्वथा निरवकाशत्वेन जश्त्वबाधकत्वेनादौ
चर्त्वं ततः परत्वेन भष्भावादन्तरङ्गत्वेनानुनासिकात् आदौ जश्त्वं सर्वथानवकाशत्वादे
वस्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरिति बाधकस्य लेबाधके कृते सन्निहितत्वादुत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारात् न
नः शिष्टेनुनासिके कृते फलवत्त्वेन भष्भावो न स्यादिति नन्वसिद्धान्तप्रोक्तप्रक्रियाया
मपि नात्र पदे साक्षात्कारः वैषम्यात् तथाहि प्रागुक्तरीत्या जश्त्वाभ्यासप्राप्ते त्वेपि तदुत्तर ।
मनुनासिकतोन्तरङ्गजश्त्वतोऽयेन नाप्राप्तिन्यायेन सर्वथा निरवकाशत्वेन च बाधकत्वे

चि॰
५१

नचवत्वमषुभावयोरेवप्राप्तिः नचान्त्यस्यनत्वेपिवत्वस्यनसावित्तिमविषयेन
डित्वा नित्यादौ नदविषये चारितार्थ्येनकण्ठ्यत्वमितिवाच्यम् तावन्मात्रफलक
त्वेनश्रुत्येवसिद्धेसामान्यसूत्रस्यनैरर्थक्यमितिन्यायेनाचारितार्थ्यात् नसावित्यत्र
दप्रसङ्गोपत्वत्रापितथावाच्यम् एवंचनयोर्मध्ये विशेषेणपरत्वस्यतुल्यत्वेननित्यत्व
स्यभिन्नयोविषयेमिथश्चारितार्थ्येनापवादत्वस्यचाभावेप्यल्पापेक्षत्वेनान्तरङ्गः
त्वाद्दन्त्यावत्वानुनासिकात्वे पूर्वंवत्वापत्तिः एवंचाङ्कुरीत्यत्र तत्रोभषुभावजश्चानुनासि
कानाक्रमेण प्रवृत्त्यायोगात्युगपन्नित्यादि स्यादिति सएवदोषोदेयः किंचसर्वथानिरव
काशत्वेनवाथोत्तरस्तुत्सर्गश्च [illegible]मावण्यन्यत्रवाध्या प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तात्तत्रवत्वेनज
श्चस्ययेननाप्राप्त्याभषुभावा नुनासिकयोरन्तरङ्गत्वेनवाधात् भषुभावादीनामप्रा
प्यावत्वमेवस्यादिति नेष्येववाच्यमिति छत्वेन्यादिचिन्त्यमितिचेदत्र एवंत्रिभाव इष्यते

नासचिसूचकेनतँदुप्यक्त्वा त्यसिद्धान्तस्वरूपमाह वस्तुतइति चात्वेऽस्त्रुपलक्षणं

ध्वस्यापि उक्ताशयानभिज्ञः शंकते नचेति नतोवन्धात् यक्षात्वरूपइतिन्यायेनपा

क्षिकं सिद्धान्तं प्रसंगात् प्रतिपादयन्समाधत्ते विप्रेति नन्वेवमपिकार्यकालेदोष

एवानन्ताह पूर्वत्रेति तस्याविप्रतिपरिभाषायाः एवंप्रागग्रेपि· एवेनकार्यकाल

त्वव्यवच्छेदः इदञ्चसकृद्गतीतिन्यायपक्षावलंबेनोक्तम् पुनःप्रसंगेति पक्षेत्वप्रा

गुक्तमेवशरणम् ननुकथन्तेनतत्त्ववोधममतस्याहान्यथेति तेनतदवोधनेऽप्य

र्थः सिद्धत्वेपीतिसिद्धान्तेपिपूर्वहष्टेतिभावः परीति परिभाषान्तराणामित्यर्थः

क्वचिन्नैथवपाठः इवास्यामपीतिपाठः तेनेति परेणेत्यर्थः तथाच तदसंगतिःस्प

ष्टैव· तथाचसिद्धान्तमनोरथेलोपएवस्यान्नोत्वमितिभावः इदानींभाष्यासंगति

रपीति ध्वनयन्नुक्तहेतोरेवउक्ताशयकमनुक्तदोषंहृद्धयति अतएवेति अधिकारत्वे

वार्तिकसंमतिमपि ध्वनयन्फलान्तरमाहाथीति· एवं सति स्वगृहे वाक्यार्थस्य
न फलासिध्याहे वेचेति अधिकारविधित्वे चेत्यर्थः तस्य तदापूर्वत्वस्य दुर्वचत्वादाह
तस्यासिद्धत्वमिति एवं सति प्रथमवाक्यार्थासङ्ग·तिं परिहरति क्वचिन्नु पादे ति
प्रथमसूत्रेनुवृत्ताविदं संग्राहकवाक्येकस्यचिद्ग्रहणे मानाभावेनोपस्थितत्वाद्वि
शेषाणां सर्वस्यैव ग्रहणादिति भावः द्वितीयादावाह क्वचित्सूत्रान्तरे इति तत्र द्वितीयप
दे योजयति तत्रावमिति वस्योपस्थिताविति विशिष्टसूत्रस्याधिकारत्वेनेति भावः
अत एवाह वाक्यभेदेनेति इतिरन्वयसमाप्तौ उक्तार्थे ज्ञापकमपि सूचयन्नाह तत एवे
ति वाक्यभेदेन तस्यान्वयाङ्गीकारादेवेत्यर्थः आदिमानन्तुदादेशे इत्यादि वार्तिकसं
ग्रहः न निषेध इति शास्त्रासिद्धत्वनिषेध इत्यर्थः अन्यथा तु त्व·विधानन्तरमेव न ने
इत्येव ब्रूयात् एतेन तं त्रेण तदुपस्थितो पदेकवाक्यतयान्वयेन पूर्वकार्यं प्रत्यसिद्धत्व

विशिष्टोष्ठो भवतीति वाक्यार्थः विशिष्टविधौ विशेषणविधेरार्थिकत्वान्न स्तने
इत्यादिभिरसिद्धत्वनिषेधोपपत्तिः नैर्हि स्वविषयेन न्यक्कात्राणां विशेष्यविधित्व
मात्रं वोध्यतेऽन्यथास्त उक्तहेतोः शास्त्रनिषेधेन शास्त्रस्यैव निषेध्यत्वस्योचितत्वात्
कार्यासिद्धत्वे न तथास्त्व वचनेऽपि सिद्धान्ते नयाद्युर्वचनत्वाच्च नन्वेवमपि नेष्टसिद्धिः
सर्वसपादसप्ताध्याय्यापेक्षत्राप्राप्तेरेवञ्चापवादस्य सर्वत्रासिद्धत्वे उत्सर्गस्याप्य
सिद्धत्वापत्तिस्तदभावेऽन्यत्राप्यसिद्धत्वानापत्तिरत आह पूर्वत्रेतीत्यादि नस्येति यत्रा
न्तुद्गातिलस्येत्यर्थः यत्र खण्डनकुदादिः असिद्धं प्रागेव तज्जानमित्यर्थः एवं च कार्यासि
द्धत्वेऽपि मनोरथ इत्यादावुत्वे कार्ये रलोपस्य प्रागेवाप्रवृत्तो रोरुत्वस्याप्रतिबन्धान्नाति
स्त्रिरप्रस्तहा किं च सत्यपि शास्त्रेऽज्ञानेऽपि च कार्ये शास्त्रप्रामाण्यात्कार्यमात्रेभावारोप
णारोपत्वेनानर्थेति तदसत् सूत्रपाठे कार्यापाठात्सर्वशास्त्रविहितत्वादिरूपपर्व

चि·
४३

त्वायाश्रयणेोल्लक्षणापत्तेश्च दोषान्तरकथनद्वारा तदेतद्दूषयन्नाह सिद्धमि
त्यादिना यावदर्थमाह प्रवृत्तमिति एवमत्रापि सिद्धे शास्त्रार्थे त्वत्र सिद्धशास्त्रस्यान्या
र्थत्वादाह सिद्धश्चेति तत्रस्समासघटकत्वेन भेदार्थकत्वादाह तद्भिन्नमिति ज्ञा
नस्यैवेति निश्चयस्यैवेत्यर्थः तथा च भवेन्न तथैव कार्यकारणभावो नयनात् तदा
हदृष्टमिति पीह व्याकरणे शास्त्रेति पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रेत्यर्थः आहार्येति
वा यत्कालिके छाजन्यनिश्चयोपीत्यर्थः तथा सति कस्य चित्प्रवृत्तिः कस्यचिद्
प्रवृत्तिरित्याशयेनाह शास्त्रस्येति अत्र प्रकृतसूत्रे· मनोरथासिद्धिस्तु नः तत्र दर्श
नाभावरूपेऽलोपे भावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वात् द्वितीयाभावस्य प्रथमाभाव
प्रतियोगिरूपत्वस्य प्राचां मते सत्वात् सूत्रसामर्थ्यादस्य वाऽत्राङ्गीकारात् देवदत्ते
तिन्यायेन भावप्रतियोगिकाभावस्यैव देवदत्तादिपदस्वारस्येन विषयत्वात् त

देतद्दूषयन्नाहाम्रू इत्याद्यसिद्धिरिति आदिनाश्रमीत्यादिपरिग्रहः तामेवाहादेति।
परत्वादिति उक्तरीत्येतिभावः यत्तन्न्यायानङ्गीकारेयं दोष इति मान्यास्तदसदिति
भावप्रकाशे स्पष्टन्तद्दूषयन्नाह देवेति· पतन्नूपण्यवेति आदिना हृद्यादिसंग्रहः अ
तीति सिद्धेऽसिद्धत्वातिदेशादित्यादिरोपासंभवेनेति· पूर्वत्रेति सूत्रोदाहरणसंपत्त्या
तूक्तरीत्यालब्धे इति शेषः एतेन वस्तुतः कार्यासिद्धत्वेपि न दोषः शास्त्रयोः स्वतो
विरोधेन तस्य कार्यद्वारकत्वात् अन्यथातिप्रसंगो मनोरथ इत्यादौ विरोधप्रयोजकी
भूतकार्यासिद्धौ शास्त्रस्यासिद्धत्वेपि न ढंसकत्वल्पत्वात् एतेनाम्रू इत्याद्यसिद्धिः प्र
त्युक्ताश्रमीइत्यत्रैत्वई दितिसामर्थ्यादेत्वोत्तरमुत्वस्य सुवचत्वात् वार्तिकविरोधस्तु तो
त्तरस्य कार्यस्याभावादिति व्याख्यानात् नच न्यायविरोधः एकत्रविषये स्वस्वकार्य।

चिं
४४

द्वाराप्रसक्तविरोधयोः शास्त्रयोः परशास्त्रीयकार्यस्यासिद्धत्वेन स्थानिनोति
वर्तकाभावात् भाष्ये तु न्यायमवष्टभ्य शास्त्रासिद्धत्वमाहतुः तदप्राप्तिमभिप्रेत्य
प्राच्यनिष्कर्षमाह तत्रेति यत्नाकरोक्तिरपास्ता उक्तहेतोः उक्तरीत्या तद्भावोप
पादकहेतुत्वसिद्धेश्च उक्तरीत्याल्लाघवेनैव नईदित्यस्य शास्त्रासिद्धत्वे ज्ञापकस्यैवो
चित्यात्तन्यायस्यानित्यत्वं तन्मूलाभावादयुक्तमित्यन्यत्र स्पष्टमिति दिक् ननु सि
द्धान्तेपि क्वचित्कार्यासिद्धत्वमेवावश्यकमन्यथेष्टासिद्धेरेवञ्च सर्वत्रैकरूप्याय
तथैवास्तु अत आह शास्त्रेति तुः उक्तवैलक्षण्ये न दोष इत्यन्वयः अन्तरङ्गत्वादि
ति स्वनिमित्तस्यैवादौ सत्त्वादित्यर्थः न त्वन्तरङ्गपरिभाषाविषयः त्रैपादिकेन्तरं
गे सर्वथा तदप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात् यदि त्वन्तरङ्गत्वादिव्यवहारस्य परिभाषा

मूलकत्वस्यैवाचः परेऽतिभाष्यध्वनितन्नामित्युच्यते तदर्थस्तु क्रमेणाऽन्वाख्याने दृष्टेत्यादाविव
लौकिकन्यायसिद्धान्तरंगत्वस्यात्रापि विषयः नच तन्न्यायभाष्यविरोधः नाज्ञानान्तर्य इति वज्ञानव
हिरंगस्यासिद्धतायत्र तद्विषयकत्वस्यैतत्राभ्युपगमात् तत्सन्दर्भपर्यालोचनया तथैवप्र
तीतेः असिद्धपूर्वत्रासिद्धमित्यनयोर्युगपत्प्राप्तौ प्रत्यक्षेणानुमानिकवाधसंभवाच्चप्र
कृतेत्वनतथेति दिक् एतेन तन्न्यायभाष्यस्वग्रन्थविरुद्धमिदमित्यपास्तं वीक्षितादिमतेनाय
ग्रंथ इति केचित् प्रवृत्तमिति पूर्वमेवेति शेषः एवेन कार्यव्यवच्छेदः तन्निवृत्तीति स्यादिति नि
वृत्तिवुद्धेरभाव इत्यर्थः विनिगमनाविरहात्संभावितमाहादेशेति नन्वेवं कार्यमेव न स्यादत
आह जायेति वुद्धेरन्यथात्वेपि तस्यैव सत्वात् अत्र हेतुं लौकिकमाह नहीति अपि सूचितमा
ह यत्रेति शास्त्रयोरिति शेषः अप्रवृत्तिरेवेति परस्यादाविति शेषः माद्रादिलाघवादाह
नचेति एवमिति शेषः शास्त्रासिद्धत्वस्य स्पष्टत्वेऽपि तदर्थः नेत्येवेति पूर्वत्रजातस्य तत्का।

चि॰
४८

लप्राप्तस्य च निषेध इत्यर्थे नोभयत्रापीष्टसिद्धिरिति भावः ननु पूर्वत्रेत्यस्य पूर्वशास्त्र
विषयसम्भावनायामित्यर्थः तत्राद्ये दोषमाह पूर्वेति निषेध इति तदन्यतरस्यापि शेषः
नलोपात्परं पूर्वशास्त्रप्राप्तिसत्वेपि ज्ञानस्य निषेधोऽद्यर्थं इति तु न निषेधो नेत्याह सुपे
ति नैतद्धिति निषेधे इत्यर्थः नन्वेवं नटकरणालाघवमेवेति तत्रेष्टापत्तिरेवातस्त्राह राज
भ्यामिति उक्तरीत्यैवेति भावः द्वितीये दोषमाह पूर्वेति बहुव्रीहिः पूर्वशास्त्रविषयके
इत्यर्थः एवमग्रेपि अत्र पक्षे न सूत्रासंगतिः राजाश्व इत्यादौ नलोपे दीर्घरूपविषयस्य सं
भावितत्वेन नत्र निषेधाभावार्थत्वादतस्त्राह राजभ्यामिति पूर्वत्र कार्य एव निषेधो नहू
ते इत्यर्थेपि प्रागुक्तरीत्या राजभ्यामित्याद्यसंगतिः सूत्रासंगतिश्च एतेन कार्यासिद्धत्वेपि
नायमतिदेशः किंतु कार्यस्यासिद्धत्वमनिष्पन्नत्वं प्रतिपाद्यते तत्रानिष्पन्नस्यानिष्पन्न
तया ब्रह्मणापि दुष्करतया प्रागप्रवृत्तिरेव प्रतिपाद्यते इति न दोष इत्यपास्तं उक्तयुक्तेः

तदाहेति द्विगिति ननु कथं विकारादीनां वाह्यत्वं विकारत्वादिकं चात आह काकलके ।
ति अध्यस्तादिस्थनेन तस्यास्य वहिर्भावः सूचितः विकासस्संकोचेति पाठः तद्विशेषेति ना
दविशेषेत्यर्थः अघोषस्यत्र नञो ल्पार्थत्वादाहाल्पघोषेति तद्रूपेत्यर्थः कार्येति तथाचो
क्तरूपास्य वहिर्भूतकार्यकरणत्वाद्वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभावित्वाच्च वाह्यत्वं तत्तत्कार्यकरत्का
र्यकरत्वाच्च विकारत्वादिक इति भावः आस्यवाह्यदेशास्थते नत्वनवाह्यत्वमेषानामभिप्रदेशा
त्थैरितो वायुरूर्ध्वमाक्रामन् मूर्ध्नि प्रतिहतो निवृत्तः सन् तत्तत्स्थानान्याहत्य ध्वनीनभिव्यज्यत
त्कालेपवस्पृष्टतादीन्नुस्याच्चवर्णानभिव्यज्ययत्नविशेषसहायेन गलविवरविकासादीन्करो
तीति सिद्धांतात् अत एव तच्छिक्षाविशेषस्तद्ध्वनयन्नाह तथाहीति कर्तृत्वप्रवृत्त्यादरेनात्म
यमित्वादाह्यात्मानः करणमिति सांख्यरीत्येंद्रियाणामस्वलोवात् अनुभवस्यनष्टत्वादाह सं
स्कारेति तत एव तदर्थमाह स्वहृत्येति समेत्यन्तीणो रूपमिति नैकीकरणमर्थेइत्याहे केति

चि॰
४९

स्त्रर्णानांवक्तुमिच्छाया असंभवादाह तद्वोधेति युक्तेइत्यंतर्भावितणयर्थमित्याह यु
क्तकरोतीति मनइत्यस्यमध्यमणिन्यायेनान्वयइत्याह तदिति सोदीर्णइति प्रतीकंत
स्यषष्ठ्यर्थसप्रतीकंप्रत्येकंव्याचष्टेसमेति फलितमाह वचेति तथा तदर्थंचेत्यर्थः प
तेनयेवर्णाभिव्यक्त्यनंतरंमूर्ध्निप्रतिहतोनिवृत्तइति वदंति तेषांशिक्षाविरोधःस्पष्टए
वेति सूचितंततस्तदभिव्यक्त्यनंतरंविशेषेणतत्सहायेनतत्र तयोर्मध्ये ततस्कार्येति ।
स्पर्शादिरूपेत्यर्थः देशेकार्येति काकलकाधस्तात गलविवरेविकासादिरूपेत्यर्थः
इतिः फलितार्थसमाप्तौ नन्वेवंह्रस्वत्वादीनांकुत्रांतर्भावोतआह मात्रेति कृतमिति तथा
चोक्तकारणाभावान्नह्रस्वाद्यंतर्भावः अतएवतुःप्रयुक्तः एवमाशंकासमाधत्ते इतीति यद्य
पि तथापीति शेषइति हेतौ तस्यपत्तस्यतदपिह्रस्वत्वादिकमपि अपितोक्तं अत्रमातमा
ह्रातएवेति तस्यतत्वादेवेत्यर्थः आस्यविशेषेति आस्येतुल्यदेशप्रयत्नमितिपदेआस्य

इति तद्विशेषणेनेत्यर्थः सवर्णसूत्रे तत्संज्ञाविधायकसूत्रेभाष्यविरोधंपरिहरति यद्यप्ये
कएवेति नन्वेवमप्युदात्तादीनामत्रोक्तिरयुक्ता प्रागुक्तरीत्या तेषामाभ्यंतरत्वस्यैवलाभाद
तः प्रागुक्तमेवाहोदात्तेति उभयत्रेहेत्वमाहोदात्तादीति आदिनागमकांतरस्यापि समुच्चयः
तेषामुदात्तादीनां इत्यनेनइत्यत्रोपादानग्रहणेन मूलोपन्यस्तंतंनिराचष्टे इदमिति अ
योगवाहनिरासायाह शषसा इति अतएवयमविसर्गादेः पृथक्ग्रहणं अतएवानु
स्वारस्यश्वासादयोनेत्याहुः मूलेएतेएवेत्यन्वयः अनुप्रदानशब्दस्वारस्यात्तत्प्रदत्वेना
र्थ इत्याहान्विति तथाच तत्प्रयत्नकाइति तदर्थोबोध्यः नन्वेषांकरणत्वेनकथंकर्तृत्वम
तत्राह तदभीतिवर्णाभीत्यर्थः तेषांयत्नानांकंठमित्यस्यपूर्वेणान्वयइतिभावः मूलादिसू
त्रतानिराचष्टे वर्गेति अत्रप्रकरणेसर्वत्रैवमेवबोध्यं एतेन तथादंडाद्युक्तमपास्तंप्राग्व
दाह तदिति आधिक्यंनिराचष्टे यद्यपीति खयादिष्वघोषाद्यन्यतमेतिपाठः एवंहशा

दिष्वपि बोध्यं दिङ्भ्यो घाच्चो घायन्यतरेति पाठे तु खयादिष्वित्यत्रादिनाह्र शादेरपि ग्रहः
शाल्ग्रातरोधेन तथा हूं ह्न प्रयोगेपि यथासंभवं योगो न यथासंख्येन दिङ्भ्यो घाच्चो घा
न्यतरेति पाठेप्येवं यद्वा तदा ह शाखयादिष्विति पाठः मूले वर्गे यमगा इति वर्गगाय
मगाश्चेत्यर्थः वस्तुतस्तु तस्याभावादाह वेति वर्गेष्वेव यमानां स्थितिरित्यर्थ इममवा
रणाय षष्ठोचितेत्य सम्मस्तुपपन्नये चाह विचेति बहुवचनात्सर्ववर्गस्थास्तेयाश्चाः
अत एव तथा वक्ष्यति तत्र वर्गाणामित्यादिना मूले एव नत्वेवमपि प्रयोगेषु युगपद्वत्
र्णां स्थित्यभावेन लक्ष्यविरोधश्च वा तत्राह निर्धेति अन्यतरदितीति एतेन पर शह्र योगे च
तुर्भ इति पंचमस्थितेत्यपास्तं नात्र यथासंख्यमिष्टमिति ध्वनयन्नाह मूले पंचमे परे इति
अन्यथा पंचमेषु परेष्विस्त्वं स्यात् आद्यानामित्यादावपि पूर्वपरयोः स्थाने इत्यर्थ इममवा
रणायाह मध्ये इति व्याख्यांश यत्नकृतमिति नतु कत्वादिधर्मकृतमिति भावः एतेन

वर्गपंचमयुक्ताः प्रथमाद्ययोर्यमा इति विवरणोक्तमपास्तं अत एवेति यमकृतसादृश्या
नंगीकारेण नतु कृतसादृश्यांगीकारात्परसादृश्यानंगीकारेण पूर्वसादृश्यांगीकाराद्वेवे
त्यर्थः उभयत्र संगच्छते इत्युभयत्रैवास्यान्वयः अन्यथा पठितैरेव तेषां ग्रहणे तत्र ग्रहणासं
गतिः परसदृशत्वेपि तेषां पंचत्वेन तदुक्तचतुष्टसंख्याविरोधापत्तिश्चेति भावः चतुष्ट्वो
पपत्तिस्तु प्रथमयमत्वादिना व्याख्यानतु सिद्धान्तेपि तेषां विंशतित्वेन चतुष्टमनुपपन्नमे
वेति चेन्न प्रथमत्वादिना तेषामुक्तेः पंचत्वसंख्याव्यवच्छेदे तात्पर्यात् शाखेश नीति एतेनना
यरोन्तु नेमतमित्यादौ यमेन व्यवधानाद्यरोन्तु नेत्यस्याप्रवृत्त्यापत्तिरित्यपास्तं उक्तं युक्तेः तत्राप्य
विरुपेद् एवन्तु इत्यनेनेति वोध्यं प्राग्वदाहाचामिति एवमग्रे सर्वत्र वोध्यं अचां नत्वमानमाह
त्वपामिति भाष्येन्वयः दकार इति आर्द्रचर्मन्नित्यादौ लुग्ग्रहणप्रत्याख्यानाय पूर्वसवर्णो
नसाय नावसरे इति भावः उक्तं हृत्वयति अन्यथेति अल्पप्राणत्वमात्रांगीकारेण नत्वितया

नंगीकारे इत्यर्थः अनंगीकारे त्वित्यमात्रांगीकारे स्पष्टमिति तत्र हिह्लादादाविरामः संहिते।
तिन्यासे कुक्कुटः पिप्पली पित्तमित्यत्र स्पर्शानामघोषाणां च संयोगे संनिधानात्संहितासं
ज्ञा न स्यादित्युक्तौ किमुच्यते संयोग इति अथ यत्रैकः पचमीति एकः पूर्वपरयोरित्यादिना प्र
ह्लाद्यते इत्युक्तं हयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवानिवलक्ष्यत इत्यर्थ इति कैयटः
ननु जिह्वामूलीयादेः स्थानादिकथनं व्यर्थमफलत्वादत आह जिह्वेति क्रमस्येवात्यन्ता
दस्य पूर्वनिपातः अत एव यथाक्रममाह स्थानेति सावर्ण्यं नेति च आदिना सावर्ण्ये निह
तिपरिग्रहः ननु तद्ग्रहणेऽपि लोकवत्तेनोभयोर्ग्रहणमस्तु यत्नतस्तथा सतिकादीनां मिथः
सावर्ण्यनापत्तिरिति दंडी तत्र क्वापि सर्वप्रयत्नसाम्यस्यासंभवात् पूर्वं ज्ञापकेन किंचि
त्प्रयत्नभेदेऽपि किंचित्प्रयत्नसाम्यमादाय सवर्णसंज्ञेति भाष्यसाधितार्थस्योक्तत्वाद्वात
आहोयेति ह्रियतः तथा च करोकरीति लोपायत्तिरिति भावः गुणशब्दस्य क्रियाश

हृत्वस्य चस्य वच्छेदायाह तस्येदेति कथमस्य पांतत्वं नित्रा चेष्टे आर्द्धं तइति विज्ञेतइति भावः
सूचनस्त्रहस्रूदेइत्याह स्पर्शोष्मणोरिति ऊष्मपदम् अवहार्यो इत्यर्थे भाष्यप्रातिशाख्यविरोधा
यत्ते रहोष्मावायुरिति अतएव तदेकवाक्यतामाहैवमिति उक्तवदित्यर्थः अतएवाह यद्य
पीति भाष्यादिति तमग्रहणाद्धे सोष्मणा नादवतः अन्ते भवति चतुर्थीः वाग्यसति अन्य
था सोष्मणः सोष्माणइति द्वितीया नादवतो नादवतइति चतुर्थ्याः प्रसज्येरन्निति भाष्या
दित्यर्थः अन्यथा तयोरपि ग्रहणे कण्ठादीनामिति भिन्नइति शेषः आभ्यन्तरप्रयत्नसा
म्याभावादिति भावः आक्षिके चेदं तदाह नाज्झलाविति स्वराइत्यस्य प्राग्वदर्थः इदि तथा
य तत्र हेतुमाहोदेति स्वपूर्वोद्राजन्तेडेइति भावः स्पष्टं चेदमुक्तं हरदत्तेनेत्यत्र भाष्ये तत्त्वेवमुदा
त्तादीनां कथं तत्रमत आह तद्धर्मेति ऋल्वर्णयोरितीति अत्राच आचेत्यादि सत्तो रसा
युक्तपदानङ्गीकारेरूपसिद्धिः क्लिष्टेत्यन्यथा आहाचल्चेति वार्तिके दीर्घवारयति ऋत्य

कइतीति नन्वेवं सावर्ण्याद् हकारेणाऌग्रहणे सिद्धे एकारादिवत्तदुपदेशो व्यर्थोऽत आ
ह एतदिति एतद्बोधार्थमेवेत्यर्थः तस्य ऌकारस्य अशक्यत्वमिति तदभावादिना प
दार्थोपस्थित्यभावेन बोधाजनकत्वेनासंवद्धत्वेनाकरणीयत्वमित्यर्थः नन्वेतादृश
नकृतापि हृष्टमत आह ध्वनितमिति तत्रहीत्यस्योक्तमित्यत्राप्यन्वयः आदाविति स्पन
ष्टमातीत्यत्रान्वयः सूत्रे शस्पस्पग्रहणादित्यत्रान्वयः अस्थितपदाभिप्रायेणेपदेशके
ति सूचयितुमाह प्रत्याहारेति तदेवोपच्छटकान्तुहारि तद्धितीयादिवर्णेष्वपीत्य
र्थः आदिना वृद्ध्यादिविधिः संयोगसंज्ञादिः असदिति अत्र शास्त्रे प्रक्रियादशाया
मित्यर्थः ननु हृणंमात्तिकयद्वाद्यात्मकव्यञ्जनग्रहणवत्तद्वयमेव मातृपूर्वी
काप्रतिरेवोन्मार्थमप्युपदिष्टेति नानर्थकाशंकेति बोध्यमेवं सति वार्तिकक्ट
नदोषमुद्धारतिनचेति ऌकारोपदेशस्योक्तरीत्या साफल्येन तत्संज्ञापकत्वेन

ति तथा कौस्तुभाद्युक्तं गास्यधुनना याह्न ऋल्लवर्णयोरिति क्वचित् अनिष्टस्थले प्रकारांत
रेण तत्र नहारणं तु गौरवग्रस्तमिति स्पष्टभाष्ये नाफलाविति सूत्रपाठ सार्थक्याया हेकारस्ये
ति स्पष्टमिति शेषः एवमग्रेपि मन्ते इति तालव्यावेकारचवर्गा विकारैकारौ यकारः शकारः
शेष श्रोष्ठोपपाद्य इति बह्वृचप्राति शाख्यमते इत्यर्थः श्रादिवह्वचनाः भ्या मेकारशकार
ओकारौ यथ्मानीय औकारौ यथ्मानीयपरिग्रहः फलं तु पर्यंके शेते कुरवावहै शायनं गोः या
नंगोः पठतीत्यादावयाप्यापतिः कौस्तुभाद्युक्तिं खंडयति एतेनेति उक्तदोषेणेत्यर्थः किंच य
त्किंचित्स्थानसाम्यमिति मते पेजादेर्मिथः सावर्ण्यापत्त्या गोडुहावित्यादौ ढत्वापत्तेः एते
नना क्वापि विस्पष्टवचमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं हकारसंग्रहाच्च प्रकारांतरेणवारणं तु
गौरवपराहतमिति दिक नाचशलाविस्पष्टवसूत्रयित्तु मुचितं इति यथा नतथा कौस्तुभव्या
ख्याने स्फुटीकृतं नत्सावर्ण्यप्रदेनेतोरेरित्यत्राप्युक्तमिति व्यर्थं हशिचेति सिद्धे रतस्तत्र द

चि॰
५९

भावज्ञापकमिति मास्तु नाम फलाविति सूत्रमत आह हृस्वीति नोवेरिति अत्रापि ते
तीत्यंश इत्यर्थः अन्यांशस्तु न हृस्यर्थं आवश्यकः नच हृकारे नोवेरित्येव सिद्धिरस्तीति तत्र प
दे एवं च यशिवेत्येव पठितुं युक्तमिति हृशिवेत्येवेत्ययुक्तमिति वाच्यं तत्परकरणादाकारेऽ
व हृकारेपि पूर्वसूत्राप्रवृत्तेः अगतिकगतिक्लिष्टसमासांगीकारे बीजमाह सूत्रे इति अत
एव आकारप्रश्लेषादेव अनेन तत्रमानमुपदर्शितं आकारस्याचा समाहारेप्येकवद्भावा
त् अग्रेतनणा हंहेन हि वचनोपपत्तिरित्याशयेनाह समाहारेति युक्तं तरं खंडयति अन्नफ-
लिति हंहेत इतरेतरेत्यादिः अपि हल्लसन्द्वयहाराहण्टानवोयकः अन्यथा तस्य तेन सह
विवक्षाया असंभवात् हंहो तस्यात् सूत्रस्तु तस्यापि प्रश्लेषे भाष्यप्रमाणमिति सूचयन्न
त्रेष्टापत्तिं निराचष्टे अत एवेति तस्यैतेः सावर्ण्येपि ष्टत्वादेवेत्यर्थः तथा च द्वयोः प्रश्लेष
ण तयोस्तेनैव तदनिष्टत्वमिति भावः एकपदे एव दोषसंभवेन पदद्वयपर्यंतं यावत्तज्ञ

+स्य सार्वत्रिकत्वादिमिति भावः। तस्यार्थमाह। स्वभावेति। निरिक्तेति। तथाच परग्रहमवग्रहादित्तिरतरे ये मात्रा
कालोऽवग्रहे॥ अन्यथा संनिकर्षस्य पुरुषभेदेनाव्यवस्थितत्वात्तत्रापि स्यात्। परग्रहणेन तु तत्सामर्थ्या
त्सपेक्षेया न्यूनस्यार्धमात्राकालव्यवायकृतस्य सन्निकर्षस्य ग्रहणान्न दोषः। अतएव पदेन दोषः। तत्र तस्याः
नित्यत्वात्तद्धनेयत्राह। तद्व्यवायेन नाव्योर्वृत्ति। तदर्धमात्राकालव्यवायेनेत्यर्थः। एतेन पुरुषभेदेन सं
निकर्षस्याव्यवस्थितत्वेऽपि शास्त्रारंभसामर्थ्यादेवोक्तसन्निकर्षग्रामे परग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वपरयोः सन्निक
र्ष एव संहितेत्यवसानविषयेनेयमित्यपास्तं। तदाह। सन्निति। प्रायः। पदस्यारस्यमाह। क्वचिदिति। कार्याणां
के॰ स्वरवसानयोर्नविसानेऽणोप्रगृह्यस्येत्येवं। भाष्यरीसेयंशकेत्याह। सत्यपीति। इदं चावसानसंज्ञायाः सूत्र
द्वयविषयायास्तथात्वेन सर्वत्रनिरवकाशत्वेमभ्युपेत्य। यदितु भगवांश्च कोऽशाद्स्य संबोधनेऽणोप्रगृह्येत्येनु
नासिकविधानेनावसानसंज्ञापि सावकाशेत्युच्यते तर्हि परत्वाद्बाधो बोध्यः। तदसमिति। तेषां तदधिकारपाठ
संगतिरेवेत्यर्थः। एवं च प्रायः पदं व्यर्थमेवेति भावः। उक्तहेतोरेवाह। तदधीति। मात्रपदव्यवच्छेद्यमाह। एते तु न तथेति
पंहितावसानसंज्ञे तु न स्वशास्त्रीये एवेत्यजाभावात्तत्र तदसंबंधनेपरेणैव सर्वत्र सन्निकर्षो न क्वचित्पूर्वेणापीक्षा
व्येनाशंकते। नचेति। सत्यामिति। पूर्वोक्तरीत्येति भावः। घटितमिति। सन्निकर्षश्च न संयोगसमवायादिः। गुणा
नामिथस्तदभावात्। निरस्पर्शत्वविद्रव्यतापक्षेपिन। अत संयोगनिराकरणाद्धाह। सामीप्यमिति। सुप्तितिनसप्तमी

तत्

हुस्वचनं। तिङ्सोह्रस्वर्योः इत्यादिकपः प्रकारेण प्रत्याहारः। स्वादिष्वित्यादिपदानर्थक्यापत्तेः। अन्यथा सुपीत्येव
तु। नापिटाबादिप्रकारेण। ध्याप्रातिरिति सत्र ध्यापग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। पद्धीत्यादौ घेर्ङितीति गुणापत्तेश्च।
तत्राह। सुबितीति। उक्तेरिति। परिभाषाप्रकरणे इति भावः। विशेष्यस्यास्त्वादाह। शब्देति। तत्रास्तावा
इति भावः। एतेनवार्तिकस्य परिभाषार्थस्य निरस्तं। कौस्तुभास्तु त्रिं खंडयति। प्रत्ययेनेति। सुप्तिङ्सू
णेत्यर्थः। स्वप्रकृतीहैङः। तद्विशेषेति। सुप्तिङ्समुदायविशेषणत्वेनेत्यर्थः। इति स्थितिपाठः। व्यत्तिसेड
प्रयोगस्याभावादाह। इयानिति। आदिना इत्यादिपरिग्रहः। तस्य। प्रत्ययस्य। ननु प्रक्रियायां त
त्वेन न समभिव्याहार तत्राह। आम्रेति। नन्वित्युद्धस्ति। गौरीशब्दस्येतिशेषः। ब्राह्मणीशब्दस्य तु म
वत्येवेति भावः। नन्वेवमपि घरूपेत्यत्र तदन्तविध्याविरुक्तदोषस्तदवस्थोऽत तत्राह। एतदिति। संज्ञा
विध्याविती त्यर्थः। पदेति। प्रत्ययमोरिव पदसंज्ञायामपीत्यादिः। यस्मिन्नज्ञापितेयस्य तारिताथ्यं
तत्रेनज्ञाप्यमिति सिद्धांतादिति भावः। प्रकृतीति। स्वादिषु सर्वेषु क्तेरिति भावः। प्रत्ययेति। तन्मा
त्रेत्यर्थः। ननु तदन्ततोऽशानिषेधे तदादीत्यंशस्यापि सन्नियोगशिष्टन्यायेनाप्रवृत्तिरेवेत्यनिष्टंस्या
दतआह। यस्मादिति। अत्र सूत्रेत्यादिः। आदिनातदादिपरिग्रहः। नपदत्वमिति। ततोऽटविहि
तत्वादिति भावः। नन्वेवं कार्यकालपक्षे इयानित्यादौ कथं पदत्वमतआह। इयानिति। प्रकृतत्वादा

सि॰ व॰
५९

षां २

हा। तद्धीति। नन्वस्याशास्त्रीयत्वात्कथं तेन तत्त्वमत आह। नेनेति। व्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः। यायेत्यादाविति भावः।
एकस्मिन्निति। परिभाषान्तर्गतमिति सूचयितुं तदर्थमाह। विशिष्टेति। व्यवहारे ति। ननु शास्त्रीयधर्मेत्यर्थः। अत एव
तदतिदेश इति भावः। अपि विशिष्टसमुच्चायकः। अत एव। तदादित्वादेस्तेन लाभादेव। एकस्मिन्नित्यस्य याव[illegible]त्सूत्रे सू-
चयन्नुक्तं तदन्तर्गतत्वस्य समूलत्वमाह। हरीति नैवं व्यपदेशिवदित्यं [illegible]शेन। यद्यपि लोकन्यायसिद्ध एवायमर्थ-
स्तथापि ज्ञापकमपि तदर्थोऽस्तीत्याह। हलीति। निर्देशेनाते नापि। नन्वेवं निजौ चखार इति भाष्यासंगतिरिका-
रस्य सहायत्वाभावेन तत्रैकाच्त्वानुपपादनादत आह। निजामिति। एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनेन ससहा-
येतरस्य त्रिमनुपेत्यर्थः। दित्यादाविति नो मयपरामर्शः। तत्रेति। सूत्रद्वये हि। यथासंख्यमन्वयः प्रत्येकम-
न्वयान्वयः। वस्त्वर्थी। तदर्थ इति। तथा चार्थवत्सदेनार्थसहायस्य मुपलक्ष्यते वोध्यवोध्यकभावसंबंधे मतुप्। अर्थे
बोध्यकत्वाद्वेन व्यपदेशः सद्ध्यो भावकार्यं लभ्यत इति तदर्थ इति वोध्यं। तदाह। वं वेति। स्याद्योरर्थवत्तेसिति। ए ९६
तेनयोरर्थवान् तत्रापि स्यसाज्ञोपादानार्थं मेकाजुक्त्वर्दिपे श्रौ यथे यायेत्यादावर्थवतो धातोर यं वर्णस्य
एकाजिति कैयटानुक्रमपास्तं। तस्य भाष्यरीत्यानुरथव्यवहारात्। एवं चार्थवत्तेति परिभाषान्तरमित्यपास्तं।
दाह। इतिदिगिति। दंडिनवदत्रेति। तत्र यथासमुदायेशत दंडिनेत्तत्रास्य विषयस्तथा प्रकृतसूत्रेपिस-
मुदायस्यैव संज्ञा तस्येत्यर्थः। ननु ब्राह्मणभोजनन्यायेन प्रत्येकं कुतो नात आह। अनंतेति। न च समुदायस्यैव प्र-
त्येकं यथा च तदभावे इत्येत[illegible]दर्थमनंतेरा इतीति वाच्यं। बहुवचने नैवोक्तार्थसिद्धेः। अन्यथाह लीत्येव कुर्यात्। न

नैवमपि कदाचिदानन्तर्ये स्य समूहे संभवेन तमादायान्यत्रापि प्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्याह । तस्येति । [illegible] आनन्तर्ये [illegible]
इत्यर्थः । एवेनोपलक्षणत्वमवच्छेदः । संभवतीति न्यायादिति भावः । कैयटकौस्तुभे दृश्याद्युक्तिं खण्डयति । बहीति ॥
त्रौ समुदाये । सेतीति । संयोग इति संज्ञेत्यर्थः । तस्येवेति । समूहस्यापि प्रकारतया विशिष्टपदार्थत्वादिति भावः ।
शुद्ध तदन्याकाङ्क्षाग्रहणे बाध्यादाह । तद्घटितेति । परमार्थतः पदस्यासत्वादाह । वाक्येति । नन्वेवं महासंज्ञाकरणं व्य
र्थमत आह । महेति । यद्यपि संयोगावंतौ यस्य सैवं व्याख्यानेन लोपः स्यु वा रस्तथापि वृत्ताकुपसर्जने संख्या
भानाभावेन तथाख्यामोनमेव दुर्वचं तदाह । अन्यत्रेति । भाष्यादावित्यर्थः । नन्वेवं बहूनामेव स्याद् द्वयोर्न
स्यादत आह । हलइतीति । यत्तु जातौ बहुवचननिर्देशः इति दृश्यादयः । तन्न । तथासति प्रत्येके कार्यप्रसङ्गस्य वारणासंभवि
शेषणान्वयासंभवाच्च । व्यक्तिद्वारा तदन्वये तदाश्रयणवैयर्थ्याच्च । सूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्च तत्राह । सौत्रमिति ।
अनेकत्वार्थकमित्यर्थः । तथा चान्यत्रैवं प्रयोगो नेति भावः । सौत्रत्वकल्पने गौरवादाह । द्वयोरिति । यद्यपि तत्रैक
स्याः शुद्धे रवस्तथाप्यनन्तरा इत्यादिना तथाप्रवृत्तेनेष्टं तदाह । हलोश्चेति । द्वयोरिति । शुद्धेत्यादिः । अपिर्वि
कुस्य लीयद्वित्समुच्चायकः । कैयटस्कौभे दृश्याद्युक्तिं खण्डयितुमाह । यत्रापीति । एतद्व्यवच्छेद्यमाह । न
बहुहीति । आनर्थक्यापत्तेरिति विशेषः । एतदेव व्यवच्छेद्यत्वं बहूनां बोध्यं । तत्र हेतुमाह । हलीति । यदि बहू
नामेव स्यात्तदा त्रिहल्परे संयोगादिलोपविधानं व्यर्थं न हि तत्रपरे त्रिहल्संभवः । तात्पर्यस्य हितस्यैव तत्र द्वयोर्ह
इति भावः । नन्वेवं तर्हि बहूनामेवेति वाच्ये बाहूनाम् [illegible] वाक्ये पदान्तस्य संयोगमादाये [illegible] व तत्र फलसंभ

ला

वादत आह। बहूनामपीति। अपि रन्वर्थादि समुच्चायकः। ननु फलमुक्तमेव न च स्थली स्येव तत्र सिद्धं तदन्यत्र त
दावश्यकत्वादत आह। तत्रेति। वान्यस्येत्यादि कार्यार्थोऽत्र तदधिकारस्थत्वात् संयोगादेरित्यादावावयं तथाच
यो रवयववोचित या बहुव्रीहिणा तदवयव संयोगस्यैवाश्रयणमिति संगादेरादावेते वाक्ये जन त्रयाभावात्त्र
फलाभावात् सदप्रवृत्तौ द्वयोः कथं न स्यादिति भावः। चो भावादित्यग्रे योज्यः। द्वयोरक्कर नेतु गोमान्कसेतीसा
ला ५ दौ संयोगांतलोपो न स्यादिति बोध्यं। अत्र। प्रयोगे। अकः प्रयोग इति प्रथमवारणायाह। त्रेत्रइति। निरुद्धे
वेति। तितउ नादीव्यतीत्यर्थः। अत्र हलग्रहणाभावे टनेतराद् इत्यावश्यक बहुव्रीहिणा च समूहस्यैव ग्रहणे मा
नाभावाद् हलसमूहस्य तउ इत्यस्यापि संयोगसंज्ञायां तत्र परे तीतीकारस्य गुणो घि ति कृतापत्तिस्तदाह।
अत्रेति। यदि त्वचरत्वान्यपदार्थत्वेन ग्रहणं तदा इति दुराग्रहस्तर्हि तितउ मित्यादौ संयोगांतलोपापत्तेः।
हलग्रहणाव कर्षपक्षे टभावेन कौस्तुभासुक्त्या गोपिराम अत्र इउणं पश्यत्यादौ दोषो बोध्यः। कौस्तुभ
दं ष्याद्युक्तेपन समित्यादौ हलो हलीत्यतो हल इत्यनुवृत्ति पक्षे ? सिद्धांते तयोर्हलपरयोर्ज्ञौ पविधानेन दोषाभा
वात्तदाह। प्रसमिति। सिद्धांते तु तद्संबंधेन तदपि प्रत्युदाहरणं बोध्यं। इदं च यथाश्रुते तबोध्यं। यदि तु बहुवच
नेनैवोक्तापि बाहुल्य मस्तदा समूहसंज्ञाप्तीमे वतस्त्र। वस्तुतस्त्वेवं तु प्रभातोऽवगंतव्य मितिबोध्यं। नन्वेवं मिद
ते त्यवस्थायां गुरुत्वात्कथं गुणोऽतआह। नेत्रत्येति। अन्यत्र सांप्रतिकि सति तदाश्रयणमयुक्तमत आह।
कोरिति। संबंधीति। उभयसंध्यान प्रयुक्त विलक्षणानन्योन्यसिद्धकार्यासाधारणकारणानामित्यर्थः। आद्य
व्यावसीमाह। आम्रेडीति। द्वितीयव्यावर्त्यमाह। प्रग्रह्येति। कमस्य विवक्षितत्वान्नमस्यह्रवे निपातः। अ

५३

ष्टाध्यायीस्थसूत्रविग्रहेत्यादिः। यत्तु लोपसंज्ञा नोपन्यस्ता तत्त्वर्थ्यादिवाधेऽवोध्येन शास्त्रग्राहकत्वात्। सूत्रं तु
नसक्तादर्शीनस्यैव सा यथा स्यादित्येतदर्थमिति। तन्न। अतिप्रसंगापत्तेः। अतः ■■ एवागोह। लोप इति। आ
दिनादृष्टसंज्ञापरिग्रहः। नक्षतिः। नन्वनन्ता। तथा संज्ञानामिवेदं प्रकरणमित्यर्थो न तु संज्ञानामिदमेवेति
तिबोध्यं। नन्वेवं कथमत्र इत्याशुक्तिरत आह। अत्र इति। आदिनाद्वृत्रासिद्धमित्यादिपरिग्रहः। तथा च
मुख्यत्वयेत्यपि तत्र विशेषणं बोध्यं। ■ एनाइउणित्याद्युपन्यासोऽयुक्त इत्यपास्तं। तेषां संज्ञासूत्रत्वस्यप्रा
गुक्तत्वाद्येतिदिक्॥ ॥इति संज्ञाप्रकरणम्॥ ॥७॥ इको गुण। नेदं संज्ञासूत्रं। संज्ञयोः कत्त्वात्।
असंभवाच्च। तन्नापि विधिः। तैत्रद्विप्येवेयर्थ्यापत्तेः। नापि नियमः। वाक्यभेदापत्तेः। तथा सति त
त्प्रकरणे पाठो विरुध्यते। नाप्यतिदेशः। असंभवात्। नाप्यधिकारः। तथा सतीको गुणवृद्धी नेति पाठो वि
त्यात्। प्रत्ययः परश्चेत्यादौ तु विधेयभेदाद्युक्तो विभागः। एकावेदिइत्यादौ तु देशभेदाद्व्यवस्था। अतः
परिशेषितमाह। परीति। व्याख्येति च। इतरेतरसाहचर्येण परशास्त्रोपकारकत्वनिर्णयाच्च। गुणवृ
द्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्यानुरोधेनाह। गुणेति। सामर्थ्यादिति। शब्दव्यापाराश्रयणमिति मूलो
क्तं फलितमिति भावः। करणेनान्यत्रेति। तद्भितो स्तस्त्रादन्यत्रेत्यर्थः। मंदमत्यनुग्रहाय भिमभा
ष्यानुरोधेनासत्तौवयवार्थेन कुमत्यादनुदाह। वृद्धिरिति। तदप्य। गुणवृद्धीग्रहणं। गुणो वृद्धिरिती
ति। गुणो वृद्धिरित्येवं ये गुणवृद्धी ■ सिद्धयोजनयेत्यर्थः। एतद्धात्रः। इतीकोऽत्र चरितवाक्यार्थ
लाभः। नन्वत्र तरीत्यात तयोरत्रानुवृत्तयोरर्थे परत्वाकथनं स्यादित्यर्थ्येटि तत्राह। स्यादीति। उच्चिसार्थी

शिव. ५३

(संज्ञाकरणत्वावच्छिन्नादित्यर्थः १)

धिकारानुरोधादिति भावः। तथा चोक्तनियमस्तत्तावच्छिन्नोदन्यत्रोपात्तत[illegible] स्त्रातीयशब्दांतरविषयक इति बोध्यं। नन्वेवं क्वचिद्दोषापत्तिरत आह। यांतितीति। तदंतत्वेति। यांतत्वांतत्वेत्यर्थः। एतेनानुवृत्तयोस्तयोर समस्तयोरेकवचनांतयोर्द्विवचनांतसमस्तैकदेशान्वय[illegible] तगुणवृद्धिविशेषणतायाः संभवेनैतत्प्रश्नासंभवः। नहि भवति चेत्र मैत्रौ दंडी स्वग्वीति स्वित्यमिदमित्यपास्तं। यत्तु विभाषादिकृ समासइति सूत्रवदत्रेक्षणेति न्याये न निर्वाह इत्यनुवृत्तस्यैव सिद्धे गुणवृद्धिग्रहणं स्विंस प्रयोजनमिति प्रांचः। तत्खंडयति। लक्षणेति। तत्र। परिभाषायां। गातिस्थेत्यादौ पेइत्यस्याग्रहणायाह। साक्षादुक्तेति। विभाषा दिक्समासे तत्पुरुषेतु त्यार्थस्याचनु रोधेनाह। साक्षात्तत्रदिति। शीघ्रोपस्थितिकत्वेन द्वयोरनुगमइति भावः। अत्रैव। इको गुणेत्यत्रैव। गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्यनेन। अन्यथात येव निर्वाहे तावत्सर्थं तगमनं निर्बीजमिति भावः। परिभाषायाः लिंगवत्त्वनियमादाह। अस्याश्चेति। चेनावश्येति सूत्रसमुच्चयः। तत्रापि तथावक्ष्यमाणत्वात्। [illegible]नर्पकेति। तत्त्वेन गृहीतेत्यर्थः। एतेन विधीयेतेइत्यपि कमित्यपास्तं। इत्यादावित्यस्यानुवादे [illegible]तिशेषः। एतेन। अनुवादनिरासार्थं तत्त्वेन गृहीतस्यैव लिंगत्वेन तदर्थमर्थे परयोस्तयोः सू[illegible]त्रस्थयोः। त्रेदं। इकइतिपदं। वृद्धीतीति। शब्दपरत्वात्स्वगृह्यत्वादिना। प्रकृतिवदिति वनित्यमिति भा

नुविध्या वितिन्यायेन निर्वाहे योजनादित्यर्थमत आह। एतदिति। तत्त्वेन गृहीतायास्तस्या
त्वित्यर्थः। एवेन तस्याः स्वातंत्र्येण परिभावात्त्व निरासः। अत एवोक्तं यद् इति विशेष्यमुक्तं। नन्वे
वं श्रेत्यादौ दोषोऽत आह। एवंचेति। तस्य तन्मूलकत्वेनानतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः। एवमग्रेपि।
ति। तद्रूपविषयेइत्यर्थः। प्रत्ययस्यादिति। आपीतिककारविशेषणमिति भावः। कास्तवेस्वे
■ व्यवहितत्वांश्रासंचारोपि विरोध्यः। द्वितीयस्य लक्षणमाह। उदासेति। तथात्र विधीयतइत्तस्या
ः। स्थाने गृहणं च तदज्ञापकमिति दंस्यादयुक्तमसंगतमिति ध्वनयन्नायाह। उदीचामिति।

९८ नन्वेवमप्यनुवादे इव विध्याव पि पदश्रवणकालिकपर्यं तत्त्वेन ग्रहइत्तिसमतेव विध्यनुवादयोरत
आह। तत्रेति। तेषां मध्ये इत्यर्थः। तदंतस्य। गुणइत्यादेः। निर्णयइति। यद्यपि वृद्धिर्यस्येत्यादावपि सार्व
तर स्त्वितथापि मच्छदस्य तत्र तत्त्वविबंधकमिति भावः। पदानामिति वकुवच्च नं सूत्रभेदाभिप्रायं। आ
न्वयिरेति। आर्धधातुरिति भावः। तदेतद्ध्वनयन्नत एवेत्यस्यार्थमाह। तदर्थेति। गुणादिवदार्थस्य
वाक्यार्थार्थ नन्वयिवेइत्यर्थः। नोपेति। तद्वाचकस्येति भावः। नन्विदं सूत्रं नासंध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं
ज्ञापके न तत्र तदप्रवृत्तेः। न चोत्तरार्थं योगविभागानर्थक्यादत आह। इदं चेत्यपीति। इकैपरि
भाषा सूत्रं चेत्यर्थः। इयं चेति पाठे प्रकृतपरिभाषा चेत्यर्थः। सीकिमतेइति विवेकः। नन्वत्रापि कौस्तुभर

इति
शिव

कैलोकरादरीत्याज्ञापकेन निर्वाहोऽस्त्वत आह। भिन्नमिति। आदिनान्यनुवीदित्यादिवद्विग्रहः। अत एव तस्मा
दिकग्रहणं कर्त्तव्यमिति गललक्षणावच्छिन्ने भितव्ये इति भाष्यं संगच्छते। किंच। अमार्टिइत्येतत्सिध्यर्थमिदम
वश्यं वक्तव्यं परिभाषात्वेन यथान्वेतस्य भावप्रकाशादौ प्रतिपादितं। किंच। व्यंजननिवृत्त्यर्थमप्या
वश्यकं। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षस्य भाष्यसिद्धांतत्वेन ऽओ ङित्वस्य ङित्त्वने मुंटूवेत्यादेर्ज्ञापकत्वासं
भवात्। एतेन कौस्तुभरत्नाकरायुक्तं सर्वमपास्तं। अत एव भाष्ये व्यंजनार्थमिदमस्यापितं निर्दिष्टस्या
निकत्वाद्वोऽत्रितीत्यादावप्रवृत्तिः विधिपत्रपक्षेवस्याऽन्वयस्तथास्पष्टमन्यत्र। तदाह। द्विजिति।
ह्रस्वादीनामावृत्तिरिति रत्नाकरोक्तिनिरासायाह। अजितिचेति। तेषामुक्तरीत्यासंज्ञापरत्वात्तदाह।
ह्रस्वेत्यादीति। स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं चेदं। तेन न पूर्वग्रंथविरोधः। पूर्वसूत्राविषयवारणार्थेणा [illegible] त्वेन तथा
व्याख्यानं सफलमित्याह। द्विवइति। यद्यप्याकारोच्चद्विरिति तद्विषयत्वं तथाप्यसंभावात्तत्र तदप्रवृत्तिरिति
भावः। शेषमिति। विधीयतइत्यस्याभावः। अचइति बहुवचनं तं पदमित्यस्योपपत्तिर्निर्दिष्टस्यानेकेऽनु
नस्थितिः संभवतीति न्यायेन ह्रस्वो नपुंसके इत्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वयः। तेन स्तुवाक् ब्राह्मण
कुलमित्यादौ नातिप्रसंगः। श्रामामष्टानामित्यादौ तदसंभवाद्वैयधिकरण्येनैवान्वयः। वाक्यस्यैकेरित्य
त्रसामानाधिकरण्यैसंभवे विधिग्रहणसामर्थ्यादेरचइत्यस्य। अन्यथाऽऽज्ञोऽत्वपरिभाषयासिद्धं
तदानर्थक्यं स्पष्टमेव। तेनानुभानेर्धीं दवमोनित्यादौ सिद्धिरिति सर्वमित्यर्थः। नैकत्रेति। प्रत्येकान्व

५५

नस्थलक्ष्यसंस्कारतयेष्टत्वेन संभावितस्यापि तस्य लक्ष्यासं[illegible]स्कारकत्वेनानिष्टत्वात्। तथा च सहवि
वक्षानेति भावः। इतरेतरद्वंद्वेऽपि साहित्यं विशेष्यमि[illegible]साह। समूह इति। एवं च मिलितस्यैव
त्रभावे कोबोध्यः। एवं च सहविवक्षासत्त्वाद्द्वंद्वोपपत्तिरिति भावः। नन्वेवमपि कथं लक्ष्यसंस्कारोऽत आह।
तरमिति। व्यस्तस्थले स्थानारभ्य लौकिकप्रमाणेनैव क्रमान्वयस्यासिद्धत्वादाह। यथासंख्यमितीति।
त एवाह। लोके विति। गमकाभावात्। तथा च विकृता विकृतादेर्हं चुंति तेव द्वयं त्तिवे त्ति वा गमद्वप्रयो
दिकं चिंत्यमिति भावः। अत एव चाह। अत्रैवेति। इतः प्रागग्रे वेलयोः। प्रयमोऽस्यैपे स्वादिति भावः।
तोलाभायाह। द्वंद्वांत इति। तस्य प्रत्येकपर्याप्तार्थवाचकत्वात्। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नवा
चकस्य तु तादृशस्य न तथा। यथाग्नीषोमौ देवते इत्यादाविति बोध्यं। नासिकावचन इत्यादिनिर्देशा
त्। बाध्यविशेषचिंताश्रयणेनाह। पुरस्तादिति। स्थायं। योगः। एवमग्रेऽपि। ननु गापोष्टक् व्रीहि
धात्योर्डिगित्यादौ प्रत्ययत्वागमत्वयोः समावेशोऽपि तत्प्रयुक्तकार्यस्य भिन्नमवदबाधितत्वेन सामगोत्रे
हे यइत्यादौ न दोषोऽत आह। वरेष्टाद्यइति। अत एव। स्थाने योगत्वमात्रापवादत्वादेव। यत्रे। स्
त्रे। वस्तुतस्तदभावाज्ज्ञातायास्तथा निवारणासंभवाच्चाह। संभेति। तत्रैवेदमिति। एतेन स्थानषष्ठी
त्वपकर्षेण। नन्वेवमपि प्रकृत्यर्थेऽलाभः कथमत आह। आद्यंतेति। टुगिति। ह्रस्वेति विहितः। एतेन छिवः
टगिति बुधाः पूर्वापरविरोधाच्चिंत्यमिदमिति मंतेव आगमं। यद्यपि निसः परत्वंणादेश इतीता

ल्लोदिष्टमपी स्यादयिनाह। पर्यायेणेति। यद्यप्येवं सति कुकः ककारेणेतो
व्यरीस्यात् निष्टमेव स्यात्तथापि कस्मान्नोदिष्टमपी स्यादयिनाह। वापे संज्ञे संभाव्येतेती कुहणमावध्य
रेव तथास्तु तदपी वंनश्रु यमाणयोरितिसूत्रवचनं तथापि तस्य विधेर्वापे संज्ञे संभाव्येते नि निर्वाहात्पर्यायेन। किंच। उक्तज्ञापके न निर्वाहेऽपि ङु
कं। एतेनेति त्वः परेति रीत्याशब्दपर विप्रतिषेध्येन निर्वाहात्पर्यायेन। तत्राद्यपक्षेणात्रोपन्यासः।
हणं श्वितत्प्रयोजनं ... ति मंदोक्तमपास्तं। इयं परिभाषासंज्ञावेति पक्षद्वयं। तत्राद्यपक्षेणात्रोपन्यासः।
नन्वेवं ... किंमानं। न च भ्रमो मितं मानमिति रत्नाकरदं
ननु पूर्ववद्द्वित्वेव श्वितैवास्थिति सामान्यप्वितांगी करि किंमानं। न च भ्रान्तेति सूत्रं तथेति रत्नाकरोक्तं युक्तं। सामर्थ्यात्तस्यव्याख्याने
प्याप्युक्तं युक्तो। तस्य श्रवणार्थत्वात्। न च भ्रान्तेति सूत्रं तथेति रत्नाकरोक्तं युक्तं। सामर्थ्यात्तस्यव्याख्याने
पिप्रवृत्तेरित्यत आह। रणेति। तस्यैवेत्यस्य योऽत्य इत्यनेनान्वयस्यैकावस्थलेऽप्यासेः। अनेकावस्थ
रेव किं चिल्लसमुदायमादायातिव्याप्तेश्च निरासायाह। यस्येति। यत्तु जातावेकवचनमिति रत्ना
करदं स्यादयः। तन्न। तथा सत्यन्यत्रापि तथाप्रयोगापत्तेरित्यत आह। सोत्रमिति। उक्तहेतोरेव व्या
हे। यस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। ननु यथा श्रीत एवावयवावयवः समुदायावड् इति न्यायेन नि
हि तथा व्याख्याने किं मानमत आह। अत एवेति। समुदायावयवत्वांगीकारादेवेत्यर्थः। एवं च
पंचारत्नीनीत्यादाविगंतकालेति स्वरसिद्धिः। अन्यथोत्तरपदस्यापि नांतत्वापत्त्या सनस्यादि
तिभावः। क्तोसोऽनुमः। अत्सादन्वःपर इति प्राचां व्याख्यानमसदिति ध्वनयन्नाह। मुंचतीति। न
नु समुदायावयवत्वसंपत्तिरेव फलमत आह। अयोग्यत्वादिति। अत्सादन्वःपरस्मिन्नुत्तेदवयव

मेवेरु

मस्यमुचक्रपधातो
मिंदविहित
...

त्वस्य बाधितत्वादित्यर्थः। अंशेति। परत्वांशाप्रवृत्तिस्त्वस्येव। अन्यथांत्यस्य स्यादिति भावः। अनुवत्सा
घभावादाह। परीति। इत्यत्रेति। इत्यादावित्यर्थः। तेन यथासइ दङित्यादि परिग्रहः। योगसंग्नेति।
योगहइति षष्ठ्याइति शेषः। उपध्यायाइत्यत्रतु तत्वमस्त्येवेति भावः। तदाह। उपध्येति। अन्यथा
ऽसर्वथात्रूपध्यायाश्च स्थाने स्यादिति भावः। स्थानरूपसंबंधः षष्ठ्यर्थ इति रत्नाकराद्यु
ऽडयति। स्थानेयोगेत्यस्येति। निरूपितेति। आदिश्यादेशभावादिरूपेत्यर्थः। साधुत्वेति।
व्यधिकरणबहुव्रीहीरिति शेषः। अन्यथा समानाधिकरणबहुव्रीहिणैव निर्वाहे त
इसंगतिस्पष्टैवेति भावः। नन्वेवमस्ति वैयधिकरण्यसंबंधसंभावनायां तत्स्थाने सइत्यर्थ■लाभइ
ति रत्नाकरोक्तसंगतमतैवतत्र समवायाद्यनेकसमित्यादि भाष्यासंगत्यापत्तिस्तेन रेषां तत्वला
भादतआह। अस्तीति। अनंतरादीति। अनंतरादिपदार्थ निरूपितात्यवहितत्वादिरूपा
रूप्यातु संबंधे षष्ठीत्यर्थः। एवेनतदभिमतत्वाव्ह्रिः। एतेन मतुपूस्त्र भाष्यप्रामाण्येन सा
मीप्यादिरषष्ठ्यर्थत्वादिदं चिंत्यमित्यपास्तं। नन्विकोयणित्यादौ स्थानपदाभावात्कथमुक्ता
र्थलाभोऽतआह। षष्ठीति। अनिर्द्दिष्टेत्यसंबंधविशेषेत्यादिः। अध्याहारेत्वेदमेव तात्पर्य
ग्राहकं। आदिनाऽनंतरादिपदपरिग्रहः। तदाह। इत्यत्रेति। उच्चोताऽदावित्यर्थः। अप्रसि
द्धत्वात्तत्र मानमाह। दर्शनामि[illegible]माद्मुक्तं। तेषांप्रसंगेइत्यर्थः। यत्तुतिष्ठंत्स

स्मिन्पक्षे ऽल्लु इति बहुव्रीहेः अस्थाने ऽर्थः। अस्तेर्भूरित्यादेरस्तेरर्थो भूः प्रयोक्तव्य इत्यादि वाक्यार्थ इति। अन्ते। इको यणि
त्यादावव्याप्तेः। तद्धूनयन्नाह। भावे इति। अर्थवत्त्वेव स्थान्यादेशभाव इति सिद्धं तस्य संभवानि प्रायकत्वमित्या
शयेनाह। प्रसंगश्चेति। नन्वेवमिको यणित्यादौ का गतिरत आह। इको यणिति। न च यः कश्चित्तद्धू इति तस्मात्।
विधेयान्यश्रूयमाणवर्णत्यागेमानाभावात्। तस्य तदर्थबोधनासमर्थत्वात्। अत इति। तत्प्रसंगे इत्युक्तेरित्यर्थः।
अत एव सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धं। क्लिष्टसिलादिसंग्रहाय सतिसंभवे इति। नन्वेवं साक्षादेव यवानामेव षष्ठी
निर्दिष्टत्वस्य विधेयत्वस्य वा नर्थक्यापत्तिरत आह। किं चेति। यदुच्चेदमिति। तत्राद्ये हि प्रतिदारयतीत्याद
व भावाय प्रकृतं समर्थिते षष्ठ प्रतिवेध इति वार्त्तिकमर्थवत्सारि भाष्यव्याख्यानयित्वा प्रणिदापयतीत्यत्र तयैवाभा
ति भाषां क्यन वार्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्याद्युक्तानित्येष्वागमशासनमयुक्तमित्या
शंक्य नित्येष्वादिश शासनं यथाबुद्धि विपरीणामेन तथात्रापीत्याशयेनादेशास्तर्हि मे भविष्यन्त्यनागमका
ंसाक्रमकास्तत्कथं सर्वे सर्वपदेस्यादुक्तं। एवमंत्ये पि लघुत्तरं तदर्थमाह। षष्ठीति। स्थानेषष्ठीति।
स्थानषष्ठी निरूपितसंबंधे षष्ठीत्यर्थः। अदं। अन्तरतम इति पदं। एकेति। पदे केत्यर्थः। एवमवष्टभ्यमाह। नन्वि
थाने स्थितो सत्यामंतरतम इत्यर्थादिति भावः। तथाचवाक्यैकवाक्यतेति बोध्यं। ननु न विहितानां नियमः।
युक्तेः। किंतु इरणितिवत्प्रसंगावस्थायामेवानेन वाक्यैकवाक्यतया अत्रेत्यादिवन्नियम इति मूलं
। स्वार्थपरमेवास्त्विति चेन्न। गंगोदकमित्यादौ दोषापत्तेः। तदेतद्धूनयन्नाह। अर्थादिति। अत एव। तेषां मध्य
स्य करणादेव। तथानुक्तौ तु तत्प्रसंगे प्राप्यमाणो पि सदृशतमः स्यादिति भावः। दीर्घेषु। सुध्युपास्य इत्यादि

५८

प्तेनतंत्रादीनांभयमपीत्यपास्तं । भाव्येस्पष्टमिति । एतेनत्वादिप्रदत्यादित्वापकात्सोप्यदुष्ट
कत्वोक्त्यामपास्तं । अत्रमानमाह । स्थानेइति । द्वसा । अन्यत्रदृष्ट्या । तृतीयवा । तदंतेन । ननुतत्त्त
गीकारेद्वितीयवाक्यार्थएवस्यान्नतुपूर्ववाक्यार्थः । सकृदुच्चरितइतिन्यायादतआह । वाक्येति । आवृत्ते
ः । तत्रावृत्तार्थमाह । प्रसंगेइति । आदेशानांस्थानिनोजायमानइत्यर्थंते । सतिसंभवेइत्यनेनासं
भवस्यापिग्रहइतिसूचितं । यथार्थोगवादिरित्यत्रत्वविपर्यवितार्थमाह । स्थानेतइति । अयंचसामा
न्यादिस्थानपरः । एवेनान्यांतर्यमावृत्तिः । लब्धिकमिति । तथाश्वाननुवृत्तोभोलएवार्थेदनुवृत्तो
प्रसङ्गेस्थानकृतांतर्यमेवानिलेवार्थस्ततभावः । सवाध्याहार्यंविनानेत्याह । वंतेति । तस्यासंसादित्यर्थः । द्वितीय
निममपिरसूचयन् । नचानिकविध्यांतर्यसत्वेएवमानाभावेनकिमर्थंवाक्यभेदः । अन्यथोक्तफलासंभवे
नतदानर्थक्यंस्पष्टमेवइतिवाक्यं । समप्रमहणस्येवमानत्वात् । पंचम्यंतत्वेनविपरीतार्थनिरासाया
ह । स्थानेनेत्येति । समेति । इष्टयावदित्यादिस्वतंत्रस्येत्यनेनोत्वकरणत्वस्यदीक्षितायुक्तस्यनिरासः ।
स्वा५ व्याख्यानादिति । एङःपदान्तादतीवांगाक्षेपेतत्रवाक्षेपक[illegible]णोःसंबंधेनहेयोप्माकीणास्मानंदेहीत्याते
रवन्तःपरस्यादेशानिवृत्तिरितिद्वौस्वरूपग्रहणेफलाभावेननस्येकमितिन्यायेनतत्रैवपूर्वस्येत्यादेःसु
करत्वेनचास्यैवपर्यवसानेरित्यर्थः । ननुतरस्त्रेनेदंसंभवतितत्रबहुपुफलसत्वात्तत्रसर्वत्राक्षेपका
भावात्तेनानिर्वाहातआह । बहुलस्येति । अतएवस्वंरूपमित्युक्तेस्तत्सरमन्वयाद्वेत्याह । ननुतसदे पा॰व॰
ति । तत्रासंभवंवारयति । अन्यथेति । धासीनइति । तस्मादुडूद्विहत्वइत्यपिबोध्यं । फलंताद्येउक्रमे ५८

तमनयोर्न्ने

व। अन्यस्त्वर्थनैमित्त्ये। चैत्रानश्वः चैत्रान्नजेऽश्वर तत्रानुपलम्भात्से गोरित्यादि बोध्यं। नन्वेवं सप्तमीमप्यौ साधुत्वार्थं सौ
रेवोचित्यादत आह। सप्तमीत्येति। तेषामेव पाणिनिबुद्धिस्थत्वमित्यत्र सामर्थ्यमाह कत्वेनानुवादिकेयमित्यर्थः।
एवमुत्तरसूत्रेऽपि बोध्यं। यत्र सप्तम्यर्थबोधस्तत्रैवैतदुपस्थितिरिति बोध्या याविस्या। अत एव नेदुष्टि तस्मान्नुड
चिडः सीत्यादौ नोपस्थितिः। वशीत्यादि सप्तम्याः पञ्चम्यर्थत्वात्। एतेन सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रं युक्तमित्य
पास्तम्। सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इत्यापत्तेश्च। तदाह। तद्धेत्येति। अत्र तस्य तस्य दृबोध्या वीत्यादयौ स्येत्यर्थः। अन्य
था भिन्नविभक्तित्वात्तन्न स्यात्। एवं च निर्दिष्टे इति विशेषणे द्वात्रा विविक्षोब्येट्य्धिकरणत्वबोध्यार्थं सावश्य
आ९ कीतिभावः। नन्विवमिति व्यर्थोऽत आह। इतीति। तस्यामूँ वीत्यादेः। एवं पदार्थमुक्त्वा मत्वानुक्तं वाक्यवाक्यार्थ
माह। एवं चेति। ननु किं पारिभाषालिङ्गमतः सर्वत्वध्वमाह। एवं चैतदिति। ननु वाक्यार्थे उपश्लिष्टस्येत्यधि
कृत आह। अत्रेति। एवव्यावर्त्यमाह। नत्विति। मानान्तरमाह। स्तुक्रमोरिति। अत एव तस्मादित्यनेनसा
ध्यिकरणपमिति भावः। नो द्वमिति। उसत्वादेकमिकत्वादिति भावः। एवमिति। अत्रैवेत्यर्थः। इयमेव।
करणसप्तम्येव। तत्र तदङ्गीकारे नियमद्वयस्यैकवाक्यतालाभाद्भेदे नाह। अव्यवेति। अत एव। अत्र
सप्तम्यङ्गीकारादेव। एवमग्रेऽपि। ननु प्राक् केयरोऽरीत्यादुलीनमिदमत आह। अलक्ष्येति। अत ए
।। कचिदिति। अथ सप्तम्यर्थ इति कमनिरासायाह। सतीत्येति। कचिदित्युक्तस्य फलं निरूपयितुमा
ह। अत एवेति। इतीत्यग्रे ऽनुवृत्तमिति शेषः। तथा च तदनुरोधेनात्रापि तद्येति भावः। सा। निर्दिष्टादित्या

ाटकपंचमीत्येतदर्थः। रस्येतीति। अक्ते रिति विशेषः। नन्वेवमपि लक्ष्येन तथा तत्राह। उदयेत्यादावि ति।
पर्वे। कारकविभक्तेर्हि न संभवइति। तदर्थं। तैर्मोऽर्थः। तदिति। उक्तार्थे संधिः। अत्र व्यवधाने वर्ण
वहे ये। संहिताधिकारात्। अत एव मले वर्णीतरे तुरु मितिरलाकरदं ड्याद्युक्तिरसंगतेतिध्व
माह। यदित्विति। नन्वेवमवग्रहे संहिताधिकारस्याना मप्रवृत्तिस्तद्धि न्नानां प्रवृत्तिरितिव्यव
स्था कथमतआह। अवग्रहे चेति। आनेङादीति। तद्धि हि भूतत्वात्। अत्र। तद्विकारस्यकार्यं। ततः आ
देशात्। नन्वाद्येऽकृतव्यूहपरिभाषयाऽर्थदेशीनस्यादतोदीक्षित मतेनाह। अहृतेति। सिद्धांतमाह। नास्त्येव
ता। आनङादिकं तत्रापुपेत्येदं। वस्तुतस्त्वेव नेति नाद्धिजरतीयमित्याह। नलक्षणेति। तदनुरोध्येन। पद
कारानुरोध्येन। कोस्तुभदं ड्याद्युक्तिं खंडयति। एतेनेति। अवग्रहे उत्तरीत्यानिवीतासंहिताधिकारा
भावस्य भाष्ये स्पष्टत्वे ने त्यर्थः। वे यर्थ्यं तु तस्योत्तरीत्यावोध्यं। नाप्यमिति। कृतइ तिविशेषः। आदिनातेनो
रासंतामित्यादौ नसादि [illegible] परिग्रहः। विकलेति। तस्योपादानात्। अत एव तुः प्रयुक्तः। तत्र मानमा
ह। अतएवेति। परशब्दोक्तेरेव तदंशारहिते तत्प्रवृत्त्यसंगीकारादेवेत्यर्थः। तत्रैतत्प्रवृत्तिस्थलमाह। छंद
सीति। ज्ञापकमाह। यवेति। यद्व्याने इत्यादावुभयनिर्देशस्तथापि सहस्यात्र चारितार्थ्येन पंचम्याश्च
सर्वत्र चारितार्थ्येनाह। तस्मिन्निति ति। अत एवात्र तन्निर्णये स्वादेवानयोः। आदिनोत्तरस्येत्यस्य परि
ग्रहः। ननु ससंतत्वे ऽष्टत्वं तथापि षष्ठी स्थानेइ त्यस्य प्रवृत्तिः केन वारणीयाऽत आह। ततदिति। गुणाना

ह्स्व [illegible]

५८

ने०

शिक
पूर्द

मिति न्यायेनाप्रवृत्तेरस्यापि बोध्यं। वक्ष्यमाणेति। उत्तरस्येति षष्ठीमात्रांशे स्पष्टः। तथा च परत्वादेव हि तत्र योगो मतः। एतेन तत्
त्राप्रसिद्धः प्रत्ययस्य परस्यैव संभवेन प्रत्यासत्त्या गाङादि प्रकृतिकस्यैव तस्य ग्रहणे न वा नियमो प्रसक्त्येत दप्रव
त्तिरिति पास्तं। ननु परिभाषाणां कथं नियमत्वं तासां विध्यंगत्वेन तदुपस्कृत विध्येर्लक्ष्य संस्कारकत्वेन व्यवहि
तादेर्वृत्त्वे प्रवृत्तेरेवाभावादत आह। परीति। सूत्रमिति जातावेकवचनं। आदिना परादि ग्रहणं। अपि नाऽव्यवहि
तसमुच्चयः। स्यादिति। केवलविध्येरेवेति भावः। एतावतेति। अनेन प्रसिद्ध नियमत्वव्यवच्छेदः। आसां च न प
रिसंख्यारूपं नियमत्वमपि तर्द्धि नियमत्वं व्रीहिनवहंतीत्यादिवत्। तदाह। इतिदिगिति। इत्यनुवर्त्तत इति।
सूत्रद्वयादिति भावः। निर्दिष्टांतस्येति। निर्दिष्टे सप्तम्याहारलाभे तयानिर्दिष्टोपस्थितं तस्य स्पष्टः। एतेन
षष्ठीनिर्दिष्टांतस्येति मूले पाठः सूचितः। षष्ठीनिर्दिष्टांतस्येत्यपपाठः। एतेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य
यदुक्तं तत्सोऽंत्यस्य स्थाने स्यादिति सर्वेइति दंड्युक्तमपास्तं। स्थानेत्यादि किमिति। स्थानेइत्यनुवृत्तिः कि
[illegible]सर्थः। न चालइति सौत्रत्वात्तसंतमादेश विशेषणं लोपानामंत्यादेशत्वानापत्तेः। तथैव लोपः विव
[illegible]ादेर्दोषः। अंत्यस्येति साहचर्यादित्र। खनउभयोर्मित्यादौ दोषात्र। तदेतद्ध्वनयन्नाह। अंत्यस्येति। अनेन तदं
[illegible]ेः सूचितः। पदस्येतीत्यस्याधिकृतत्वेति शेषः। ननु नुडित्यादिनाऽस्थानेइत्यादिलाभेऽपि स्थानेवि
[illegible]ानेइति कुतो न लब्धमत आह। स्थानेइति। वेति चेति पाठः परिभाषाणामनियमनियमकारिणी
[illegible]ह। अलिति। यथा सदादीनामइत्यादावितिभावः। लिंगमिति। एवंच तदुत्तरं यत्र स्थानित्वं तत्रांत्य
स्यालइत्युपतिष्ठत इति वाच्यार्थः। एवमन्यत्रापि यथासंभवं बोध्यं। मूलं तु फलितार्थपरमेव। अत

इत्यस्यानु

...नुवृत्तेरावश्यकीति भावः। अत एवेत्यस्यार्थमाह। यथेति। इत्सञ्ज्ञस्य एतद्घटकः सः। एतेन र...
...मेन न्यूनताध्वनिता। पूर्वेण सिद्धत्वादाह। अनेकालिति। तद्धिनयन्नाह। मूलो। सर्वस्येत्यस्येति। अत्र
...वृत्तेराह। आदेरिति। नेत्वमिति। ईकारः। अन्यथा त्वादन्नेमिन्नस्यादित्वेन ग्रहणे समहस्यापि
...द यस्तदापत्तिरिति भावः। वर्त्तत इति। तृतीयांते न विपरिणमतेत्येकमित्यपि बोध्यं। तदाह। तेने
...त्यूरी स्यापरादिश्चाप्य स्यार्थ्य परत्वात्तत्र तद्घयेमिन्नशब्दे स्यात्त्वन्यशब्दसंग्रहायाह। बोध्यमेति।
...द स्यैकदेशस्य मंडूकप्लुत्याऽनुवर्त्तनादाह। परस्यस्थानेइति। ननु धातोरित्यधिकारात्तेन विधि
...यस्यैवात आह। तत्रेति। यथा च तस्य तत्रावश्यकत्वं तथा स्फुटीभविष्यति। यद्यपीत्संज्ञकशकारक
...नवधित्वमनुबंधयोगमात्रमेव च तत्र तत्त्वमिति विधेयप्रत्ययमुदाहरणमिति दूरस्थावनं अर्थं ... त
...पाविष्टं कार्यमाह। द मिति। कौस्तुभादावुक्तिरसंगतिस्तिद्धनयितुं शंकते। नन्विति। यतु इ शाः शस्य
कार्यभावादित्संज्ञाभावेनानेकाल्त्व सिद्धिरिति। तत्र। तथा सति शस्य श्रवणापत्तेरत आह। आकारोत्वेति।
...रते इति। सांप्रतिकाभावादिति भावः। ननु च्चारणार्थतया प्रत्ययस्य स्वयंकानिरासार्थतया च तत्साफल्यं वि
...नस्यानुच्चारणे जायवाभावो शोकवनिकान्यायेन तत्र वकार्यइति शंकाभावश्चात आह। किं चेति। निर्दि
श्य इति। सानुबंधकस्यानिर्दिश्योऽइत्यर्थः। प्रकृतासामायेनाह। नाऽऽइति। एवं चान्यत्रापि तथा बोध्यं।
स्यानि मिति। इति शेषः। तस्याच्छिदिति। ननु एवमपि प्रयोगे न्नायमानेनानेकालत्व आह। विध्याविति। शिवः
विध्येकवाक्यतयाऽव्यवहारेण च ... इति ... त्रे भाष्ये उक्तं। अस्य त्वमिदमुच्यते।

स्यमो तं ठप

अप्रत्ययइति। अप्रत्ययदितकिन्नादेशादितिवक्तव्यं। आदेशाद् इमइधमइतइति तद्धि स्फुटमेव। न हि तस्याणुत्वे
येनातिप्रसंगः स्यादत आह। उद्देश्येति। एतेपि तद्धिशेषरूपेइति तद्धुनयन्नाह। विवेति। नन्वेवमविद्वसोर
तिलोपस्य सर्वादेशार्थं शित्वमावश्यकमत आह। वसोरिति। लोपो धीत्वतो लोपपदे प्रकृतेइत्यर्थः। नन्वे
वमप्यनुबंधानामनेकांतत्वात्कथमनेकाल्त्वमत आह। अनुबंधानामिति। नानुबंधेति। अनुबंधत्वयो
ग्यकृतमित्यर्थः। इत्संज्ञायोग्यश्शकारवत्वमेव च शित्वं सूत्रे। एवं च जशः शी स्याद्वयस्येव लक्ष्यमित्यन्यत्र स्य
ष्टं। नन्वीत ऋकार ● उच्चारणार्थो नानुबंधोऽतत आह। अस्यचेति। वक्ष्यतेतत्रैव सूत्रेइति भावः। नारीय
णगुरुनानेकाल्लितिपदालायेवेषि मात्रालाघवमिति भावः। यत्तु करलाकरक्रैसस्यादेरित्युभयानुव
त्तोभयनिर्देशेन यद्यपि तत्पारस्कुरंतथापि पारिशेष्यान्मध्येरः ■ संतसंहारापद्गौजसत्त्वमित्साद्यका
रूम सादौ औशौ सादेरापत्तिरि[ति]त्यपादुर्वचमिति। तन्न। उभयानुवृत्तौ मानाभावात्। उभयत्र स्वरित
त्वे पंठकत्वेतौव गौरवाच्च। निर्दिश्यमानेत्यन्यायेन निर्वाहाच्च। षष्ठीनोप्येतत्सम्भूतनिष्टस्यानि
त्वस्यागेमानाभावाच्च। तद्धुनयन्नाह। अनंतरेति। शितितदनेकालितदाह। एवमिति। एतेन। आदेरि
त्येतद्बाधकतयाऽनेकालित्यस्येष्टत्वेन। एतदभावेऽन्यथात्वस्य साफल्याभावादाह। इदेवेति। इसामि
। अत्रेस्यादिः। तदर्थश्चज्ञाप्यतां। स्वरितशब्दश्चाप्यमेपरत्वदाह। स्वरितस्येति। अधिकारपदार्थमा

इ विनियोगाद

ति। साधारणमिति। तथा च विनिष्ठं। अत एव देपि तिविशेषणमुक्तमिति भावः। कुसकल्पनात्तद्

माह। सरि ति। अत्र पक्षे मूले युक्तत्वं परं परयावोध्यं। नकुसं प्रत्ं तथा पाणिनिनावेन कर्पं तदुक्तानम

त्ववेति। तथा च प्रतिज्ञानुनासिक्या इति वप्रतिज्ञा स्वरिताः पाणिनीया इत्यपि प्राचीनैर्बोध्यं अ

ग्रहायाह। प्रायेणेति। तत्फलमाह। कश्चिदिति। सतीति। अंगस्येत्यादौ। प्रज्ञीव्यत इत्यादौ तु

वेति भावः। सूत्रस्यार्थांतरमाह। किंचेति। अर्थः प्राग्वत्। अधिकारशब्दो लाक्षणिकः। अधिका

ः। अधिकारज्ञानं। किंच। अधिकः कारः कृतिर्यत्स्मूर्वं सत्परं वाधते। तथा च पूर्वविप्रतिषेधाः सं

गृहीतास्तत्र स्वरितपाठात्। किंच। अधिकः कारो यस्य विकं कार्यं गौणेपि शास्त्रप्रवृत्तिः। तेन गौणाधारे दे

धिकरणसंज्ञा सिद्धिरिति स्पष्टमत्रैव सूत्रे भाष्ये। तदाह। इत्याद्याकारादिति। एतेन। किंचेत्यादिना२

र्थांतरकथनेनासमंजस्यं तच्छेदेन व्याख्यानं मूले व्याख्यानं तु त्यमित्याह। व्याख्येति। व्याख्यानादित्यस्या

र्थमाह। आकांक्षायामिति। अन्यतराकांक्षायामुभयाकांक्षायां वेत्यर्थः। किमिति। एवं वेत्यादिः। ननु

परत्वादेर्बाधकत्वे मानाभावेनापवादः परत्वाद्बाध्यत इत्ययुक्तमत आह। मूले परनित्यांतरंगेत्यादि। वि

प्रतिसूत्रं विध्यर्थं नियमार्थं वेत्यपरिभाषात्वादत्र न लिखितं। तदेतदुक्तनयेन परस्य बलवत्वे बीजमाह।

परमिति। पूर्वादित्यादिः। पूर्वस्य परं बाधकमित्यर्थः। नित्यस्वरूपमाह। इतीति। प्रतियोगिज्ञानायाह।

तद्धि पेति। तत्रेति। नित्यानित्ययोर्मध्य इत्यर्थः। तदिति। अभावे इत्यर्थः। सुकृमिति। उपस्थितिलाघवादिति भावः। तस्येत
त्प्रयोजनकत्वं न वाचनिकं किंतु युक्तिसिद्धमिति कथमस्य तत्त्वेन ज्ञानमाह। इतीति। दृढ इ। तस्य। नित्यस्य। तथा चावश्यक
त्वं तद्बीजमिति सिद्धं वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वादादौ तमाह। अंतरिति। अंतःशब्दार्थमाह। मध्ये इति। क
स्येत्याकांक्षायामाह। बहिरिति। उपस्थितत्वादिति भावः। शास्त्रीयेति। तदघटकेत्यर्थः। शेषं द्दरणेनाह। अंतर्भू
तेति। अंगशब्दः संज्ञिविशेषस्य शरीरावयवस्य वाम [...] न वाचकः किंतु उपकारवाचीत्याह। निमित्तेति। बहुवचनेन
लक्ष्याभिप्रायं शब्दरूपाणीत्यर्थः। शब्दशास्त्रे तस्य प्राधान्यात्। तेनार्थादिनिमित्तकस्य न बहिरंगत्वादि। उक्तरीत्यैवाह। त
द्धयेति। अंतरंगशास्त्रघटकेत्यर्थः। इदं शेषपूरणीयम्। बहिर्भूतान्यंगानि यस्येत्यर्थः। तदाह। अंतर्भूतांगेति। त
वै प ८ त्वं चोत्कर्षेणेत्येन। तथा च परस्परापेक्षया व्याप्यनिमित्तकमंतरंगं व्यापकं बहिरंगमित्युत्सर्गः। अल्पनिमित्तकं
बहुनिमित्तकमिति यावत्। विस्तरस्तु गदार्थबोध्यः। अस्याः समर्थत्वमाह। इयं चेति। ज्ञापितेति। ऊहग्रह
णेत्यादिः। न्यायसिद्धेऽर्थे ज्ञापकानुपयोगो भाष्यविरोधश्चेत्याशंकते। यद्यपीति। प्रसंगेति। अंतरंगेत्य
नारीरिति। तस्य सुखादिसाक्षात्कारायतनत्वात्। सुहृदामिति। सुहृत्त्वस्य प्रथमोपस्थितिहेतुत्वात्। सं
बंधिनामिति। अवश्यकर्तव्यत्वात्। स्यादिति। अत्र तथैव सत्त्वादिति भावः। सर्वेति। तथा चांतरंगे कार्ये जातं तत्का
लीनं च बहिरंगमसिद्धमित्यर्थः। तत्समुपपादयति। अन्यथेति। अस्याश्च भावे इत्यर्थः। गुणेइति। जग्धपथ्ये
त्यादिः। सत्यां खेतस्यां बहिरंगसंप्रसा[...]पूर्वरू[...]पेण स्यात्। नन्वस्याएवसर्वविषयत्वे ऽस्याः

६१

दृत्वादयजीइंद्रमित्यादौ दोषोऽतआह। नाजेति। नंतयेइति। परीतिपाठः। तदुज्ञापकेनासिद्धमित्यस्याप्रनि
वृत्त्यायतेलाघवात्। अतएव विप्रेतिसूत्रादन्यत्र भाष्येक्तापि तस्याप्रवृत्तेरेव। ऽत्तेनांतरंगबहिरंगयो
र्बलीयइतिपरिभाषांतरं निरुपवादं तत्साधकमित्युपास्तं। उक्तरीत्यासिद्धत्वेनाभासविप्रेतिसू
त्रेतस्याः प्रसारव्यानौच्च। तदाह। परीति। वचनेति। तथाचतत्प्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यमेतत्स्यबाधक
मितिभावः। आदीत्ययुक्तिकत्वात्पटोरीत्सार्थमाह। नन्वेतइति। वेरर्थमाह। विशिष्टइति। वैशि
माह। निमित्तेति। निमित्तकारणेत्यर्थः। अत्रलवात्रदृष्टांतं मध्येआह। यथेति। सइति। तर्कइत्यर्थः।
परीति। पाणिनिप्रोक्ताध्येतृभिरित्यर्थः। तदनुरोधेनैवान्यथाभामानमन्यपाख्यावष्टे। तमप्रयुक्तमिति।
विनाशावन्निमित्तप्रयुक्तमित्यर्थः। अपरिजातसमुच्चायकः। तस्योच्चारणस्यैवाप्राप्तेः। कृतमपिनिवर्त्त
यंतीत्यर्थः। निमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपायइतियावत्। यद्यपिद्वितीयपक्षेनव्रतोविशिष्टशास्त्रप्र
वृत्तिविषयऊहोनिश्चयोयेरित्यन्यत्रव्याख्यातं तथापिलाघवादाह। तहोंतरंगेति। यद्यपिविशिष्टऊ
होयेषुतानिव्यूहानि अंतरंगशास्त्राणिऊहस्तर्कः सचबहिरंगेणांतरंगस्यनिमित्तविनाशरूपस्तानिन
कृतानियेरित्यर्थः इत्यत्रव्याख्यातं तथापिलाघवादाह। बहिरंगापोहनेति। बहिरंगेणतच्छास्त्रेणापोह्यतेदूरीक्रि
यतेनिमित्तविनाशद्वारा। यत्तद्रूपत्वात्तथाचात्रकर्मणिल्युट्। व्यूहइत्यत्रचकर्मणिघञ्। तदिति। अंतरंगशिव.
शास्त्रमित्यर्थः। भाविनिमित्तविनाशेसतीत्यध्याहारः। बहिरंगेणांतरंगस्यनिमित्तेविनाशेपश्चात्तं ही

भाविते ऽतरंगैनेसर्वेस्तदाह। निमित्तेति। भाविनमपीति भावः। अत एवाह। पूर्वमपीति। अपिरनंतरसमुच्चये। तदानीं तस्य प्राप्तेरे
वाभावात्। अन्ये त्विति। अनेनारुचिः सूचिता। तद्बीजं त्वाद्यपक्षस्य लोकसिद्धत्वेनानपूर्वत्वेन ज्ञापकानपेक्षत्वेन लाघवाद्युक्तत्वं।
स्वेरु नास्य। तद्धे परीक्षात्। लोके हि द्विविधं दृष्टं स्थितो कार्यस्थितिसंपादकं स्वास्थितावपि तत्स्थितिसंपादकं च। तत्राद्यं
यथा। न्यायनये ऽपेक्षाबुद्धिः स्वास्थितो द्वित्वरूपकार्यस्थितिनियामिका तन्नाशे द्वित्वनाशाभ्युपगमात्। तथा
वेदांतिनये प्रारब्धस्य संसारस्थितिनियामकत्वं तन्नाशे न। तथोपाधेः स्फटिकलौहित्यादिनियामकत्वं। द्वितीयं
यथा। दंडादितन्नाशेपि घटनाशादर्शनात्। शास्त्रे तु लक्ष्यानुरोधाद्भवस्था यथा कथंचिन्निमित्तविनाशे पूर्वम
नुसृत्तो तु न कश्चिन्न्यायो नापि संप्रतिपन्नो दृष्टांतः समर्थग्रहणस्यापि लोकसिद्धार्थज्ञापनेन चारितार्थ्ये संभ
वे लोकसिद्धादृष्टे तादृशार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति। वस्तुतस्तु पदावधिके ऽन्वाख्याने सेदुस्त्र आसितिस्यैतेदृ
संप्रसारणयोः प्राप्तोप्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितेस्तात्स्यैवं संप्रसारणे वकारादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव न। लक्ष्या
नुरोधाच्च पदावधिकमेवान्वाख्यानं निमित्तसिद्धिः। अत एव भाव्य बोध्यकाद्यस्यानुच्छेरव इतीयं नास्त्येव। विस्तरस्तु परि
भाषेंदुशेखरे द्रष्टव्य इति बोध्यं। तदाह। इयमिति। मूले। इति परिभाषाप्रकरणमिति। अष्टाध्यायीस्थपरिभा
षाणां प्रकरणमिति समासविग्रहः। परं नित्यांतरंगेत्यादि तु प्रासंगिकं। तेन परिभाषाप्रकरणस्य प
रिभाषाणामत्रानुपन्यासेपि न क्षतिः॥ ॥इति परिभाषाप्रकरणम्॥ ॥इकोयणचि। ननु संहिता[illegible]या

विषयस्य समीति संहिता विषये इति वाच्ये पुनरुक्तिरयुक्ता अतः संबंध्याकांक्षायां शांतये सदोषदर्शनेरमा
यीति। मूलंसमूलयति। इदमिति। इदमपि व्यक्तिपक्षे इति सूचनद्वारा मनोरमादं ऋमादिग्रंथासंगत्यमु
ग्र्याह। जातीति। अपि सूत्रस्यैव समुच्चायकः। एतेन लाकृतिरित्यादौ वकारवारणाय प्राथमिकबोध्ये एवप
दाद्वयस्यांगीकारः। एतदाशयकमेवोक्तसूत्रद्वयभाष्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं। उक्तहेतोः। अन्यत्रा
रेऽक्तस्थानकादेशलाभेनाधिकस्थानकस्याप्रवृत्तेस्तत्र दोषाभावाच्च। नन्वेवं सानुनासिकानुकरणे
इति दध्यत्र इत्यादौ स्थौ न स्यादित्यादौ चानुनासिकस्थाने सानुनासिको न स्यात् द्वयस्योपादानादतआ
ह। अनुनेति। नन्वेवमपि गुणाभेदकत्वं दुर्वारमेवातआह। गुणेति। प्रतिपादितमिदमध्यस्तात्। एतेनसा
नुनासिकप्रतिपादनपराः सर्वे ग्रंथाः परास्ताः। मनोरमारत्नाकरदं ऋमादिग्रंथासंगत्युद्भावनायाह। री
चीदीनामिति। एवं नव्यक्तिपक्षनिरासः। तत्र कथमपि सर्वत्रानिर्वाहः स्यादेवाह। अतएवेति। जातिपक्षा
श्रयणादेवेत्यर्थः। तस्कलं तवाताभित्यादौ सलोपः। सूत्रं च भिश्चाद्दत्यादौ सावकाशं। अन्यथैकव्यक्तिरूपाद
नादन्यतरस्येवतत्त्वं स्यादिति भावः। ननु मास्तु दीर्घादिषु यणतआह। व्यादेति। दिगर्थस्तु शाब्दरत्नादौस्प
ष्टः। ननु नैकसूत्रार्थांगीकारे शास्त्रस्य साध्वनुशासनत्वमिति सिद्धांतभंगापत्तिरतआह। व्याकृतीति। क
रणेत्युक्तू। पक्षेति। वाक्यकल्पने हेतुत्वेनान्वेति। ननु प्रकारांतरेण शास्त्रसार्थक्यमास्तामतआह। मूडीति।

शि०
६२

वाक्यस्वरूपमाह। यदिहेति। शास्त्रइत्यर्थः। परीति। निसुविष्युद्दे[illegible]तोऽस्येवंछिदकानाक्रांतेनानुपूर्वीरूपेणेत्यर्थः। ज्ञायं। बोध्यकं। स्वरूपं।
अर्थेति। तद्व्यप्रमाणकत्येत्यर्थः। ननु भवतेरर्थस्ये मूलोक्तपक्षेतु कागतिरतत्राह। कार्येति। [illegible]त्र पक्षे पूर्वकार्यकारणेन साफल्येन
शास्त्रस्यावेयर्थ्यादाह। पूर्वेति। पाणिनेरितिभावः। रदिति। उक्तवाक्येत्यर्थः। ज्ञात्वाश्रयणस्य फलांतरं ध्वनयन्प्राचो क्तं खंडयति। र
तेनेति। अस्यार्थमाह। स्थानतइति। यत्तु यत्र स्थानप्रमाणभेदे कार्यभेदस्त्रैतेस्यादोत त्रैव तस्य बलवत्त्वं न तु सर्वमुक्तिरिति खिंलमेत
दितिभेदः। तन्न। प्रथमांतपाठेकार्यभेदलाभेपि सप्तम्यंतपाठे स्थानिभेदलाभेनतत्त्वर्चनेः सत्वादेर्थांतरमाह। स्थानेंतरेति।
चौतेयोऽन्यः। विध्यर्थइति। वाक्यभेदेनविध्येः शाद्वत्तस्य चकइत्यर्थः। [illegible] वेदं। हयवरट् सूत्रे। भाष्येइति। तत्रैव योग
वाहानामविशेषेणपाठपक्षेपंचफलानीमध्येद्वित्वफलोपपादनावसरे ऽरः कः ऽरः पः अनचिच अचउत्तरस्य यरोद्वे
भवतइतिद्विर्वचनं सिद्धं भवतीत्युक्तं। अन्यथा तथोक्त्यसंगतिः स्पष्टैव। एओङ् सूत्रे इत्यपाठः। तत्रतदप्रसंगात्। अत्रै
वद्विर्वचने यणो मयइति वदतावार्त्तिककृतास[illegible]स्यात्राभगवतापीदंध्वनितं। यरइत्यतोवानुवृत्तौ मानमाह। सूत्रे
ति। तस्यनिषेधप्रकरणेपाठादाह। द्विवाभेति। एवं च निषेधविधिविकल्पफलितइतिसौत्रिसूत्री। एतत्रार्थमेव
स्वस्वमतप्रयुक्तिदोषपरिहारार्थं[illegible]तितत्त्वं। अवसानेइति। वाक्वागित्यादौ भाष्योदाहृते। अन्यथालाघवाद्धलीत्येव
वे[illegible]भावः। प्रसक्त्येति। तथाच प्रसिद्धं दोषापत्तिरिवेतिभावः। स्थानेद्विर्वचनपक्षे लक्ष्यभेदइतिखंडनकाराद्युक्त्यसंग
[illegible]याह। इदमिति। आष्टमिकवर्णद्वित्वमित्यर्थः। तत्रस्य पदद्वित्वं स्थानेद्विर्वचनस्येव युक्तत्वादाह। नाष्टेति।
भक्तेरिति न्यायेनाह। यद्दति। आदिनायणइत्यादिपरिग्रहः। षष्ठीत्वेति बहुव्रीहिः। सर्ववाक्यं सावधा
तन्यायेन लब्धावधारणस्य वच्छे[illegible]खंडनकृत्द्रत्नाकरादिग्रंथासांगत्यध्वननायाह। नन्विति। व्यस्येतिशेषः।

तुन। पूर्वत्रासिद्धेन कथं लक्ष्यैकत्व मत आह। विकार इति। तस्यैतान्यत्वेनेत्यर्थः। अन्यथोदवोढामित्यादावुदवह
सुतामित्य वस्यार्थासिद्धलोपादेरसिद्धत्वाद् धूलं ते ति वद्वृद्धौ वोकारे उक्तन्यायेन न वृद्धिः। तुन इति। सिचि वृद्धिरिति
विशेष्यः। पूर्वं मकारस्य तत ओकारस्येति लक्ष्यभेदसत्त्वात्। तस्मादङ्गीकारः। एतेन ततो दस्यष्टुत्वमिति
स्तं। तदाह। इत्यन्यत्रेति। शब्दरत्नादावित्यर्थः। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया स्थानिकार्यमादिश्येनेति न यु
ज्यते विषये तदप्रवृत्तेः। तद्धनयन्नाह। स्थान्यादेशेति। स्वरूपभेदादित्यर्थः। नन्वेवमपि तस्यानापत्त्यै इ
त्यन्... यन स्यादेवात आह। स्वंरूपमिति। तत्र साख्यानपक्षे तत्रापि तत्प्रकारो बोध्यः। अस्य न स्यादित्यत्रान्वयः। त
मेव प्राप्तिप्रकारमाह। तस्थाने इति। स्थाने प्रसंगे। आदिना ...ादिन्यायेनेति। प्रासमिति शेषः। अन त्विव्याथवि
ति। प्रसज्यप्रतिषेधो न पर्युदासस्यान्यत्र भिन्नाश्रयविधौ इत्सर्वेषु क्षेरस्के न तत्त्वंतीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। स्थानव
त्वाश्रितविधावन्यविध्याविसर्गे बहुविवेसाद्यसिद्ध्यापत्तेस्तदाह। नत्विति। यद्यपि कष्टायेति ज्ञापकलब्धमिदं तथापि
ततो ज्ञापकबाधाह। प्रत्यासत्तेरिति। तदपीमाह। आदेशेति। इदमपि प्रत्यासत्तेरेव लब्धं। तदिति। विजादेशे सत्यर्थः। तद्विधिर्मो
श्रयेनेत्यर्थ इति पाठः। तदेतस्य रवृत्तीत्यर्थः। अतएवादेशिन्यलि आश्रीयमाणे प्रतिषेध इति नाथं संगच्छते। व... स्यतो र
त्वाद्यवासर्युदासएवोचितइत्यस्पष्टीकृतमत्रैव तावप्रकाशे। मूलं तु मूलाद्यनुरोधेन। एतेन प्रसज्यप्रतिषेध ए
वायमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं। भाष्यादिग्रन्थास्त्रोदासीनाः। पर्युदासे व्याख्यायिक निषेध्यमादाय प्रतिषेध्यमदहा
रांगीकार इति बोध्यं। अतएव शास्त्रीयमार्ये एवायं स्थानिवद्भावइत्यत्र सूत्रे शास्त्रीयकार्यस्याभावात् तिदेशेनेति नाय
कइत्यादिसिद्धिः। अतएव किरतेल्लवनइत्यादिनिर्देशासंगतिः। अतएवात्र यद्यत्रैवाक्यशेषाध्याहारो नेति बोध्यं। स

आलि स्थान्य... वयत्वं विध...

मित न ६३

स्थान्यवत् भिन्न... आपरो... सिद्धिप

त्रार्थ्यपि मूलं सफलमाह। अत एवेति। आद्यार्थांगीकारादेवेत्यर्थः। तथा च तत्राश्रयग्रहणमपि मेवेति भावः। नन्वेवमारिस्सादावदादेशो
यथोद्देशपक्षेपि संपूर्णविकारत्वेनैकदेशेसत्तिन्याया प्रवृत्त्यापाप्पासत्त्वं दुर्लभमिति हलादिशेषेण स्यादित्यत आह। अप्याप्तोरि
ति। वादिति। बोध्यइतिशेषः। ननु यथोद्देशं पूर्वभागस्यासत्त्वात्कथं तत्व मत आह। तस्यापीति। एकदेशेति न्यायेनोद्दे
रितयोर्द्वयोः शब्दरूपयोः सत्वमित्याह। द्विरुक्तेति। ननु येषां न तथाज्ञानं तेषां का गतिरत आह। प्रक्रियेति। तस्यद्विती
यं प्रयोजनमाह। अत एवेति। उक्तोऽर्थः। तस्फलायाह। उकारेति। अन्यथा सिद्धिखंडनेनेदं दृष्टव्यमिति। यत्त्रेति। नव
त्वयेदृति। अपिः पूर्वविप्रत्यायसमुच्चायकः। ननु पायस्योपार्थातरादूषकत्वात्कथं तत्व मत आह। अस्यापीति। तन्वंतीस्या
देरपीत्यर्थः। वार्तिके। तस्रतीके। नन्वेवं तेनैव निर्वाहः। अत एव कौस्तुभसंगतिः। एवं च नेद माद्याध्यासाधारणफल
मितिवाच्यं। तदनंगीकर्तृमूलमते दोषध्रौव्यात्। एतदर्थमेव तदंगीकारः। सूत्रइत्यत्र स मनोरमा विरोधापत्तेः। क
थं तर्हि तन्वंतीति पंचमीसमासस्त्वं प्राग्वत्वमिति चेत्। हरदत्तमतेनेत्यवेहि। इति कौस्तुभसिद्धांतविरोधाप
त्तेस्तदंगीकर्तृमतेप्यनित्यत्वात्। पीपचन्नित्यादिलक्ष्य■विशेषमात्रपरत्वात्। अत्रापि निर्वाहात्। नचात एव व
हि॰ गस्यचयस्यासिद्धत्वान्निर्वाहः कौस्तुभादावुक्त एवेति वाच्यं। अंगात्परस्य वक्ष्यमाणार्धधातुकस्येडित्यर्थेन तस्यापि
ति भावः। द्वितीयार्थफलमाह। प्रदीव्येत्यादौ चेति। चौंरतेर्ण्यंयौ। प्रत्यासत्तिलभ्यार्थफलमाह। स्यान्यलि
ति अतिदेशेनार्धधातुकत्वादिति भावः। यद्यपि रामायेत्यादावेव फलं तथापि तत्र कष्टाय इतिज्ञापकात्सिद्धि
रित्याशयेनाह। वभूवीति। आदिना रुदितामित्यादिसंग्रहः। अत एवाह। वक्ष्यादीति। तदेवाह। नहीति। यतइ
तत्र स्थान्यंसेवैव त्रापि निबंध स्यादितिभावः। ... न्यत्राश्रयविध्यौ नेत्यर्थेन वभूविवेत्याद्य

८१ धे

६४ सिद्धिरेव द्विविध निमित्तत्वस्य तत्र सत्वादतआह। यन्निमित्तेति। प्रत्यासत्त्येत्यादिः। वार्ध्येति। स्थानिवद्भावेन वादेस्ति
त्वमिति न्नत्वाभावादार्ध्धधातुकमित्यस्याप्राप्त्या लिङ्गत्वस्य तिङ्व्येव प्रवृत्त्या तत्रातिदेशेनैव तस्य लाभ एवं नान्य
तादृशस्याऽन्यसाधारणं हेतुगर्भं विशेषणमाह। वल्येति। नतदिति। आदेशेपि तस्य सत्वात्। तत्रैवेदं
बोध्यम्। कैयटकौस्तुभकृदादिभिः पंचमीसमासादिनाऽन्याय्यासिद्धिस्तन्वतीत्यादेरुक्तेरसामर्थ्यत्यादौ च सूत्र
स्या लम्बुत्वे तस्वी क्रियते तेषां मते नासाधारणत्वनिवेशो न सिद्धांते। न सारीति स्वन्यत्र दृष्टत्वाद्दूषितं मतत्वाच्चाव
श्यकी। अत एव पूर्वं रेफेत्यारिल्यादावुक्ताधिकं तन्वतीत्याद्युक्तं स्पष्टं चेदमन्यत्र। अत एव नीलोत्तादि विरोधोना
पिपूर्वापरविरोध इति। केचित्तु द्वितीयस्यारम्भानावश्यकहितोत्तरमेतदुक्तेस्तत्रैवासाधारणत्वनिवेशो नाद्यव्या
ख्यानेइति न कोपि विरोध इत्याहुः। विशेषमाह। प्रत्यासत्त्यावेति। प्रतिपादितमनुपदमेव। नायकेति। तदा
दीत्यर्थः। विशेषांतरमाह। प्राधान्यादिति। अत्र शास्त्रातिदेशेपि न बाधकमित्याह। शास्त्रेति। सर्वत्रेति भावः।
तुर्यपदस्याद्यतिदेशवैलक्षण्ये। अपिः कार्यातिदेशसमुच्चये। तं समर्थयति। नाव्येपीति। तत्रैव सूत्रे इति भावः। तत्रै
जेति। विण्वद्भावे इत्यर्थः। अंगस्येति। प्रकरणादिति भावः। सिद्धमिति। इष्टं सिद्धमित्यर्थः। कथमित्याशंकायामाह।
अंगमिति। कार्यं च न दीर्घादिरूपं किंतु शास्त्रविहितस्तु प्राग्दिवक्ष्यमाणभाव्यादित्याह। तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्य
र्थः। कार्यं तु। प्रधानकार्यं तु। इतिरितन्मतसमाप्तौ। अत एवैतस्यापि भवत्रान्वयः। अत एव च संगच्छते इत्यस्यस्य
ष्टार्थी पुनरुक्तिः। परिवीति। वेञः क्विबंतस्य रूपं। तुकः परत्वाद्दृढ इति दीर्घः। नन्वेवं सामर्थ्येत्यस्य सिद्धावपि
परिवीरित्यस्यासिद्धिरुभयोरनेनैव प्रापणादतआह। तत्रेति। एवं सामान्येनैव बोध्यः। विशेषबोधसामग्र्य ६४

भावादिति भावः। एवेनैतद्देशान्यवच्छेदः। एवमग्रेपि। तथापि पाठक्रमपरत्वासंभवादाह। परेति। तेषां। दीर्घादिकार्याणां। अ
त्रेति। अनयोर्मध्ये इत्यर्थः। अत्रैवेति। प्रकृतसूत्रे एवेत्यर्थः। अतएवेत्यपपाठः। असंबद्धत्वात्। स्थानिवन्मिति। अत्र
पक्षे इत्यर्थः। तत्र हि किं स्थान्यन्ताश्रये कार्यं निषिध्यो? पात्रमात्राश्रयेइति संशयः कृतः। आदिनाटदुपधत्वपरि
ग्रहः। अग्रे आदिनावृद्धिपरिग्रहः। अग्रे आदिनास्थानित्वात्सुप्संज्ञास्वाश्रयं च यजादित्वमित्यादिपरिग्रहः। किं
विदितुक्तिं सफलयन्विशेषांतरमाह। एवमिति। उक्तवदित्यर्थः। अपिनोपदेशसमुच्चयः। अस्य फलमाह। अतए
वेष्टेति। नकेवलमत्रैवेदमित्याह। सर्वेति। विशेषांतरमाह। यन्निमित्तेति। अतएवसासौ नित्यानिटत्वादनीति
दृष्टाइतिवर्यैरित्यादिपरग्रंथसंगतिर्वारणायेति। यद्यपिसमुदायविकारएवनेतितासर्थीतदाह। सर्वे सर्वेति। पदमि
हार्थवत्। यौगिकत्वात्। कल्प्यमानत्वादेवाह। आनुमानिकस्थान्यादेशभावस्यपदैकादेशस्यापीति। अपिनामुख्य
समुच्चयः। अन्यथातु तस्यैव ग्रहणं स्यान्नतु तस्यापि। प्रत्यक्षत्वेन प्राबल्यात्। तेनेति। तिकृत्वादिर्दर्शितेन। तथाच निघा
तसिद्धिः। अत्र पाठांतरं न युक्तमिति बोध्यं। आदेशग्रहणं व्यर्थमेवेति शंकते। नन्विति। पुंक्ते पुनिश्चरेति पाठः।
यल्लोकेति। तद्धित इष्टलोके इत्यर्थः। हेतुगर्भमिदं विशेषणं। न्यायेनैवेति। एकदेशविकृतमनन्यवदितिन्या
तएव भाष्ये मन्यते। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धमिति। एवेनादेशग्रहणव्यवच्छेदः। नन्वस्या वर्तू
नमुक्तं भाष्ये तु आस्त्रीयन्यायाशयतया पि तु योजमतमाह। तदुक्तमिति। विकृतेति। इकारोक्तः
शिष्टनिर्दिश्य इत्यर्थः। एतदेवेति। लोक [illegible] एवेत्यर्थः। एतेनार्थं न्यायोपि स्थानवत्त्वी निर्दिष्ट

नत्स्त्रीमूलत्वेऽपि स्येनोक्तभाष्यासंगत्यापत्तेः। भवत्येवेति। एवं चैकदेशविकृतात्पदबोधकः। अन्यथान्या
दप्रतिपादने पुरुकरीत्यार्थबोधकत्वेनार्थस्याव्यवस्थितत्वं न स्यादिति तात्पर्यं। अत एवेति। लोकसिद्ध
वादिवेत्यर्थः। तत्रोभयोरभावादिति भावः। रोगश्चेति। अपिनाकार्यसमुच्चयः। अग्निमा विना शास्त्री
न्यायाश्रयणे मानांतरमप्याह। अत एवेति। तत्र इत्येवंस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी न तु स्थानषष्ठी
र्वसंबंधित्वेनेति। अत एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह। एतदिति। एवं तर्हि चेत्रो भयासंगतिः स्पष्टैव।
शास्त्रीयन्यायेन यथा निर्वाहस्तथा ऽन्यत्र स्पष्टं। एतदेव ध्वनयन्नन्यदपि तत्र मानमाह। अंतादीति। उक्तमि
त्यत्राग्निमस्यान्वयः। पूर्वांतवत्त्वेनोकारांतेष्ट्वपदत्वादाह। टकेति। इदं च तत्र पूर्वांतवत्त्वफलकथनावसरे उक्तं।
नन्वेवं शाष्ठानित्यत्वापत्तिरत आह। शपूर्वानामिति। रिखागवयादिनिष्ठलांगुलादेर्वास्तव पश्वलक्षणत्वेऽपि यथात
द्बोधकत्वं तथा प्रक्रियादशायां क्रियमाणविकारस्य तदलक्षणत्वेऽपि पारमार्थिकनित्यतद्बोधकत्वमिति भावः।
नन्वनन्यवदित्यस्यानन्यभिन्नवदित्यर्थे ऽसंभवो वैयर्थ्यं वा स्यादत आह। अनन्येति। नञेव मन्यसादृश्यनिषेधे
अन्यत्वसत्त्वादंशस्य दोषस्तदवस्थ एवात आह। तत्रेति। एकदेशविकृतेऽत्यर्थः। न्यत्वाभावः। अन्यत्वनिषेधः। फलिता
न्यत्वाभावादेव विकृतात्पदबोधः। अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीज्ञानात्तद्बोधो न स्यादिति मेऽदं पाणीयं स्पष्टं।
प्रकृताश्रयेनार्थः स्यान्यथा त्वइति न्यायमूलमाह। जातीति। दोषांतरमाह। किंचेति। परिमाणेति। आनुपू
र्वीविशेषइत्यर्थः। परिमाणेति। परिच्छेदकमात्रेत्यर्थः। अत एव द्रोणादिवत्सेरव्यायामपि भाष्ये इत्यंततत्त्वेनोक्ते

६५

शि

६५

[illegible]भावेइति। तत्र हि पंचद्रोणादिदृष्टांतेन सर्वकादौ जातिव्यंजकरूपोऽवयवदर्शनस्य सत्वेपि सर्वाद्यानुपूर्वी विशेषोपादानेनक्रि
यमाण [illegible] सर्वनामसंज्ञायास्तत्र तत्र तदंतयोरभावेनाभावमाशंक्य तदेकदेशाभूतं तद्गुणेनेति परिभाषयासमाहितं। य
दि तत्र तच्च द्वित्रिस्त्र्यधिकगद्यादि सर्वेऽपि पुनः श्वत्वव एकत्वाधिकस्य सर्वकस्य सर्वशब्दत्वमक्षतमेवेति भाष्यासंगतिरतस्त
थेति तदाकूतमिति भावः। तदभावादिति। प्रकृतइत्यादिशास्त्रव्यापारभावेन तिङ्त्वासंभवादित्यर्थः। समसंग्रहायाह। नन्व
नेति। विशेषांतरं वक्तुं शंकते। नन्वेति। अंतादिवच्चेति सूत्रं स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थमिति मतेन पूर्वसंगतिमाह। स्थानी
ति। एकः पूर्वपरयोरिति दत्रापि स्थान्यादेशभावइत्यादेशग्रहणेन तद्वदत्रापि सइति भावः। अत्रापि नास्त्वित्थं। वस्तुतो नानेन
तस्य गतार्थत्वमिति तस्यैव विषयो नास्य। किंच। पूर्वपरयोरिति द्विवचनन निर्देशान प्रत्येकमुभयोः स्थानित्वेपि प्रत्य
यत्वस्य तत्स्थानिवत्वोध्यमेवं आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेपि प्रत्येकं तयोः समुदाययोः स्थानित्वेमाना
४६ भावेनान्यत्र दोषापत्तेश्च तथात्वं दुर्वचत्वात्। तस्य स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वमिति सेनाल्वत्त्वित्यादि नीतिबोध्यं। यद्यपि [illegible]ते
एकदेशोति न्यायेन यस्माद्विहितस्तत्वं तथा विशास्त्रीयकार्यभावेन परादिवत्वेनानित्यस्य प्रत्ययत्वम प्रत्ययइति
पर्युदासे [illegible] प्रसिद्धदोषापत्तेः। नन्व प्रत्ययत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं दुर्वचमिति तत्त्वं। प्रातिपदिकत्वा
नात्राभावातिदेशाभावे नन्व तत्र स्थानिवत्त्वस्य दुर्वचत्वात्। किंच विरोधाभावेनातिदिश्यमानधर्म
दुर्निरूपः। अन्यथा ब्राह्मणवत्वातिदिष्टक्षत्रियस्य ब्राह्मणत्वानापत्तेः। इत्याशयेनाह। स्वतइति।
तत्कुकरीत्या पदत्वान्नलोपापाद्यरिति भावः। स्वाश्रयेति। आदेशानिष्ठप्यमे प्रयुक्तकार्यभावांगी

अत एव ब्राह्मणवदित्यादौ तद्धि रूढ्या प्रयुक्तमद्यपानादिनिवृत्तिर्न पुनर्मुख्यादिः। उक्तमेव विशदयति।
अत एवेति उक्तार्थस्य तत्स्वभावसिद्धत्वादेवेत्यर्थः। नन्वेवं तदानर्थक्यमत आह। असिद्धेति। वस्तुमेव तत्र वि-
न्यायेनेति। भाष्यायसंमतत्वादाह। तत्त्वादीति। एतेनाप्रामाण्यनि[illegible]रासः। शास्त्रीये पिकर्तव्यौ
शेषात्मत्वं वक्तीत्यर्थः। वाक्यत्वसाप्रातिपदिकत्वाभावस्य शास्त्रबोध्यत्वाभावे पितात्पर्यतः शास्त्रविषयत्वेन शास्त्री-
यत्वमेव। अत एव पर्युदासे प्रतिषिध्योगम्यइतिशास्त्र[illegible]तांमवत्यारइति भावः। तस्यतत्वमाह। विकल्पइ-
ति। हियतः। पूर्वत्वात्। पक्षिसाकल्यम्भ मनिरासायाह। निसेति। आनुमानिकादेशमादायाह। स्थानीति।
वत्वादीत्यनेनास्य चिःस्थिता। तद्दीर्घं तु तत्र न भाष्यानुगतः। अत एवानुविपरिभ्य इति स्त्रेइ वतन्त्र भगवता ता-
पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः फलभेदेन विचारितः। तस्माद्धि पूर्वस्यास्य तिङ्प्रयोगः। स एवोवा प्रयोगइत्यत-
देशद्धदि निष्याथाह। तस्येति। उक्तहितोरेव तुः। पक्षिमस्य मगानित्यादिनिर्दिष्टानां सोत्रत्वेनोपपत्तेराह। तस्ये-
ति। एतेनाधीत्यादिविधिवर्णनेन फलितं अ[illegible]याच्यभावस्याविशास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन तस्याविशास्त्रीयत्वात्त्वावनइ-
त्यादिनिर्दिष्टासंगतिरिति परास्तम्। पर्युदासस्थले एव तत्त्वांगीकारात्। कोस्त्वाभावादिमतमुक्तार्थस्यस्वार-
सिकत्वेन न त्वापकाद्यपेक्षेति लाघववा[illegible]दाह। केचिदिति। भाष्यइति। उक्तमित्यत्रान्वयः। तेन। लोकन्यायेनैव प्रा-
गुक्तेन। एवं चात्रैतेन सिद्धो वर्णकश्चिदिति। प्रागुक्तइत्यर्थः। अनाश्रयणस्थलमाह। नपदंतेइति। इत्युदेति। यत्तो [illegible]
पस्येति भावः। भवः क्षत्रियकं दूतिरितु दाहरणसमन्वायकः। तत्र हि वरउक्तत्वेन स्यादित्यत्रान्वयः। कं दूषयेत्ये [illegible]

गं तात्पर्यं ताद्दृक् । तत्रेति । तस्मिन् परतद्रूपे सति । आदेशोपि तन्निषेधेन यलोपे चेत्स्यपि बोध्यं । क्रमेणेति । अत्र च पूर्वे
शिष्या निवर्त्यादकारेण व्यवधानादिति विशेषः । तथा च वलोपस्यापि तत्र एव प्राप्त्याह । लिचेति दीर्घीकं द्रूवू तिःकं
द्रू तिरि ति वा स्यादिति भावः । अत्रारु चिबीडं तुर्सं रूप मिति स्य प्रसार त्यात् तेन तथा दुर्वंवं । तदति देशेन पहं
वेति स्त्रा सिरि क्ले फला भावश्च । तस्य तन्मात्र विषयकत्वेनासार्वत्रिकत्वं च । अत एवान्यत्रातिप्रसक्तिरूपी
ति बोध्यं । प्रागुक्तार्थं द्रढयति । अत एवेति । तत्रातिदेशप्रवर्तनादेवेत्यर्थः । अन्यथा सेप्रेत्यप्रतिषेधेवा
क्येतदसंगतिः स्पष्टैव । अस्याग्रेण्यन्वयः । अत एव वः । अन्यथा तावत्स यैतथा वनासंगतिः स्पष्टैव । एवं
तस्य तत्त्वभावसिद्धत्वे भाष्यमपि मानमित्याह । क्षियइति । तत्र हीत्यस्योक्तमित्यत्रान्वयः । देशे । स्वीक्रिय
माणे सति । कानां । शब्दानां । विहत्तेरिति । अन्यार्थमिति विशेषः । स्फुटं । स्फुटतरं । अत एवास्याग्रे उद्धृते रवः ।

गड़े नन्वेवं सत्युदितो रित्यत्र प[…]र्युदासेपि प्रोक्तरीत्या ८ मा[…]मा प्राप्तो सि सत्यतीत्यादौ तदाशंकानवकाश
स्याज्ञानिनकृतत्वे व्यन्यथासिद्धंतो किर युक्तैवात आह । नत्विति । कुत इतीति सन्निह सर्पः । अपि विरोधे ।
[…]रेवाह । प्रसज्येति । तस्य प्रसिद्धत्वेन सिद्धांतत्वस्तवनायाह । वार्त्तिकेति । एवं च तदप्यज्ञान
[…]तेति भावः । नन्वनत्रुइत्युक्त्यैव संबंध सामान्य षष्ठ्या समासचतुष्टय फललाभे विधिर्व्यग्र
[…]आह । अन तिष्ठयार्विरीति । उत्तरपदलोपि समासांगीकारादि विशेषः । अलाश्रयेइत्यत्र

त्रेइत्यर्थः। तेनतद्वारासकलात्रविधिपरिग्रहइतिप्रधानन्यायबाधांगीकारेणयथाकथं
ञ्चतस्यापिलाभस्तदाह। तेनेति। विशेष्यतयाश्रयणप्रकारमुक्त्वा विशेषणतयाश्रयणप्रका
रेति। आदिनातदादावित्यादिपरिग्रहः। तथाचेतिपाठः वेतिपाठेवासमुच्चये। उद्देशात्रे
[illegible]रणान्याह। एकोरस्किनेति। आतिदिश्यमानेति। प्रागुक्तरीत्यासकारे स्वतोऽभिन्नत्वात्कथंणत्व
६ प्राप्तिर्निषेधादितिशंकानेतिभावः। युवंत्याभिति। अत्रसूत्रे विशेषातिर्देशस्यापिवक्ष्यमाणत्वान्नदोष
इतिभावः। कइष्टइति। यद्यपीदं रूपंस्यान्निवसेनोखेगुणेत्थादिशेपाक्षिकलोपेनसिध्यतितथापिपक्षेक
विकइतिस्यात्कयिष्टइतिसिध्यतेइतिभावः। अपेति। अत्रवलादिलक्षणइण्नदेवाःसंतीत्यत्रैवनात्रान्वेते
नस्यानितेतिसूचनायाह। दीर्घेति। अन्यथा। ऋष्टत इत्यस्याभावे। विधिग्रहणंविनिगमनाविरहादि
शेषातिदेशमपिबोधयतीत्याह। अत्रसूत्रेइति। नान्यत्रतन्न्यायादितिभावः। अपिनासामान्यातिदे
शासमुच्चयः। अन्यथेति। तदनंगीकारेइत्यर्थः। यतइत्यादिः। अपिनातच्छून्यपरिग्रहः। मान्यायनुरोधे
नाह। उपस्थितेति। उपस्थितसामान्यधर्मेत्यर्थः। तज्ज्ञापकेति। तदाक्षिप्तज्ञापकसामान्यधर्मेश्चे
त्य[illegible]र्पातिदेशेतत्संभवे। अन्यथातुतस्याप्यतिदेशइतिबोध्यं। देशेनइति। न्यायेनसामान्योपस्था क्रि॰
पकसामग्रीकालेनियमेनविशेषोपस्थापकसामग्र्यभावोत्थस्यबीजमितितत्त्वं। तथा। तथापिप्रधान ६७

न्यायबाधेनेति भावः। तस्योक्तरीत्यासिद्धिरित्याह। स्थानलइत्येवेति। नत्वपीति लिंगात्सन्न्यायोऽनित्यः। तेनात्र विशेषणमिति द
र्शितमित्याह। इत्यादीति। प्रदायेत्यादाविन्त्यादिः। किंत्वं हि क्त्वाविशेषधर्मः। सेटू क्त्वस्तदभावात्। नन्वेवमप्येवं विध्विग्रहणसा
फल्येऽनुबंधकार्येऽप्यनल्विधावितिनिषेधः स्यादिन्त्येन किसीत्यादिना सर्वत्र विशेषणतयाश्रयणात्। तथा च तत्र स्था
नित्वाप्रवृत्त्योः त्वाप्राप्त्या नल्वपीति व्यर्थमेवातआह। अनुबंधेति। तदुक्तं वैलक्षण्ये। यत्तु तेन तत्र तदप्रवृत्तेरपि ज्ञापनान्नोद्
लक्षण्यं। किंच। अनुबंधानामनेकाल्त्वे ठरंगत्वादिसंज्ञाविहितसंज्ञादिनाऽपरिहारात्तदप्रवृत्तिः। अनेकाल्त्वे तु दोषसं
भावनैवाद्येनेति कैयटदंडिकघमकौस्तुभरत्नाकरादयः। तन्न। सानुबंधकनिर्देशे पक्षद्वयेपि तद्रहितस्य न स्थानि
ता किंतु समुदितस्येत्यर्थस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वेन तथोक्तेर्दुर्वचत्वात्। स्येति ज्ञापकत्वेन वक्ष्यमाणरीत्या साफल्या
न८ त्। तथोक्तेरनन्यगतिकत्वाच्च। तस्यैतत्वस्य तत्र भाष्यानुक्तत्वाच्च। वक्ष्यमाणज्ञापकेनैकार्थज्ञापनेनैव। नयसिद्धिरि
ति ततो गौरवाच्च। तदेतद्ध्वनयन्नाह। अनुबंधानामनेकाल्त्वेपीति। अपिना सिद्धांतमतेकाल्त्वपरिग्रहः। य
यास्थानित्वात्स्त्रीपत्रितपादिशतापीति शिद्ग्रहणं व्यर्थमनेकाल्त्वेनैव सिद्धेरित्यर्थः स्य प्रागुक्तत्वेन तदाशये
नाह। [illegible] षां। अनुबंधानां। नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह। नानुबंधेति। शिद्ग्रहणेनेत्यादिः। एतेन प्रागु
पपरिहृतः। तत्र निषेधाप्रवृत्तौ भाष्याभिमतत्वमाह। अनित्यमिति। तत्र तदप्रवर्त्तनमित्य
त्वेकवचनं। द्विवचनादिति। हसौ पंचमीत्येतेनेत्यर्थः। आदेशोऽइति। तस्यादेश इत्यर्थः। एवमग्रेपि।
भावाच्चेत्यपि बोध्यं। अनुबंधेति। स्थानिवत्वेनानुबंधप्रयुक्तकार्याभावज्ञापकत्वमित्यर्थः। उक्ते
वित्यर्थः। बहुवचनेन प्रयोजनाभावस्य हेरपि ङित्वे यथा स्यात् तातङोऽङित्वे यथा स्यादिति ङित्त्वे

६८ ...एवेन तेषां तरनिरासः। दूषितं चेति। उक्तं ज्ञापकमिति शेषः। ध्वनितत्वमुपपादयति। अन्यथेति। तत्र तद
...द सर्पिः। तत्रेति। दृष्ट्वादीत्यर्थः। नन्वेतानि ज्ञापकानि वार्त्तिककृदुक्तानि न सिद्धान्तभाष्याभिमतानि
...वद्धयो दूषितत्वादसाधारणफलाभावाच्च। आद्ये यद्यपि तन्नैत्रं दूषितं। अत एव तावन्मात्रमेवप्राग
के त... त्तीये सिद्धान्तस्तेनावश्यकेन न वरमोक्तिन पिच्च ङिन्वेत्यादिना दूषितमेवेति यासुटो ङित्वं पि द्विसा
वकारामिति तस्य न ज्ञापकं पेता। गाङ्को ङिद्वेशानवः शित्वं च भाष्ये एव तत्र प्रसारणमिति तयोरपि न ज्ञापकत्वे से
कदेशस्तु क्तिवेन तदसंगतिनी निष्ठा तस्माह। विबाधेति। तेषां तदनिष्टत्वेन तु तदसिद्धि दोषेण तत्त्वं ङनासंगतिः स्य
द्वेवेति भगवतस्तथापि मतमिति भावः। आदिनोक्तसर्वपरिग्रहः। स्थानिपदलभ्यत्वे गौरवादाह। आ
देशेति। गुणानामिति न्यायेन तदभावमाह। तदन्वितेति। तद्योगे तस्यादेवसंभवादिति भावः। उक्तेहेतौ रे
वतस्मिन्निती त्यस्य प्रवृत्त्यासत्तिः सप्तमी। तेनासिद्धत्वाच्चेति न्यायेन तस्याज्ञापकत्वाधीकत्वेन ज्ञापकत्वस्य संबे
धं विनानुपपत्त्या विधिशास्त्रकृत निमित्तत्वमादाय पर्यवसानेनवानिमित्तत्वं फलतीत्याशयेनाह। परेति।
आदिसगाख्याज्ञादेशाद्यस्यार्थी सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह। अच एवेति। एवेनाज्ञत्त्वादेशव्यावृत्तिस्तत्फलमा
हातेनेति। पूर्वसूत्रतो विशेषमाह। अत्रेति। ननु तथापि स्योक्तफलसत्वे पि तत्रैव किं मानमत आह। अत एवे
दे३ ति। उक्तार्थं गीकारीवेत्यर्थः। निर्हासे कर्त्तव्ये एकस्य णिचो निमित्तत्वादाह। पंताद्रिति। निषेधइति। किन्तु
जितिवार्त्तिकोक्तइत्यर्थः। मलोपस्येति। वाल्यपीतेत्यादिस्थाश्रयनिरन्तरस्यत्रेष्टस्यादिति भावः। ननु युवजानि णिच
रित्यत्र न नु यलोपे निषेध्याभ्यकारान्तरे ... पादस्यैव पादावस्थेति। बहुव्रीहौ पादस्य लोपे इति

भाष्ये १

पदस्तिलोपे गत्वेदित्वाद्यत्रिपादः पदितिपक्षाभावे नैच्चा। पाणि[illegible]स्यैव। अत्र तस्य स्थानिवत्त्वाभावान्न स्यात् इदमेवाग्रे आदि
संग्राह्यं। अत्रेति। णोणीमुख्यावेति भाष्योक्तेः। नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभत इति भावः। उगित इति। इतश्चानिग्न इ
तीत्यादिः। अनापूर्त्तिरिति पाठः। आनापत्तेरिति ठः पाठः प्रागस्योऽन्यः। नन्वेवमपि विध्यग्रहणं व्यर्थं पूर्वस्येत्युक्त्यैव
कार्येऽस्य स्याल्लक्षणेऽपि निर्वाहादिति चेन्न। पञ्चमीसमासार्थं वक्ष्यमाणफलद्वयार्थं च तद्भावश्यकत्वात्। तदाह। दिगिति।
अत्र। प्रकृतसूत्रे। अतिदेशोऽन्वयः। ननु यल्लोपादिहणाज्ञापकाद्यपि हैवाक्यशेषाध्याहारेण स्यान्नियमं विभावा
भावोयातिदेशांगीकारेऽपि कथमादेशप्रयुक्तवारणमत आह। स्थानीति। आदादेशोऽद्ववत्कार्यं लभते भे न लभते त्वे
तिवाच्यार्थः। नश्वर्थे। नन्वेवं कथमत्से निर्वाहः। वृद्धिलोपानिमित्तकत्वादत आह। लघूपधत्वेति। ह्रस्वाकारोपधत्वे
त्यर्थः। ननु परस्मिन्नित्यस्यापि सूत्रे श्रवणमत आह। व्याख्येति। किरतीत्यत्र न इत्यादि निर्देशात् लकादित्यर्थः।
अन्यथा निमित्तत्सुडपेक्षया पूर्वस्य गुणस्य स्थानिवत्त्वादादेशो न स्यादिति भावः। पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमि
ति तात्पर्यं। विधिग्रहणफलमाह। पूर्वेति। संबन्धसामान्ये षष्ठी। गुणानामिति न्यायेन तदसम्बन्धः। अत एवाश्रा
[illegible] एकदेशेति न्यायेन सांतस्य सुम्नि रूपितांगत्वात्कर्मणि किमस्य पद इति भावः। तस्यैव फलांतरमा
[illegible]मिति। बोद्धुः श्रोतुश्चार्थ इत्यर्थः। विध्यान निरासायाह। भावइति। भावार्थमाह। तदिति। अस्य
[illegible]। द्वितीयार्थो ङीकारादेवेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। पञ्चम्यन्तार्थः प्रतिबन्धेऽन्वेति। उक्तार्थे सफलेमा
[illegible] पञ्चेमितीति। सास्यदेवतेत्यण् द्विगोर्लुगनपत्ये इति तद्धितलुकि लुक्तद्धिते ति ङीपो लुक् तस्य
[illegible]प्रोनिरस्ति प्रतिबन्धे [illegible] इति भावः। लुकिनेति। लुगिति वार्त्तिकव्या

६९

...वः। अन्यथा। उक्तौ श्रीकारि। तत्र। पंचेंद्रे सत्र। स्पष्टं गमकांतरमाह। प्रकृतेति। उक्तमित्यत्रान्वयः। आदि
...वेबंधवक्षेत्स्वविध्यो स्यानिवद्भावप्रयोजनानामायनादीनां साध्यनार्थमिदमुक्तं। तत्र न। निषेधे ए
...द्विरसप्याश्रुतके यदा सौगतसंध्यन यनुप्रागुक्तेन्द्र नरयाप्रासताख्य विरोधं परिहरति। तत्रेति।
भाष्य...र्थः। एतेन प्रथमाधी मात्र प्रतिपादकरनाकरादिग्रंथाः परासाः। मानाभावादिति। अनुवादत्वात्स
न्नियोगशिष्टत्वाच्च तस्मादित्सव्यवच्यानांशाप्रवृत्तेरितिभावः। नन्वनुवादेपि परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारादुक्तरीत्या
विकल्पाव्यवच्यानीशस्यान्यत्र प्रवृत्तिस्वीकारेदमयुक्तमतआह। स्वरे इति। इतीति। इत्यादिरित्यर्थः। द्वित्वा
प्रमायाह। प्रकृतिवेति। सुप्युपास्य इत्याह वित्यर्थः। सप्रसङ्गप्रतिषेधइति प्रागुक्तमेव। नस्त्रथे। नपदांताज
न्यत्रद्विर्वचनसवर्णादिग्रहणंव्यर्थं तेषां त्रिपादीस्थत्वेन तत्रकार्ये स्थानिवत्त्वस्यैवाप्रसक्तेरसिद्धत्वात्। ततः सूत्र
रीत्याशस्ह। अत्रेति। पदांतत्वरियलोपस्वरग्रहणस्यात्रैपादिकत्वेनावश्यकत्वादाह। द्विर्वचनेति। गाङ्कुटे
त्यादिनिरासायाह। वतीति। प्रकृते निषेध्यसत्वादाह। भातीति। अवः परस्मिन्नित्यर्थः। त्रयाणांकमेधारये।
न्यूष अपि नात दन्यस मुख्यः। अन्वयेन। अंतादिवदित्यादिवत्। प्रथम सूत्रस्यापि संग्रहइत्यध्यन यन्नाह। तिनेति।
यथावेतत्रथामनोरमादौ स्पष्टं। आदिनारामभित्यादावनुस्वारादेरमीदीर्घपेणेत्वादानास्त्वणत्वादेश्च परिग्र
हः। ननु विधिशब्दःकर्मसाधनश्चेव बहुव्यास समासइत्येवास्थितिर्वेत्याः। द्विर्वचनादिभिरनन्यमापत्तेस्त इतनुरोधा
त्कर्मधारयेविविधिशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः। पदांतेत्यत्र दोषापत्तेश्च। एकेन विधिशब्देनसमासद्वयासंभवाच्च। भ्रिवः
वेस्तू व्यापत्तेश्च। तस्यासिद्धेश्च। तद्धनं...त्रेति। तरं तानां द्वंद्वेन द्वंद्वांते इतिन्यायेन विधिशब्दस्य प्रत्ये ६९

कं संबंध्याह। कर्मेति। मनोरमायां संगत्यं ध्वनयन् लक्ष्यसिद्धिमाह। नेयइति। स्पष्टार्थमाह। इणइति। यन्तीति
भावः। तत्र लोपे कार्ये यण इणो य[illegible]ति विहितस्य। तथा चाहल्परत्वान्न लोप इति भावः। आदिनाऽऽदैवोश्वः राजानो
यन्तीत्यादिपरिग्रहः। नन्वत्र पदसंस्कारपक्षे रनादिष्टादचः पूर्वत्वेनादृष्टत्वात्स्थानिवत्त्वस्यैवाप्राप्तिरिति कथमि
दं तथा रब्धेमोन फलमिति चेन्न। वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते इति पक्षे तत्र सं[illegible]स्कारात्। न हि पदान्तरमन
पेक्ष्यमेव पदमिह शास्त्रे संस्क्रियते इति नियमः। युष्मद्युष्मदि इत्यादि संग्रहापत्तेः। अस्त एवोच्चरितप्रयो
गः। अन्यथा विसर्गोच्चरितप्रयोगापत्तेः। आकृतेति तु नास्त्येव। तदेतद्ध्वनयन्नाह। पूर्वे येति। इदं च पदान्तरभावयव
प्रतिबन्धकस्थानिवद्भाव[illegible]निषेधोदाहरणं। अन्यथा तु यथात्र न निर्वाहस्तथास्पष्टं भावप्रकाशे। ताभ्यां इ
ति। प्रकृतसूत्रस्थ एवेति भावः। सिद्धान्तमाह। अत्रेति। तथा च पदे परतश्च रभावयवस्य पदसंबन्धि न एव
प्रत्यासत्या ग्रहणेन पदचरमावयवकर्मकविध्यौ कर्तव्येऽचीत्यपरस्य ह्यादेशो न स्थानिवदिति पर्यवसितम्। तत्र
पक्षेऽपि [illegible]तदेकवाक्यतया पक्षी तत्पुरुषपक्षेऽपि तथैव बोध्यं। तदाह। तेनेति। अन्यथान्तर्वर्तिविभ[illegible]क्ति
माश्रित्य पदत्वात् दुर्वचं स्यात्। स्थानिवत्त्वं तु न। तत्पक्षे निषेधात्। तथा च कानि सन्तीत्यादावेव पदान्तविध्या विसस्यो
दाहरणं नेदृशानीति गूढाकूतं। सोवमपि। उक्तार्थे नोक्तनिषेधाप्रवृत्त्या वपि। यद्यपि पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य वार्ति
[illegible]तत्वदपि भाष्यमते[illegible] शास्त्रपरमित्याशयेनाह। पूर्वत्रासिद्धीयमिति। तथा च भगवता उक्तप्रत्यास
[illegible]ति भावः। अत एव समाधत्ते। पदेत इति। तत्र। वेतस्वानित्यादो उक्तार्थे नेवाह। पूर्वत्रासिद्धइति।

८०

कृता माह। तत्रैवेति। उक्तरीत्याऽष्टलौ ऊङ्शोतेङ्स्य स्यात्र प्राप्तिरिदानीं तस्याः प्राप्तिरस्यत्तु प्राप्तवत्युंषय
ति। स्यानिवत्त्वाऊङ्घ्रिने ति भावः। नत्रैव मपि ऊङ्श्र विध्यापेति निषेधात् पूर्वी इत्येवेति ऊङ्श्र स्यादेवास
ति। प्रहृते साऽस्विर संज्ञीति। अत्र सूत्रे सान्निध्यपाठेन यस्य च रविधिसान्निध्यं तस्यैव ग्रहणमि
त्यष्टलौ ऊङ्शोतेङ्स्य स्याग्रहणमिति भावः। कोस्त्वाभावुस्यसांगत्यं ध्वनयन्नाह। कारकेति। सुबुक्ते स्वैर्वं
समासेऽप्सुबं तत्त्वेनोत्तरस्यापदत्वाऊञिवेत्यादावद्व्रोपस्य स्थानिवत्त्वेनाविऊाप्रतेरत आह। गौवेत्यादावित्ति।
नदोषइत्यत्रान्वयः। नन्वेव मप्यलुक्ल मुत्तरपदत्वेन्वेति प्रसयलक्षण प्रतिषेधेन तस्यापदत्वस्यत्वस्वत्वा
७ त्स्माऽदोह। उत्तरपदेति। तस्य नित्यत्वेत्याह। पदेइति। सप्तमीसमासेइति भावः। अत्रेदमिति। अण्वात्राधेसप्त
मीसमासपरं प्रागुक्तमपीत्यर्थः। अपि नाप्राप्तुक्त युक्तिः समुच्चयः। सिद्धान्तं तरमाह। अत्रेति। साध्वा
मीसमासपरं प्रागुक्तमपीत्यर्थः। अपिना प्रागुक्तयुक्तिसमुच्चयः। सिद्धान्तान्तरमाह। अत्रेति। सात्स्वा
रं पर यावेति घोषः। आदिना द्विर्वचनादिपरिग्रहः। प्रतीति। तदिः। तत्राद्यस्योदाहरणं। कानीत्यादि।
द्वितीयस्य तु प्राप्तस्मेभ्वा। प्रागवदाह। तदिति। भाव्येरिति। द्वितीयस्तीयाऽत्वप्रत इत्यत्रान्वयः। यद्यपि
भाव्येवरेयलोपस्वरऊर्वेत्यिष्ववोक्तत्वापि दीर्घोपि तत्रोपलक्षणत्वेन बोध्य तइन्यत्र प्रतिपादितमित्या
शेषेनाह। दिर्घीति। प्रत्येति। भगवतेत्यादिः। यद्यप्यवः परेति इष्यात्रिपाद्यामसिद्धत्वान्न तस्याप्युपयोग
स्तथापि तत्र पक्षे न्यायसिद्धानुवादः। प्रागुक्तफल सिध्यर्थमिति बोध्यं। मूलस्थेति नास्त्र परामर्शो पित
त्रकेन निषेध इत्याशंकायामाह। त्रेति। ननु दर्ववकृतः प्रश्नहतमास्मिना

८०

दित्या

न्यस्यापि प्रसंगादत आह। स्थानत इति। स्थाने इति। स्थानेंतरतमइत्यतः तदाह। तदेवलितमाह। ल्यब् लोपे इत्यादिसंग्रहाया
ह। अर्थ इति। लक्ष्यभेदेन विकल्पः। ननु करीत्यादिशब्दस्यैव प्रसंगलाभेन तस्य चाक्षुषत्वस्य बाधितत्वेन कथं तद्दर्शी
नस्य संज्ञात्वं अत आह। अत्रेति। तथा च तस्य ज्ञानसामान्याभावो लोप इति फलितं। अत एव ल्यबं तपदस्याध्याहारवि
षये ल्यबू लोप इत्यस्य न प्रवृत्तिः। ननु एवं लोपविधिना तस्य तदभावो बोध्यनीयः स च बाधित इत्यत आह। तत्रेति। लो
पविध्यायकं इत्यर्थः। तत्र शब्दज्ञानस्य श्रावणस्यैव प्रसिद्धत्वादाह। तत्सामेति। तथा च तन्निषेध्यस्य तत्सामग्रीनिषे
धे पर्यवसानं। मानसंस्मरणात्मकं वा तज्ज्ञानं तिष्ठत्येव। अत एव स्मृत एवानुबंध्यः कार्यसाधक इति ग्रंथकृतां व्य
वहारः। एतेन श्रवणस्य श्रोत्रव्यापारत्वेन तस्यैव तत्र निषेध्यत्वस्यान्यप्रयोक्तृव्यापारस्योच्चारणस्येति दं प्युक्तम
पास्तमिति भावः। नन्वेवं शब्दनित्यतापत्तिर्युक्तं तमिति न्यायेन जातानित्यताशास्त्रप्रामाण्यापत्तेश्चात आह। त
त्रेति। उक्तोर्थः। प्रत्ययलोपे इत्यस्य प्रत्ययलक्षणार्थमित्यत्रान्वयः। सकललक्ष्याणि प्रायः संग्रहणीयः। एवं न जातनित्य
त्वव्यवच्छेदः। अवयवलोपशास्त्रैरर्पितत्वदवयवरहितस्यैव तत्र द्विषये प्रत्ययत्वाद्बोध्यतः इति भावः। न जिदमकृत्वं

२।६४ स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा प्रसंगेन तदर्थस्याप्रसंगो [illegible]। अर्थस्यैवेति। महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्। लोपनं
लोप इति हितदर्थः। न हि शब्दो लोपनक्रियेति के यटादयः। वस्तुतस्तु प्रसक्तादर्शनस्येत्यर्थे लोभार्थे स्थाने पद
[illegible]न वेतीत्यत इति शब्दस्याप्यनुवृत्तिः सूत्रभेति तथा भाष्योक्तमेव [illegible] युक्तं। लुक्श्लुलुप इति धात्वर्थानुसारे
[illegible]वासंभवादिति बोध्यं। किंच। स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्यानेतदननुवृत्तावपि यत्रार्थकार्यबाधस्तत्र तच्छब्दस्याह

क्रमीदीनामर्थे संज्ञात्वं लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन सर्वेष्टसिद्धिः। तदाह। व्याख्यानादिति। कौस्तुभायुक्तिं
। द्विति। ग्रामाधिकरणिकास्थितिरिति तदर्थः। पत्रिरिति पाठः। पत्रैरिति पाठे प्राग्वद्बोध्यं। वास्त
...तातुनापत्रिरित्याह। वास्त्रेति। चः समुच्चये। तेन। ल्यब्लोपे इति वार्त्तिकेन। एवमग्रेऽपि। तदर्थानिरूपि
ताधिकरणत्वे विशिष्टपत्रिः पञ्चम्या इत्याह। तत्रेति। एवं च तेनापि न वारणमिति भावः। ननु किं तु स्यमस्तु हाह
रणमतमाह। तस्मादिति। तस्यायुक्तत्वादित्यर्थः। तदाभावे द्विविशेषणः। ननु पित्रकृताप्रकरणेऽपि णापितुको वा
रणमतमाह। कादिति। निष्कृष्टं दोषमाह। अत्रैवेति। यद्यपि पक्षद्वयस्यापि भाष्यारूढत्वं तथापि तत्रैव किं
मानमित्याशंकायामाह। तिनीति। कौस्तुभरत्नाकरौ युक्तिं खण्डयति। द्वित्वस्येति। पक्षद्वयेऽपि तत्र तत्प्रवृत्ते
र्भाष्यसिद्धान्तादिति भावः। अत्र मानान्तरमप्याह। अत एवेति। मयपरस्य यणो द्वित्वे इति भावः। पुनर्द्वित्वस्य
कथमप्राप्ते मनोरमादौ प्रतिपादितत्वे न रत्नाकरदं ग्यादिग्रन्थासंगतिरिति ध्वनयन्नाह। तेन क्षि
गींदीति। आदिना स परिग्रहः। नन्वेकस्य जश्त्वेन दकारे प्रयोगेन द्वित्वमतमाह। द्वित्वमिति। तथा तौ
तद्दर्विकं प्रयोजकत्वमिति भावः। द्वित्वमित्यग्रिमप्रतीकमिति स्वरूपवयन्भाकस्याद् इति। यतो रत इति विशेषणः। य
एकस्या आवृत्तेः स्वरूपस्य प्रयोगश्चरितकृतोऽर्तो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्चनेत्यर्थः। चश्चतुर्थ्यादिसमुच्चाय
कः। अत्र मानमाह। तच्चेति। तत्र द्विरूपाभावे अन्यतरप्रयोगमात्रं स्यान्न त्वासंहत साम्यपेव सिद्धं तिताप्त
र्यो। कैयटेनास्य वेदप्रसिद्धत्वमपि ... विषयशास्त्र विधेयसाध्यनानिकत्वे एवार्थः। अत

७१

एवञ्च हिंसार्थैकप्रयोगे तन्मात्रस्य न यत्नोपादानं किंतु तस्य दृष्टानीवाराद्युपादानमेव। तत्र हि साद्गुण्यात्तद्ध्युमेनत
प्रयोगनिर्वाहात्। अन्यथा तु तत्र तद्ध्युपानुदयेन तद्रूपक्रांतक्रियानिर्वाहो न स्यात्। एवं खादिरे बध्नातीत्यादाव
विबोध्यं। भिन्नपदविषयो यं न्यायो नैकपदविषयः। वेदे प्यनेकद्रव्यविषय एव यज्जुहोतीत्येनकै प्रमस्तञ्जुहो
तीमादानामिति निमदृत्यन्ये। अतएव सर्वस्य दुइत्यत्रादोहित्वमिति पक्षे प्रोग्याप्रोढे सत्रयवत्ठत्वयोरप
त्तिरिति भाष्यकारोक्तं दूषणं संगच्छते। सर्वं चेदं प्रयोगवदेनस्य स्वितमिति बोध्यं। इयंश्रीकारमिनीति स्वयन्नाह।
नैकस्येति। परशब्दो न्यार्थः। प्रयोगपदस्वारस्यादिवाह। नार्थिकेति। साभिध्येयानेकविषयत्वे सफला
नेकत्वे चेत्यर्थः। अर्थबोधनार्थं शब्दप्रयोगात्फलार्थं प्रयोगानुष्ठानाच्चेति भावः। वास्तवं न्यायबीजं ध्वन
यन् समाधिं तत्वमाह। तत्रेति। नान्नार्थस्येति। भिन्नाभिध्येयकत्वस्य भिन्नफलकप्रयोगान्यत्वस्य चेत्यर्थः।
अस्ति च तत्र गवां स्वाम्यश्चेषु वेत्युक्ते तत्स्वामी तत्र तिष्ठतीत्यर्थांतरप्रतीतिस्तन्नाशोत्तदुपादानेतहसीतिश्च।
तथा च लोकवेदसिद्धप्रतिपत्तिलाघवमूलको यं न्याय इति तत्त्वं। अतएवालंकारिकादिदृष्टो विषये प्रस
मभंगं दोषमाहुः। नचैवं प्रकृत इति भावः। उक्तार्थमेवाह। तत्रेति। नास्तीति। निवेध्यस्यप्राप्तिपूर्वकत्वा
दच्चइत्यस्यानुवृत्तिर्नोक्ता। नन्वेवं दृत्यस्य संगतिरत आह। तत्रेति। दृत्ताधित्यादिः। अत एव तत्रैवाह। आदिनीति
तएव च। एतेन प्रकृते तस्यैव पाठः सूचितः। उभयत्राश्रयणे दृत्यस्य निष्फलत्वेनासंभवस्य दुर्वचत्वादाह।
आधात्यादीति। एतेन पुत्रादिनीत्यादावुभयत्र इति निवेध्यात्रस्य सरत्वं दुर्लभमिति सपासं। अतएव पुत्रा

लिंगविशिष्टेति प्राप्तौ विनिवेशयोन। तत्रैकरेफमात्रव्यवाये साफल्येनानेकव्यवाये प्रवृत्तेः। नचैत
द्धेति स्थानिवत्त्वेनानेकव्यवायः यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वस्य तत्रापि तुल्यत्वात्। पूर्वत्रासिद्धेति नि
षेधात्। अतस्तु तदव्यवधानं तु तत्रापि तुल्यमिव। रेफ यकारयोस्तत्र रेफस्येव प्राप्तिरिवृनेतिवोध्यं। ननु
दिनीदंन्यादिभिस्तत्वारमीमांसेत मतस्त्राह। तत्रेति। छंदोव दितीष्टेरिति भावः। भाष्यादौ तथानुक्त्यात्तदु
पगमकाभावादत्रान्यसंमतिमाह। तत्रैवेति। नकेवलं परसंमतस्यैव तथा किंतु पुंक्तितोपीत्याह। इदमेतिस्त्रा
कोश्यमात्रं सत्यत्रापीति भावः। प्रायेणेति शेषः। अतएव तथा भाष्योदाहरणसंगतिः। तदाहेति। तत्सर्वमाह स
र्वेः। पुत्रादिनीति। सुप्यजातावितिणिनिः। एतेनापोरहाभ्यांदुरनचिवत्रादिन्याक्रोशे पुत्रस्येति वाक्येन
त्र ह्योपादौ नेनत्र चटितवाक्यस्यानित्यत्वकल्पने नक्रियामेव प्रवर्त्तते नाम्यत्र। नचैवं वै परीत्यं कुतो न। उ
दाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेरिति तत्पात्तो। नत्र चटितमनित्यमित्यस्यासत्वात्। नत्रहृयोपादानं तु स्पष्टा
र्थमिव। यद्यपि प्रकृतसूत्रस्याहत्र्यादित्रोपसंख्यातत्वाद्बवाहतेतिस्त्रियामेव प्रवर्त्तत इति सुवचं तथापि तत्र
तत्साधक युक्तेरत्रापि संभवइत्याशयेनाह। तादृशेति। वार्त्तिकेऽजाद्यवादुक्तरीत्यानतिप्रसंगान्नतथाधि
पुत्रोहतेयदीत्याक्षिवकुर्व्रीहिः। आहितात्र्यादिः। अस्यांगपूर्वपदादिति ङीष्। सांतेत्वे दिति। अनेनपुत्रादिनी
सादेदितिवा भावः स्वचितः। एतेन हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्येति नियम इतिदं प्रयुक्तमपास्तं। अदहती
सादीतिवापर्त्तेते। जाद्यवादाह। वाक्रोशेएवेतीति। ननु [illegible] संयुक्तेष्वित्यस्यनानुवृत्त्यादीतिकथं तत्राह।

इदरत्व्येवर्यं जातिपूर्वत्वाभावादेतदप्राप्तेः तेनगौरादिलक्षणकल्पयाङीषुबोध्यः
पुत्रशब्दस्याजातित्वाविवेन

तत्राह। त्रिप्रेति। प्रक्रमादाह। वर्णानामिति। परस्येति। रामार्जुनगत्तिस्तयोरित्तिवदिति भावः। एवम
पि हलामेव ग्रहणा सिध्यत्तदलो। एवा तत्राह। नचेति। नहीत्यर्पेश। अत्र ज्ञाकेपैमप्याह। यत एवेति। सज्ञा
सीयग्रहणादेवेत्सर्पः। अन्यथा तत्सूत्र विषयेवर्णत्रयावध्यकत्वात्सर्वत्र तस्मात्स द्वित्वस्थानेन निषेध्येत दा
नर्थक्यं स्पष्टमेव। नर्त्तनेनापि द्वित्वे विकल्पेन विधीयते सर्वत्रैत्सनेनैवं सिद्धे तदानर्थक्यमेइष्टापत्तिरे
वात्तत्राह। निर्धेति। अन नचिचेत्सत्र विकल्पानन्तु

तु १

वृत्तौ तद्व्याख्यायामाह। सर्वत्रेति। अत एव मनोरमायां तथोक्तं। इदं पूर्वोत्तरस्वस्वप्रवृत्तिदोषपरिहारार्थमिति। ए
तेन तन्मते इतरत्र शाकटायनग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धौ शाकल्यादिग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं। इतीति। सूत्रारम्भ इत्यर्थः।
अकृतत्वादिति। अकृतानुमितयोरिति न्यायादिति भावः। ननु तत्वेपि सान्निध्यात्स्वस्यैव विशेषणं स्यात्। किंच।
उत्तरसूत्रानुरोधेनायमेव विशेषणमुचितमत आह। व्यारम्भेति। अनुवादे इत्यस्यासार्वत्रिकत्वा
दाह। तस्मादिति। एतेन परशब्दाध्याहारेणेदं लब्धं ननु परिभाषया अनुवादे इत्यस्याजागरूकत्वादि
ति प्रकाशोक्तं स्थानिग्रहणे न परिभाषाणामनित्यत्वमात्रं तात्पर्यं तेन तु सेति इष्टस्य लेप्रवृत्तिरेवेति न
दोष इति रत्नाकरोक्तं। अवपरस्य रेफहकाराभ्यां परस्य वर इति वाच्योर्थः। न चट्पदनिमित्तता स्या
दिति वाच्यं। चकाराभावेन स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थे चोद्दिष्टे न त्विरहाभ्यामित्येव न्यासे कार्ये ईदृशन्यासेन
च तदभावकल्पनात्। तत्रापुरपीति न्यायेनुविधेयसन्निहितत्वेन रहाभ्यामित्यत्रैव निर्दिष्टांशे बाधः।
अयद्युक्तं शेषे तु सामर्थ्यसिद्धबाधः। एवं व्याख्याने चोपस्थितरेफहकारत्वमेव गम्यते नान्यदुक्तं तदेतत्फलि
तमाह। अचः परस्मादिति। एतेनानुवादपरिभाषाणामनुपस्थितेरिदमनुपपन्नमित्यपास्तमिति के
चिदुक्तं च परास्तं। इति भाव इत्यनेन सूचितामरुचिं प्रकटयन्नाह। दीर्घादिति। अत एव तु। यथात्रा
ग्रहणं ज्ञापकमिति। तन्न। तस्य प्रत्याख्यानात्। तथा च भाष्यारम्भानमेव शरणं तदुक्तमन्नाह। स्पष्ट
ा। अपत्यार्थे ण्य आपत्यस्येति सिद्धत्वादाह। शेषार्थेति। मवाद्यर्थेस्यर्थः। तदेतदाह। अपत्येति। न
निवर्त्तं। हर्वत्रेति निषेधात्। नन्वेवं हय तैतोम यतइत्यादौ वांतो यीति यणः प्रसंगो यपासं रव्य

सादतआह। अवावादिति। मात्रालाघवस्यावांतरपद[illegible]लमादायापि पदलाघवस्यव सत्वेप्यपाणि
नीयत्वादिह याक् विरा[illegible]कुटिलेनेनसूचिता। नन्वेवं यथासंख्यसूत्रमत्रे वोचितमितिचेन्न। अन्या
र्थमत्रे वावश्य[illegible] कथास्यानेंतरतमइत्यनयैव निर्वाह इति सूत्रनार्थं तदनुपन्यासात्। एवं च क्रमा
दितिफलितार्थकथनं तद्धुनयन्नाह। उक्तेति। अत्र भाष्यसंमतिं तत्र तद्विरोधं चाह। एतदिति। भा
ष्यइति उक्ता[illegible]न्वयः। प्रकृते सूत्रे इत्यस्य व्यवस्थायामन्वयः। नन्वकारस्य विवृतोपदेशस्ये
वशास्त्रेकरणात्संवृतावर्णस्य लुक्ते युमतः केयटाद्यसंगतिं ध्वनयन्नाह। एतदिति। प्रकर्णीवधि
माह। ऐओइत्यतइति। संवृतत्वात्तमेव। एतदंशे। इकारादंशे एव। नन्वेवं लोके प्रयोगे तद्धत्र
स्यापि स्पष्टमेव भासः स्यादत आह। तद्रूपेति। च स्वर्थे। नतेन तेन तस्यापि भावइति भावः। अपिने
तरांशस्य समुच्चयः। अत एव वैलक्षण्यसूचकं सकर्णीनुपयोगमाह छिन्नायनुरोधो[illegible]ह। विवृतेति। तत्र
तु तावन्मात्रेण न सिद्धिरिति प्रकर्णीश्रय[illegible]णमिति भावः। भाष्ये प्रत्येकोत्यादिति सूत्रस्थः। एतेन तये
व सिद्धे तस्य ग्रहणं व्यर्थमेवेति प्राचोक्तमपास्तं। तदाह। दीर्घ इति। फलाभावादिति। लोपान्यलोपैक
फलाभावादित्यर्थः। लोपस्तु न फलमित्यन्यत्र स्पष्टं। स्वरूपतः सप्तमी एतद्ध्वदतो निमित्तमिति सूत्र
यन्नाह। तस्मादिति। आदिना नेदुत्पिक[illegible]तीत्यादिपरिग्रहः। वार्त्तिककृदुक्तवादे वाह। वाचेति। एते
नान्यथास्म सिद्धिरिति प्राचोक्तमपास्तं। यथा चैतत्तथा प्रतिपादितं भावप्रकाशे। मनोरमार
त्नाकरदंड्यायुक्तेरसांगत्यध्वनन[illegible]नेति। तात्पदार्थेत्यर्थः। ननु तस्य[illegible]लो

तस्यभ
यस्त्वे ८

व्यो ७
हार ५

सि०
७४

चनेतर्ह्यपि स्यादत आह। यथेति। तथा च सामान्यतोपि वाक्यार्थबोधो नेतदुपयोगीति। ननु नत्सहकारिणबोधा
वधूकत्वं प्रागुक्तरीत्या स्यान्नेतरद् इत्यनयैव निर्वाहादत आह। अंतरेति। एवं च तत्रापि न मानमिति भा
वः। कैयटयोर्मिथो विरोधमपि स्वयमाह। अतएवेति। [illegible] वार्तिकोपपा
दकोऽयं ग्रंथः। उक्तरीत्या गत्यमित्यत्र लोपाप्राप्तेराह। ननु गत्यतिरिति। तस्यासिद्धत्वात्तत्र वकारग्र
हणाननुवृत्तेश्च हलोपात्। एतेन विपरीतरत्नाकरोक्तिरपास्ता। नवसदादीनाम् इत्यत्रैव वार्तिकद्वय
पाठेन भवदभिमतसिद्धौ अत्र पाठसामर्थ्यादेव नवलोप इति प्रश्नोपादिवैयर्थ्यमिति वाच्यं। उपाय
स्योपायांतराद्दूषकत्वात् प्रक्षेपतः सामर्थ्यकल्पिताद्वर्वचनांगीकारे गौरवात्। सामर्थ्ये न सर्वथा
प्रासत्वबाधकल्पनापेक्षया पाक्षिकारिपाठे तदंतविध्याप्रयोगाद्दिनाव्यवीभावविनतद्धितार्थवि
षयत्वस्वरूपस्य समाहारद्वंद्वे वैकल्पिकत्वमिति न्यायेनेतरेतरद्वंद्वे स्वतत्त्वं गोंतत्वस्य सत्वेन तस्याप्रयोगत द
देशावस्थाऽनिष्टरूपापत्तिश्चेतिदिक्। बाधइति। तथा च सूत्रे बहुवचनापत्तिरिति भावः। तद
प्राप्तियोग्यत्वाद्वा परितार्थ्यस्य तद्धीजत्वादाह। निमित्तस्येति। ननु येन नेति न्यायेन बाध्येत त
थासत्वेपि प्रकृते तत्रोक्तो येन न्यायेन बाध्योऽत आह। तत्रेति। येन येन नेति न्यायस्य मूलवृत्तयः।
तत्र इति। तत्र हि क्रोष्टुगस्तद्वस्याहावंस्योपधारूपत्वान्निर्बाधवचनेनोक्तोन्यायेन तया
सादिवृध्याबाधमार्थकांक्षदृष्टांतेनाप्राप्तिसत्वेपीत्सोऽकृतदलादोरयोरप्राप्त्यातदनावद्दुल
त्वं। सामान्यविशेषभावोबाध्यहेतुः सत्वेहनोस्तीति कैयटः। निमित्तं संप्रीरसत्वे पिकार्ये द्वौ

तदभाव इति तदाकूतं। आद्ये स्पष्टत्वादाह। अलेइति। पालोरि[illegible]व इलत्रे सर्थः। उत्तरबो दिति। नित्यं लोनुपसंदेस
न यो रित्यर्थः। तस्या[illegible]ग्येप्यनुवृत्तिरिति भावः। ननु तेभ्यः क्रियासमभिहारे लित्वं यथास्मादिति तदावश्यकमत आ
ह। क्रियेति। समुच्चयाभावादाह। वेनेति। अन्यथा तस्य सावकाशत्वे विनचोदितो क्रियासमभिहारादित्येव [illegible] ख्योतत्यात
द्वेधातोरित्यर्थे नानुवाद्यत्वं न विधेयत्वं क्रियासमभिहाराविवक्षायां ताद्रित्याथ्येव तत्रापि तत्रैव सीते
न सिध्यता तदानर्थक्यमिति नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं। तदाह। निरूपेति। प्रकृतमाह। तस्यन्वेति। प्रक्लिप्तत्व
स्यवेत्यर्थः। तत्ताविति जोरित्यादिनामध्यलोपमर्थमाह। [illegible] आवेति। सूत्रे तद्विषये तस्य प्रसंगे प्रवृत्तिः
सव द्विविधः तद्धितलक्षा तत्राद्ये आह। गव्यादाविति। भवेनेति। बोध्यनेति। वाध्येति शेषः। द्वितीये आह।
लभेइति। सतएवेति। तद्वयप्रासेरे वेत्यर्थः। उभयमि च्वेपि तत्र न फलमित्याह। गोरइति। आदिना
क्यङ् परिग्रहः। एवं सर्वत्राशयं प्रतिपाद्योत्तर[illegible]पक्षमवतारयति। एवं तर्हीति। तत्रैव फलसत्वे
वेत्यर्थः। लाघवादिति भावः। ननु लोपो व्योरित्यत्र वकार प्रत्याख्यानात्कथमिष्टसिद्धिरत आह। लोप
इति। इदं प्रमाणयति। अतएवेति। कइति। सिद्धं तरंगत्वांगीकारे ट्लावीदित्यादि सिध्यपर्थमिति भावः।
लौकिकत्वनिरासायाह। शास्त्रीयेति। अनतिप्रसंगायाह।। सौत्रेति। नवेवमिति। वार्त्तिकउक्तरी
सा तथापथ्यंगीकारे इत्यर्थः। आदिना सजातीयपरिग्रहः। मूलं खंडयति। परिति ति। सेति। इको
गुणेति सूत्रस्येत्यर्थः। सिद्धं तरंगस्यन्यायेन वाधात्रस्यत त्वमिति स्पष्टमन्यत्र। एवं च वकारप्र
सारखान संकोचोनयुक्त इति लोपा[illegible]वेति। नन्वस्तु प्रकारांसंगतिस्त्वपा

पितत्र लोपकारणं क[illegible]पमतम्आह। किं वेति। तत्रादलवाद्यवार्त्तिकविषयेमाह। छंदसीति। द्वितीयेऽर्थे है। अत्र
चेति। अध्यवपरिमाणेपि तत्र गव्यूतौ संज्ञायां गापत्रेर्नवलोपइत्यन्वयः। तत्रहेतुमाह। संज्ञेति। यत्तोर
तइत्याद्यंतो। एवमन्यत्रापि इष्टमावश्यकमित्याह। यथेति। इत्वेपदान्तसंज्ञायामिति प्राप्तस्येसर्पः।
नन्वेवं सर्वनामशब्दे गणत्वाशंकापरंमाव्वविरोधोट तम्आह। सर्वेति। युक्तिसंभवे वैज्ञातकल्पनानोचि
तेत्याशयेनाह। तस्येति। तत्र चिरंतनसात्वादाह। आधुनिकेति। दीनीति सूत्रेइति पाठः। एतेनसं
ज्ञात्सर्वकेइति लोपःशाकल्यस्येत्यस्यच [illegible] स्थितविभाषात्वाद्ध नलोपइति प्रकाशकारत्वाकरादयुक्त
मपास्तं। मात्रपदेनसामान्यनियममववच्छेदः। स्वादिष्विति सेभावनायां। तथाचैवइत्यनुवृत्त्यायमा
तिभावः। तत्रादेत्तस्याव्याप्तिमाह। तथाचेति। अतिव्याप्तिमाह। आयतइति। प्राचोक्तिं खंडयति।
तदभावेइति। धातुग्रहणाभावेइत्यर्थः। नामेति। एचोयादौप्रत्ययेचेदंतादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्येवेति
त्यर्थः। पतेरिति। विशिष्टस्येति विधिनैतत्फलं लाभादिति भावः। एतेनमूलेकृत्वानुक्तत्वाद्गुग्रहणं
व्यर्थमित्यपास्तं। इष्टतोः नधारणार्थंएवकारइत्याह। तन्निमित्तेति। एवइत्यर्थः। तच्छदेनासंभवात्स
न्निहितोपिधातुर्न परामृश्यते किंतु यादिप्रत्ययइति भावः। [illegible] तर्हि तिशेषः। वान्तेति आयत
इत्यादौ धातोर तन्निमित्तस्याप्याप्तेश्चेत्यपि बोध्यं। किंवं तमन्त्याद तद्धितार्थे तु गवेतिय तिसप्तमि

धानेभव्यमिति भवत्येव। धातोः कार्यभावेन धातोः कार्यमुच्यमानं तत्स्थले भवतीति परिभाषायास्त्रप्राप्तेः।
एतेन धातोः स्वरूपग्रहणइतिपदं भावयो नियमस्य धातुप्रत्ययविषयकत्वेन तत्र नवांतादेशाद्यु
पात्तं। तस्मात् स्यप्रसङ्गः भिरित्याद्युवनुवृत्तस्य भागमापादनेन भाष्ये दूषितत्वादिति बोध्यं। अत्रेति। तेनै
रूपेण निमित्तत्वस्यात्र नाग्रहणमिति भावः। यद्यप्येवं रहितप्रश्नेनैकदेशप्रश्न इति मत्तुल्यतेति तथा
प्यासमुदायप्रश्नेतात्पर्यं तदभावे नियमासंभवे सूत्रस्यैव वैयर्थ्यादित्याह। सूत्रमेवेति। पूर्वेणै

व सिद्धेरिति भावः। नधातिविति। नतिस्यादिः। तत्र स्याद्युधातुकुग्रहणं लोपविशेषणत्वपक्षे तु पेद्यादे
दोषमापादं क्यवहिरंगोगुणोंतरंगोनलोपइत्युक्तं। पक्षांते देनोदाहरणद्वयमिति प्राचोक्तिं खंडनेय
पक्षयोरेकवाक्यतया नुभयतेसुखमित्या स्याधिक मात्र ध्वमर्थमाह। वहिरंगेति। यदुपसर्
गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गाख्यासित्तं विशिष्टोपसर्ग निमित्तत्वाद्दंतरंगं। यत्तु नतथा तत्र पूर्वा
गतसाधननिमित्तकमेवांतरंगमिति पश्चादागतोपसर्गनिमित्तकत्वेन तयोः कार्यस्य बहि
रंगतेत्यर्थः। वृद्धिरिति। आटश्चेतीति भावः। एवव्यवच्छेद्यमाह। नत्विति। इत्यन योरित्यपिक यो
रित्यर्थः। व्याख्याने मूलमाह। अतएवेति। अन्यथा तथा निर्देशासंगतिः स्पष्टैवेति भावः। सूत्रार्थ
माह। कयार्थ इति। ननु ...यमव्ययमुक्ते सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वस्यौत्सर्गिकत्वेन प्रत्ययार्थ
परामर्शो विस्यादितिचेन्न। तथाहि सति यदि सएवार्थस्तदर्थइति तमुरुषस्तदा क्रय्यशब्दः स्वार्थ

वर्त्तत इत्यर्थलाभेन तदर्थग्रहणं व्यर्थं स्यात्। अपसोर्थोयस्येति वक्तुः श्रीहित्स्यापि शब्देश्वादस्य तु साधावादनर्थ
कमेव तत्स्यात्। तस्मात्सामर्थ्याद्वु नाहतस्यापि तस्य विधिनियमलक्षणस्य ग्रहणे। अर्थेनेति समास
स्तदिसदमिप्रेत्याह। व्याख्यानादिति। तदातच्छब्देनोक्तमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति। योग्यते ति। तदि
ति। तदर्थ इति विशेषणमित्यर्थः। कथ्यशब्देन। श्रीणातिर्विक्रियेवर्तते। किञ्च यश्चलोभेळ्वाद्व्यग्रहणफल
कं धान्यादिदानं तदाह। स्त्री यं धान्यादीति। कैयशब्दे तु सत्कये। सर्वधान्या[..]मिर्षि द्रव्यं दत्त्वा ग्रहणं त
दाह। पत्र त्विति। स्थायं द्रव्यमिति। स्वयमिति पाठे आत्मनेत्यर्थः। कियत इति शेषः। न चे[..]वं रीत्या द्रव्य
विव्यवहारः स्यादत आह। प्रयोग्विति। शक्तीति। कयादिपदशक्तीत्यर्थः। अत्रमते बोध्ये एव। स्रोतवि
योनतु फले इति बोध्यं। वैरूप्यापत्तिस्तदर्थमित्यत उक्तार्थलाभस्वात्रारु विवीजं। समस्तत्वादत
हा। नोइति। विवरणविध्रीयमाणयोर्विरोधं परिहरति। योरिति। ननु प्रागव्द्रोरिल
स्यानुवत्सात तस्यानिकयोरित्यर्थेवकारांशे बाधेपियकारांशेोपर्यवसानेन हरल्हीसादेप्रा
प्तेरेवाभावेनमल मयुक्तत आसत स्मादिति वेकल्पिकत्वेन विधानसामर्थ्यं दुर्वचमत आह।
धातरटेति। गोरिति। गोरी अत्रेत्यर्थः। किं पिवांतमतो इतुन। टिलोपस्य वहिरंगासिद्धत्वात्।
ननु पुनरपि किंवेवकृतो नात आह। किपीति। क्वो विप्धि मितिस्यानिवत्वनिबेध्या दुक्तवेप
रीत्येनात्र वहिरंगासिद्धत्वं न। नन्वेवमपि विन्विलोपोमोरस्व विजोपापत्तिः सत्रमतेठत

ल॰ कौ॰ प्र॰ ४

७७

आह। [illegible]ल्लेति। कौलुप्तमित्यस्यासार्वत्रिकत्वात्तन्निमित्तकलोपे एव प्रवर्त्तते आत्रापदत्त्विरिति
सूत्रमप्याह। टिलोपेति। ननु न पदांते इति निषेधो ऽत आह। प्रातीति। ननु सुबंता[illegible]सि जितिहर
दस्रादिमते तद्वृत्तिसुपातत्वमेकदेशोऽसिन्न्यायेन वांतेपि सुत्वमेवात आह। परेति। इदं चकर्मणि
कि प्रत्यये षष्ठीसमास इति पक्षे तदासिम अस्तुपेत्य। वस्तुतस्तु सपक्ष एवायुक्त इति तदप्रा
प्तिरेवेत्याह। लोपस्येति। एतेनेति। अन्या[illegible]न्यमुक्तिद्वयेन तदप्रवर्त्तिनेनेत्यर्थः। अन्यथा तथा
पदत्वाभावेपि किं चुत्वरत्वपूर्वनिमित्तकपदत्वसत्त्वेन सः स्यात्। न चास्ति दृष्टभत्वेन पदत्वबाधः। णि
चो लुप्तत्वात्। न च स्थानिवत्त्वं। अल्विधित्वात्। न चाचः परे इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्त्वं। तस्य
स्थानिवत्त्वस्य न पदांते इति निषेधप्रतिबंधकेद्वारा पदांतस्थानिकवलोपप्रतिबंधकत्वात्तत्रा
पि न पदांतेति निषेधात्। णिलोपस्येष्ट टिलोपस्यापि स्थानिवत्त्वापत्तौ वांते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र
पदत्वानिवृत्तेः। प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायेन निषेधविषये तत्प्रतिबंधाय स्थानि
वत्त्वाप्रवृत्तेश्चेति भावः। किंचेति। अंतरंगत्वसंज्ञयोस्तु [illegible]त्वाव हिरंगपदत्वस्यासिद्धत्वेन बाधा
योगादित्यपास्तमित्युत्तरमपास्तमित्यर्थः। किं वेति। यत इति शेषः। नास्य। वस्य। [illegible]त्र।
वक्तव्य करोतीत्यत्र। नन्वेवमपि तत्र तदप्रवृत्तिकुतो ऽत आह। स्थानीति। तत्रेति। वलो
प इत्यर्थः। पदेति। बहिर्भूतस्तुवनिमित्तकापायमित्यर्थः। ननु पदसंज्ञायां पदाद्यवा

शिवं॰ ७७

८२

रणायाह। पदत्वं दीति। आदिना भत्वादिपरिग्रहः। विकल्पप्रयोगभेदेन। केचिदित्यनेनसूचि
तामरुचिमाह। परेत्विति। गमकांतरमाह। भोभगोइतीति। ननु कथं तत एव तद्व्यो भोः तत्राह।
अघोः अन्यत्रेति। तन्निमित्तं कार्यस्य कार्यिणः स्थानिनो भावादित्यर्थः। नन्वेवं भाष्यविरोधोः
तत्राह। न त्वन्यत्रेति। उत्तरभाष्यविरोधं परिहरति। एतदिति। अत एव। तेषामननिष्पा
नादेव। एवेन लोपशाकल्यस्य व्यवच्छेदः। अन्यथा तत्रापि फलसत्त्वेन तावत्स्यर्थं तथात्वनासंग
रेवेति भावः। प्रकारांतरेणापि तस्यैकदेशमुक्तित्वमाह। हलीति। एतेन तत्र प्रयोजनोक्ति
रुपलक्षणमेतस्यापीति नतत्तोः नाभिधानमिति नैकदेशमुक्तित्वं तस्येत्यपास्तं। एतेन तथा
मनोरमारत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तं। तत्साधकतन्निमित्तोदाहरणमाह। कानीति। नन्वत्र
त्र प्राग्गुरुरीत्या वाक्यसंस्कारपक्षे तत्तथाप्यत्रोपपद्यविध्योर्युगपत्प्रवृत्तलकारस्थानादिष्टा
एवः पूर्वत्वाभाव एव। न च परत्वान्निर्वाहः। मिथः परिहारेण लक्ष्यावकाशयोः समवस्थित
योरेकत्र लक्ष्ये युगपत्प्राप्तिरूपविरोधाभावेन तदप्रवृत्तेः। नित्यत्वमप्युभयोः समं। ननु वा
वक्रमवृत्तितया योगपद्यमपि नेति वाच्यं। तथापि वैपरीत्यापत्तेरत आह। वाक्येति। अपि ना
पदसंस्कारपक्षसमुच्चयः। एतन्मूलक एव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसं

ज॰ रो॰ कं॰ ५

स्कारश्चतुर्होषः। स्पष्टं चेदमन्यत्र। यत्तु रत्नाकरः एकग्रहणमावश्यकं। अन्यथा तयोः पृथक्स्थानि
त्वेनादेशद्वयं स्यात्। रदाभ्यां मुनिसाम्यासस्थितिवत्। न च मीमांसकमते यदि पाणिनिविहितस्यात्र
त्रानाश्रयणात्। अन्यथा वकुदोषापत्तिरिति स्पष्टमन्यत्र। तस्मादेकग्रहणमेवेह तदनाश्रयणे
मानमिति। तन्न। अग्नीषोमाभ्यामित्यादौ द्वंद्वोत्तरस्वतुर्णां समुदिते तत्समुदाये वा एकप्रदेयमि
रूपितत्वविशेष्येकस्थानित्वबाधेनादेशद्वयाप्रसक्तेः। रदाभ्यां परिग्रहस्तत्र विधेयपदैकत्व
वत्। ननु नेदं सर्वथा श्राश्रीयते दोषबाहुल्यादिति चेन्न। सर्वथाऽनाश्रयणेऽपि लक्ष्यानुसा
रिव्याख्यानेन क्वचिदाश्रयणात्तदेतद्ध्वनयन्नाह। नामयोरिति। एकेति द्वंद्वनिर्देशादित्या
दि। अन्यथा पृथगेव वदेत्। [illegible]। संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वं। एकयो
रिति। अत्रैकशेषस्तत्र द्वंद्व इति विशेषोऽन्यत्सर्वं तुल्यं। अत्रेतरेतरद्वंद्वनिर्देशेन प्रत्ये
कमपि स्थानित्वं बोध्यं। अन्यथा समाहारद्वंद्वमेव निर्दिशेत्। अत एवैकादेशस्य[illegible] का
रस्थानिकत्वेन रपरत्वसिद्धिरित्यन्यत्र स्पष्टं। यत्त्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थिते
षष्ठीस्थाने इत्यतः स्थाने ग्रहणमनुवर्त्तत इति र[illegible]नाकरः। इदं डीप्रमत्तयः। तन्न। उरणपरः
क्तेः। तस्य समस्तत्वात्। तदेतद्ध्वनयन्नाह। षष्ठीति। एतत्प्रकारस्यावश्यकतामाह। उरिति

श्रीव॰

रेति। यत्तु रत्नाकरः स्थानेंतरे तस्तो ऽनुवर्त्तं प्रथमांतेन विपरिणम्यते। स च प्रसंगः। एवं च उः स्थाने रण्
रूपो रपरो भवतीति वाक्यार्थसंभवादिदं व्यर्थं। ऊ मुडितिवद् गितिवदुक्ते परग्रहणसामर्थ्याच्च
एवं चारत्वादेशो भवतद इत्यर्थः। तन्न सर्वादेशतापत्तेः। वर्णद्वयात्मसमुदायरूपस्थानिनो ऽभावा
त्। न चैवमपि उक्त रद्धा तोरित्यादौ अदंतस्य धातोरित्यर्थलाभात्तत्सत्वमिति वाच्यं। विशेषण
विशेष्यभावे कामचारेणान्यथाप्याख्यानात्। न चैवमुपधायाश्चेति व्यर्थं। अंगाक्षिप्तप्रत्यये
न उक्तकारे विशेषिते तस्मिन्निति परिभाषयाव्यवहिते तस्य प्राप्तौ तदारंभादिति। तन्न। प्रसंगस्या
प्यभावपन्नः सिद्धांतितत्वेनोक्तार्थासंभवाद्विभक्तिविपरिणामे गौरवाच्च। किंच। एकवाक्यतादि
पदैकवाक्यतारूपिमतोत्तवाक्यैकवाक्यता। नाद्यः। उद्देश्यविधेयभेदेन तदसंभवात्। पदाप
क्षांगीकारे पि लघूक्तवाक्यार्थस्य दुर्वचत्वात्। उक्त रद्धातोरित्यादौ साफल्येऽस्य स्यादुणद्वत्वादोहा
भापश्चेरे। नांत्यः। उक्तवाक्यार्थासंभवात्। परग्रहणस्य वक्ष्यमाणरीत्या साफल्यात्। उक्त रद्धा
तोरित्यादौ तयोस्तथाविशेषणविशेष्यभावे अंगाधिकार स्य तेन तस्य च विशेष्यत्वस्यैव
नियतत्वेन अदंतस्यांगस्य धात्वनुरूपस्येत्यर्थोपत्तावुक्तदोषतादवस्थ्यात्। प्रत्ययस्यांगांशे उक्षि
ताकांक्षत्वेन तथाविशेषणविशेष्यभावासंभवेनोत्तरसूत्रवैयर्थ्यापत्तेश्च। तदेतद्ध्वनयन्नाह।
स्थानेंतरेति। लाघवादाह। तस्येति। यद्वंतपदस्य मिदचोंत्यादिलत्रेवात्राप्यनुवृत्तिः। तेन गुणादि

त१

शब्दे योरिरो वहिःस्तस्यां तावयववद्धर्मे न नियमोपपत्तिरिति। तत्त्व। गौरवात्। वाक्यभेदापत्तेश्च। किंच
सा च। अन्यथोपपत्त्या फलाभावाच्च। तदेतद्ध्वनयन्नाह। स परइति। इत्सत्रेत्सर्थः। अवयववाचित्वादे
वाह। यच्छब्दार्थइति। नास्माकं कृत्स्नप्रकृतोपयोगादाह। विशिष्टस्येति। यथाचैतत्तथा स्पष्टमन्य
त्र। अपर्णान्ये सर्वत्रांतरतम्याभावस्य तुल्यत्वादनियमः स्यादिति भावः। उक्तार्थे संमतिमाह।
अतएवेति। अत्र लक्षैकत्र फलितार्थकथनपरमाह। उःस्थाने इति। अत तदृप्तो रित्यादौ। त
त्पार्थे यत्नोंतस्य निर्दिश्यमानेति परिभाषाभ्यां मविरोधेन समाविष्टाभ्यामिष्टसिद्धेः। एते
नानेमुज्जिपिसामर्थ्याद्दूर्णमदागमादुत्वस्याप्रवृत्तिरित्यपास्तं। उक्तभाष्यविरोधादि
नातत्तस्तदनित्यत्वस्यैवांगीकारात्। ननु शाखायाः शाखांतरावयववत्व व्यवहारादर्शनाद्दूर्ण
स्यवर्णांतरं कथमवयवो तत्राह। अवयवेति। ननु च सिद्धपदार्थस्यवच्चनसहस्रेणापि वोध
नं दुर्वचमतआह। तस्मादर्थ्येति। अन्यत्रान्यषष्ठ्या प्रयुज्यमानोविनापीतिन्यायादिति भा
वः। अपर्णान्ये। उक्तार्थानंगीकारे। अवयवत्वं स्वारसिकं। भाष्योक्तेति। तत्र हेतुः षष्ठ्या स्वसमी
पवाचित्वं नावयववाचित्वं तस्य तत्वस्याभावादित्युक्तौ। उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्र
ढयति। यंचेति। परषष्ठ्याः समीपदेशावाचीति व्यवस्थाविषयइति भावः। एवेन विशिष्टस्यैव
व्यवच्छेदः। उक्तहेतोरेवाह। रेफेति। तत्र हेतुमाह। स्येतदकेति। वाक्यैकेत्सर्थः। तदेवाह। गुणेति। ७६

व्या१

उक्तार्थस्य फलांतरमाह। अत एवेति। विशिष्टेतत्वांगीकारादेवेत्यर्थः। तत्रादिशब्दस्यावयववाचित्वेन
तस्य सत्वस्य सत्वेनेतरनिबद्धश्रौतामर्थेणादिभिन्नस्य तदवयवस्यैव तत्रग्रहणमित्यन्यथा
नुपपत्तिस्पष्टैव। तदाह। अन्यासेति। स्वतंत्रविधायकत्वं डठयति। एतेनेति। तदर्थमाह। उक्ते
ति। स्वतंत्रविधिपक्षेकेशिदत्तं दूषणं खंडयति। अत्रपक्षेइति। स्वतंत्रविधिपक्षेइत्यर्थः। मनुव
द्धिराराजैवमरलेगुणः। अ तइ ऊ उ रो पीत्येव सिद्धेउरणरपर इतिसूत्रं व्यर्थमिति तन्न तत्खं
डयति। तत्र तत्रेति। आविति। अत्र तपापाठे आद्ययोरपि तदापत्तिस्तदपाठे अ ओ यतदभा
वापत्तिरुभयपाठे गौरवापत्तिः। एवं भत्राभित्यत्राप्यंत्ययोस्तदापत्तिः। अन्त्ययाद्यस्यापि तद
भावापत्तिरुभयपाठे गौरवापत्तिः। यद्यपि तत्र हलादिशेषेणाश्रवणान्न दोषस्तथापि
तथापि माङ्गा सोहलादिरित्यस्य व्यापारकल्पनेप्रक्रियादिगौरवापत्तिः साधुत्वबोधक
प्रक्रियादिदिनतदभावापत्तिश्चेति भावः। आदिना अ तइत्यादिपरिग्रहः। गमुलिस्यादेः क
पिलकादित्वात्साधनेतु पृषोदरादित्वेन संपूर्णशास्त्रस्यैव प्रत्याख्यानापत्तिरिति भावः। र
प्रत्याहारस्य खंडितत्वात्सिद्धांतमाह। वस्तुत इति। लण्सूत्रइत्यत्रान्वयः। केयटादिमतेनाह।
लण्यइति। सिद्धांतमतेनाह। वा वसेति। उभयसंग्रहायेवाह। विकल्पइति। प्राचामसंगतिध्व
नयन्नाह। हयेति। प्रकृतत्वादाह। [illegible] धात्वोरित्यनवद्यितेलोपाभावेपित्रिधत्वात्कपमिद

मतमाह। द्वित्वाभावेऽद्रुति। तथा च द्वित्वलोपयोरभावे इत्यर्थः। यत्तु धातुध्वस्य परिभाषयाऽजन्ले
न्ते द्वित्वमिति प्रक्रियायामपि तत्त्वाभावेन न तत्पूर्वं गत्याप्रयोगे तत्त्वं दुर्लभमिति त्रिध्यमिति द्वि
त्वमिति खंडनकृत् तत्खंडयति। न चेति। यत्तु वर्णद्वित्वेनास्य प्रवृत्तिः। द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वा
च्चं सं यंते स्यादेतिं यकारत्वापि मितिवार्त्तिकोक्तेः। अत एव णत्वं द्वित्वमिति कौमुदी संगच्छतेइ
ति तन्न। वाक् वाग् इति भाष्योक्तलक्ष्यासिध्यापत्तेः। यथा चेत्तत्तथास्पष्टं भावप्रकाशे द्व
त्यर्थकमिति। विश्वार्थतात्पर्यकेन द्वित्वे पूर्वत्र परमसिद्धं ते त्यर्थस्तेन। अस्य समर्थसमा
साख्यापत्तेः। निविश्य विश्वौ गौरवाच्च। स्पष्टं चेदमन्यत्र। पूर्वत्रासिद्धीयमिति ग[illegible]णादि
त्वाच्च। तदधिकारभवपाठस्त्वस्य लिंगं। यत्र तदन्तत्रा द्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः तत्र पू[illegible]
६६ र्वत्रासिद्धमित्यधिकारप्राप्तं संभवति सामानाधिकरण्ये [illegible]ति न्याये नाद्वित्वे इति पूर्वत्रे
त्यत्रा[illegible]न्वेति। तेन परस्य द्वित्वस्यासिद्धत्वं भवतीति भावः। द्रुत्वनेत्र। वार्त्तिकेन। तदनं
तरमिति। अत एव यणो मय इति वचनांतरेण पुनर्द्वित्वेन निष्पन्नस्य चतुर्थस्यानुक्तिः।
ननु तस्य वार्त्तिकत्वेन फले विशेषनिरपेक्षत्वेन कथमिदमतस्मनादरे हेतुमाह। तस्येति।
उक्तवचनस्येत्यर्थः। यद्यपि वार्त्तिकक्तदुक्तमिदं तथापि परिभाषावृत्तिकृद्भिरस्य तत्त्व
मुक्तं तेनोक्तपरिभाषेति न दोषपरीत्यनेन पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरित्यस्यासंचारः स्व

एवे कु

चितनियामकत्वमेव हि पारिभाषिकत्वनियमश्च फलविशेषायैवेति यत्र फलविशेषो वस्तुत्राप्रवृत्तिः। अत एव व्री-
हीनवहन्तीत्यादौ दृष्टफले विशेषाभावान्नियमः तन्मादृष्टं कल्पयन्ति। वा[illegible]क्यार्थे द कथं ननु तु नावघात-
दृष्टफलाभावात्। दृष्टद्वारेव वादृष्टकल्पनेति बोध्यं। फलविशेषेति। पत्रस्थं वेत्रा सिद्धप्रवृत्तौ तन्निबन्ध-
वा फले विशेषो वस्तुत्रैवेत्यर्थः। एतेन मान्योक्तं खण्डनकारोक्तं रत्नाकरोक्तं मन्दोक्तं चापास्तमिति भाव प्रकारो
स्पष्टं। तदाह। इत्यन्यत्रेति। अत एवेति। पक्षभेदादेवेत्यर्थः। वैदे नानुवृत्त्यादि निरासः। इदं चानवी-
नत्वेवेत्यस्यानुवृत्तिपक्षे बोध्यं। तदनुवर्तते तु तत्रास्योपसंख्यानत्वापत्तेरौपपित्वं बोध्यं। कश्चिदिति।
क्रियादृष्टयाध्याहारादि प्रयुक्तगौरवादिकमत्रारुचिबीजं। एतेन तत्पादं ड्सु[illegible]क्तमपास्तं। तस्मात्संज्ञा
प्रमाणत्वादित्यादि निर्दिष्टेन गुणेन निर्देश्यानि लत्वस्यान्यापेक्षभावश्यकतया [illegible] तेन षष्ठी तत्पुरुषैव म-
त्रेपीतितत्वं। नन्व तु उपघातिवत्यस्याध्यादत्वेकीयमतेन पठ्यमानस्य दोषो दैः कुतो न ग्रहणमत आ-
ह। तुलत्रेति। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षया तद्युक्तकार्यं न तथा सत्वत्त्वाचतरत्वेन पूर्व-
निपातोचित्यं तदाह। आस्वेति। एवीतीति। अनुवर्तत्र मित्यादि। तत्वेति। एजादित्वेत्यर्थः। वसुरत्ना-
करः आश्रवतीत्यवर्तेः कि[illegible]ठि एजादित्वसंभवादिदं चिंत्यं। तस्मान्निष्कर्षः साहचर्यादेजाद्यो गे हले-
न त्वेवीत्यनुवर्तत्वेति। न च तत्र [illegible] द्विरेचीति सिद्धिः। ओमाङोश्चेत्यनेनैवाभावात्। अनेन तु सामर्थ्यात् तद्बाध्यत
इति। तन्न। एतत्स्यके पठोक्तेस्तस्यानभिधानात्। किंच। ओमाङोरित्येतद्बाध्यकल्पनापेक्षया सामर्थ्या-
नवोढं विशेषो ख्यतस्तदा येन नेतिन्यायेना त्रैवो माङोरिति वाध्यिता स्यादिति विशेषो हृदस्सादिन स्यादिति

वाहकुठ सूत्रभाष्यादिमते ष्टानिष्टलक्ष्यानुरोधेन नैवेत्यस्योऽप्यसंबंधकत्वनस्यैवौचित्यात्। अतएव वार्त्तिकादिसंगतिस्तद्धृनयन प्रुपेत्याह। एत्वेधत्योरिति। एवेनोष्ठ्यवच्छेदः। ननु वीगतीत्यादेः प्रश्लिष्टस्यापि ग्रहणमत्र कुतो नातआह। एतिरिति। प्रसिद्धेति। अभिव्यक्तेरित्यादित्याद्विति भावः। एतिसाहचर्येणाप्रश्लिष्टसानुबंधकस्यैव ग्रहणात्। अस्यपि बोध्यं। आदिनाऽपेध्यतइत्यस्यैव परिग्रहः। आशंक्येति। तदाशंकांहृदि निधायेत्यर्थः। नन्वेवं परस्पावबाद इत्युचितं तत्रास्यैवगुणबाधकत्वद्धिं वाधितो प्रसङ्ग इतिचेन्न। प्रसंगाद्दूरं धोपि फलोक्तेः। अतएवत्तैनैव गतार्थस्यास्यारंभोपि योग इति रत्नाकरोक्तमपास्तं। तदेतद्धृनयन्नाह। एत्येधत्योरिति। चोक्तु क्रमे। अतएव गुणस्य परनिपातस्सूत्र क्रमबोधनेयं का प्रसंगक्रमबोध नेव तात्पर्यात्। अन्यत्रादेशपादाह। अत्रेति। ऐकरूप्यायाह। एतीति। अत्रवीत्यप्यनुवर्त्ततइति भावः। सूत्रेत्तूपलक्षणं वार्त्तिकानामपि अभ्यादिति। तात्पर्याद्यादित्यर्थः। सप्तमी स्वरस्यादिति भावः। एतेनादेः परस्येसेव सिद्धिरिति नैवं वर्णनमित्यपास्तं। परस्यैव विधानेतदादन्तेः। मूलादिसकलग्रंथ्यासंगतिं ध्वनयन्नाह। अत्रयमिवेति। श्रात्द्द इत्यर्थः। प्रत्ययेति। अनुस्वारं विहाय प्राग्ग्रागानुकरणं। तत्र हि सूत्रप्रयोजनेकथनावसरे वार्त्तिकोक्त विध्वर्ध्यत फलखंडनावसरे प्रत्याख्यानवाद्युक्तदोषाणां परिहारावसरे गम्यतीसत्रनानैवं विज्ञायतेऽ८ म्पचीति कर्पंतर्ली म्पवीलुत्क्रं भाष्ये। अत्र च प्रध्यानतद्विवेचणमनमअनेऽ८ वयवेरचीत्यर्थ इति तदादि विध्यभावः। तत्र वर्णनिमित्तमात्वं न प्रत्ययनि

मित्त्रमिति दोषाभावइति केयटः। नन्वेवं ष[illegible]स्तुवितात्र तत्राह। वक्ष्य इति। अत्र यद्वि नोऽप्रिकरणत्वविव
क्षणेति भावः। एवं सर्वत्र बोध्यं। ष्वाविति। वहश्चित्त्वनिनेति भावः। संप्रसारणपूर्वेति। तस्य युक्तपूर्वरूपे
इत्यर्थः। सस्पंत पाठे पूर्वविशेषणं। मूलादिगं[illegible]थानुखंडयति। परे त्विति। नन्वेवं योगविभागेन
वार्त्तिककृदुपहासः स्यान्मत्रैवात्र करणे। नचोपक्रमस्यैव प्राबल्येनात्र तथा दुर्बलत्वादिति बोध्यं। ण्यंतस्य
शब्दांतरत्वेनेष्टरूपत्वाभावान्नातिप्रसंग स्तन्त्रेतितदंशे तत्कार्यमेवेति त्वस्यादि ग्रंथासंगतिं ध्वनय
न्नाह। उपेय यत इति। आदिना प्रेदि प्रिय तइ सादिपरिग्रहः। अपिनामूलोक्तशुद्धधातुरूपप
रिग्रहः। तत्र दीक्षितमतेनाह। प्रकृतीति। सिद्धांतमतेनाह। किंचेति। यत इति विशेषणः। तदीयस्यैवानि
मित्तत्वे पितस्यानिमित्तत्वमेवेति भावः। एतेन इति माधवग्रंथ खंडके रूपेध्य यते इत्यादि दोषो न्नो
द्भाविताऽत्र स्फूर्त्तिवशादिति जगन्नाथोक्तप्रकृतिभागस्यैव धूपत्वेयन र्थकत्वे नानतिप्रसंगान्न
नोरमादिचिंत्यं। भाष्यव्याख्यायस्तु तन्नध्यपतितन्यायेनेष्य तावत्प्रिकस्यार्थवत्तया स्वपति
ग्रहणेन ग्रहणादतिप्रसंग इतीति रत्नाकरोक्तं वा पास्तं। उक्तयुक्तेः। तस्यात्र नित्यत्वादेय
त्वादीनामुपलक्षणत्वाद्विशेषणतया ग्रहणात्। भाष्यादि योजकत्वं पीत्वापि मनोरमायाः सु
योजित्वात्। वर्णस्य विशेष्यत्वेन ग्रहणे तदप्रवृत्तेश्चेति दिक्। न्यायस्वरूपमाह। पुरस्तादिति। अ

स्य युक्तिसिद्धत्वमाह। अवश्यमिति। अपवादभिन्नेऽपवादेन तत्त्वादेव बाध्यनीयेदत्सर्गः। भेदेनेतिये
न नेत्यत्र यदा येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थः। अपवादेतरत्वावच्छेदकावच्छिन्नेनेति यावत्। स्वयमपवादः
तदा स्वविषये स्वेतरयत्र प्राप्नोति तत्सर्वं बाध्यं तदव्याप्तलक्ष्या। नावादितीयं बाध्यसामान्यचिंतेत्यु
क्तं। यदा तु येनेत्यस्य लक्षणेनेत्यर्थः शास्त्रविधिनेति यावत्। प्राधान्यात्कार्येणेत्यर्थो वा तदा
बाध्यविशेषचिंता। तत्र द्वितीयपक्षे कार्येणेत्यर्थस्य कार्यविशेषणेत्यर्थेऽपि कार्यतावच्छेदकोऽपि
शेषधर्मस्तदवच्छिन्नसर्वकार्यग्रहणसंभवात्पररूपत्वावच्छिन्ने कार्ये प्राप्ते आरभ्यमाणा यास्य
स्याः वृद्धिः पररूपबाधकत्वे पूर्वमुक्तन्यायेन निर्णीते किं शास्त्रविहितस्येत्येवमवांतर
कार्यविशेषचिंता वा इत्यर्थः। बाध्येनेति। चारितार्थ्येऽप्यपवाद एवाबाध्य इति शेषः। निरवतिरिति।
विप्रतिषेधशास्त्रवाध्ये मा भाना भावश्येत्यपि बोध्यं। मलेऽत्वैहीति। अवेहिमां किंकरमिति रघुकाव्ये
इत्यर्थः। पूर्वीतवत्त्वयेतिपाठः। आङ्त्वे हेतुरयं। सीरदिवाद्युक्तेरसांगत्यध्वननायाह। अस्याड्
ति। तत्र त्वाख्यानपक्षे उपस्थितत्वार्थस्य धान्यं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्वागायोग इतीत्यर्थः। न
नु पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षे पररूपप्राप्तिः किंतु गुणस्येति मूलमयुक्तमत आह। पूर्वमिति। त
स्यैतत् कवाक्यत्वार्थमन्यार्थकत्वेन सिद्धांतत्वेपि यथाश्रुतस्य सकलसंमतत्वात्सिद्धांतत्वमिति

ध्वनयन्नाह। सिद्धान्तादिति। अत एव प्रत्ययान्तरूपैकदेशस्य निमित्ततावार्त्तिकोक्ता संगच्छते। अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव। त
परकरणं नेत्यर्थः। दीर्घऋकारादेर्ण्यो लोरसंभवात्। न चोपक्रीरीयतीत्यत्र द्विर्वारकतया साफल्यं धातुपाठपठित
धातोरेवेह ग्रहणान्नुसिद्धत्वादुत्तरसूत्रस्यापि वक्ष्यमाणरीत्या प्रवृत्तिः। अत एव ऋतिकृतोत्तरसूत्रे एव फलमु
क्तं। एतेन तपाद्‌नीरेकरोक्तमपास्तं। तदेतद्ध्वनयन्नाह। तपरेति। आदिनैतत्सजातीयपरिग्रहः। वासुपीति। पद
च्छेदाभिप्रायमन्तेकरणं। ननु ऋतेरीयङिति सूत्रपठितस्यैव कुतो नात आह। सौत्रेति। धात्वेति। आदन्वीति वर्णे
तरद्द प्रकरणमूलकादित्यर्थः। इतेनेति। विशेषणे। तद्धिप्यकैः सप्तमी तन्निमित्तं न तु वर्णमात्रापरेव साच प्रागुक्तरीत्या
स्ति तदेतद्ध्वनयन्नाह। धात्वन्निति। यथेति। लघ्वमितिशेषः। समुदायादेशापत्त्यायथाश्रुतासंगतेराह। इ
ति। वेति। तथोरिं अवर्णातोपसर्गऋकारादिधात्वोरित्यर्थः। सिद्धान्तमतेनाह। उपेति। अवयविनोरुपादानं न लभे
वक्षयावर्णनिष्ठपरशब्दयोगस्य तत्र विवक्षया वा। पञ्चमीसप्तमीतु प्राग्वदिति भावः। मात्रापदव्यावर्त्यवादाह॥
गतिरितीति। इहैकपूर्वेतिपाठः। तत्रैकदस्तुदेशं पूर्वपरयोरिति विधेयकोद्यं तरजं तत्राह। यथेति। अन्ता
दीति। अवयवत्वेन बोध्यकृसमुदायास्तेपकेसादिः। उक्तहेतोरेव प्रत्यासत्तिलभ्यमाह। उपसर्गस्येत्येकेति। अ
त एवाह। पूर्वपरेति। तदोभयपरामर्शः। तस्मादितिपाठान्तरं। यत्किंचित्समुदायस्यैकदेशत्वेतु तदनुवृत्तिर्व्यर्था
स्यादिति भावः। शब्दमर्थमाह। एवं चेति। एवं पदार्थशुद्धौ चेत्यर्थः। परस्य च समुदेतिपाठः। वर्क्ष्णन्यपा
ठगामस्थमितिवत्समुच्चयः। तृतीयान्ताद्धतिरित्याह। स्वांतादिति। पार्थक्याभावे स्वस्यैवाभावात्सादृश्यानु

पपत्तेराह। एचगिति। असंहितायामिति भावः। एकदेशैकादेशविशिष्टपरमित्याशयेनाह। अन्तैकेति। पूर्वस्य पर
स्येत्यर्थः। एवं च विशिष्ट[illegible]मेस्येवातिदेशस्तच्छ[illegible]वच्छेद्यमाह। न तु वर्णेति। अंतादीत्यर्थः। एकदेशमा
त्र इति भावः। विशिष्टं च वर्णसमु[illegible]मनुक्तं वैशि[illegible]न्यदितत्। अंतादिवत्पूर्वपरावयवितुल्यः एकैकादेशोऽस्
ति परम्। भावार्थः। विशिष्टपर्यालस्य सांप्रतं तद्धेरव्यपति देशस्येष्टत्वोह। मात्रेति। एवमग्रे[illegible]पि। अतएवा
ह। तत्रहस्वसेति। मात्रपदं सफलयन्नेवाह। तेनेति। उक्तार्थांगीकारेणेत्यर्थः। ननु [illegible]लोके तस्यैव स्यादतस्मि
ति तस्येवातिदेशोऽस्तु। तावता पिरामा[illegible]वित्वस्य सिद्धेरत आह। तदिति। अस्या त्वित्यर्थपीते। रत्नाकरं दृष्ट्वा
[illegible] युक्तदेवोऽपि नेत्याह। अपवादेइति। स्पष्टार्थां पुनर्ननुक्तिः। उक्तार्थे मानमाह। अत एवेति। उक्तार्थां
गीकारादेवेत्यर्थः। तुल्येति। तत्र कार्ये तस्यासिद्धत्वबोधकं चैवं नं तु ग्रहणमेवेत्यर्थः। अन्यथा तादि
वदिति वदस्यारस्येन पूर्वपरां तादितुल्य एकादेश इति मतेलोक्तार्थांगीकारे। एवं पूर्वत्रसंमतिमुक्त्वा मा
ष्यादिसंमतिमप्याह। तदुक्तमिति। वार्त्तिककृतेति शेषः। अंपेइति। विध्या विति शेषः। उकारीत्यास[illegible]त्वादेव
तथाप्यर्थेला[illegible] इति निर्दममर्त्वं वचनं कार्यमित्याह। नवेति। अन्तादिवत्त्वेति शेषः। नवा वक्तव्यं। तादृशस्यैव व
र्णमात्र[illegible]मेस्यानेनातिदेशाभावादित्यर्थस्तत्राह। अंतादीति। मात्रपदेन तद्घटितसमुदायस्य ति
ध्यमेव्यावृत्तिस्तद्धि तु कार्ये एतदतिदेशस्येष्टत्वात्। नतीति। अनेन सर्वतः पश्चादन्त्य समास इतिस्वि
तं। यद्यप्यस्याप्यत्वविधाव निष्टत्वं तथापि स्यानिवद्भावेन गतार्थमिति मनोरमादिसकलग्रंथासंग

अं७
तादि४
शिव०

वै॰

तिरेव। तदेतद्ध्वनयन्नाह। धीरिति। विशिष्टे पूर्वसमुदाये। तथा च प्रागुक्तरीत्यानेनास्य विभक्तिर्न भिन्नेति भावः। नन्विद
मापतेनैव सिद्धमत आह। स्थानीति। अत्र तु तन्मात्रवृत्तिधर्मी नातिदेश्य। उक्तरीत्यानेदृशस्य तस्य तद्विशिष्टस्य स्थानिवि
वादस्यात्। इदमेव तत्सोऽत्र [illegible] लक्षणं। एवं मनोरमादिरीत्या व्याख्यावक्ष्यमाणकत्वमुक्त्वा सिद्धान्तरीत्या व्याख्याति। किंचेति।
अन्वयेति शेषः। ननु तथा वाक्यकल्पनया निर्वाहोऽस्त्वत आह। आनुमानिकेति। वाक्यमिति। तदपीत्यर्थः। समुदेति।
पूर्वपरसमुदायेत्यर्थः। अत एवाह। पाठेति। तयोः पूर्वपरसमुदाययोः मानाभावादिति भावः। विपक्षे बाधक
माह। तथा सतीति। तत्कल्पकस्यापि वलस्य तत्रापि सत्त्वेन मानसत्त्वात्तथैव तत्कल्पनेत्येवार्थः। मनोरमादेः
पूर्वापरविरोधं स्फुटयन्नुत्तरमते नाह। किंचेति। इत्यस्येति। लोकप्रसिद्धस्येत्यर्थः। नन्वभयतआश्रय
णेन स्थानिवदतिदेशे वैतदभावे क[illegible]ल्प्यतेऽत आह। स्थानीति। अत्र हेतुमाह। अन्वयेति। मतद्वयविशेषः।
असिद्धेरिति। पाठे तु नास्योपयो[illegible]गः। विनिगमनाविरहादिति भावः। पूर्वसूत्रे दोषाभावादाह। बः
परेति। अयतावितिनरेफविशेषणं। अव्यवधाने [illegible] एव प्रवृत्तिसंभवेन व्यवधाने प्रवृत्त्यनापत्तेः। त
स्मादयतिविशेषणं। अत एवोपसर्गस्यायतावितिसूत्रे उक्तार्थे प्लायत इत्यादावेकादेशे कृते व्यपव
र्गाभावाल्लत्वं न स्यादित्याशंक्यैकदेशिनां तव ज्ञावाद्व्यपवर्गे इत्युक्ते परेणैकदेशिनोभयतआश्र
यणेनांतादिवदित्युक्तेऽच्वः परेति स्थानिवत्त्वाद्व्यपवर्गे इति सिद्धान्तिनोक्तं। तदेतद्धृदि निधायाह।
प्लायतइति। ननु परसूत्रस्य तत्रप्रवृत्तावपि तस्यागतार्थत्वेऽपि पूर्वसूत्रेणेति तद्विषयएव निषेधक

सि॰ कौ॰ टी॰ कं॰ ११

८४

त्यनिमित्तिनकोपिदोषइतिचेन्न। अभीमादित्यादौ श्रोतस्थान्यादेशाभावस्यवर्णयोरेवसत्वेनानिष्टस्यैव
र्ष्टेश्रोस्तथात्वकल्पनेपिप्रागुक्तरीत्याविशिष्टस्यस्थानित्वेपिप्रत्येकंतयोःस्थानित्वेमानाभावाच्च। स
प्राथेयंरीतिरुपसर्गादित्यत्रद्वौरि [illegible] तस्यश्रोत्वतद्वत्यादौगुणेकृतेप्रवृत्तिप्रसंगेन। नचैवमप्यव
परेतिस्थानिवत्वादोषएवेतिवाच्यं। स्वविध्यौतस्याप्रवृत्तेः। किंच। एतत्सत्वेउभयतआश्रयेइत्यस्य
भाष्योक्तन्यायसिद्धत्वसंगतिरपूर्वेवचनोंकारेगौरवंतद्विरोधश्च। किंवा उभयतइत्यस्यैकदेशयु
क्तित्वेपिप्रागुक्तरीत्यैतस्यावश्यकत्वमेव। यथान्वैवंसत्यभीत्यादित्यस्यसिद्धिस्तथातिङ्तेमू
लेएवस्फुटीभविष्यति। अवर्णपरेतस्यतत्रप्रवृत्तेरिवपादेउदवाहइत्यादीवानेनपदान्यापाद
नपरमच्चःपरेतिसूत्रभाष्यकैयटादिकंसंगच्छते। तस्मात्प्राप्योन्येनतुमात्रवत्क्षिप्यमाश्रये२
स्याप्रवृत्तिरितितत्तोवैलक्षण्येनास्यावश्यकत्वं। अतएवभाष्येनप्रत्याख्यातं। अतएवतेचिंत्या
एवेतिदिक्। तदाहु। दिजिति। यत्तुधातूपसर्गकार्यत्वेनवहिरंतरंगत्वाद्वहिरंगत्वेनसमाध्या
नंदुर्वचं। वस्तुतोधातूपसर्गनिमित्तद्वयापेक्षयोपसर्जीवयवमात्रनिष्ठपदांतत्वनिमित्तक
विस [illegible] र्गौरंतरंगत्वमस्त्येवेतितदप्यत्रसमाधानंसुवचमिति। तन्न। तस्याप्रयोजकत्वा
त्। वहिरपिवर्णनिमित्तकत्वादुभयनिमित्तकत्वस्योभयत्रतुल्यत्वादीदृशस्यतत्वस्यान्यत्र
निरस्तत्वादतिप्रसंगापत्तेश्च। तदेतद्ध्वनयन्नन्यथाचष्टे। नचेति। गुणमात्रेणपदद्वयानपे

क्षणापदद्वयाश्रितत्वेन तत्रस्य दुर्बलत्वादाह। संबंधिवर्णद्वयेति। ननु नैवं तत्त्वं तत्राश्रीयते किंत्वन्यथेति तत्त्वं
तत्रास्त्येवेत्यत आह। परेति। एतेनान्यथैव तद्वर्णज्ञापकपर्यंतानुधावनं व्यर्थमित्युपास्तं। इदं च त्रि
पाद्यां तद्वत्त्रिमानुपेक्षमुक्तं। वस्तुतस्तदेव नेति प्रतिपादयितुं यथोद्देशे तत्रामकस्थिः। कार्यकाले तु तत्र
प्रवृत्तिरेवेति कैयटादिसकलग्रंथासंगतिं ध्वनयन्नाह। किं चेति। तदसिद्धत्वस्वरूपहेत्वभावादिति भावः।
इदमपि तत्प्रीत्या। अपिना सिद्धांतमतेऽतानुपस्थितिसमुच्चयः। पूर्वमिति। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति भावः। त
स्येति। बहिरंगस्य पूर्वं स्थितत्वात्। तत्रोपस्थितत्वेति भावः। ननु कार्यकालपक्षमाश्रित्य तत्रैव तदुपस्थि
तिसामर्थ्ये न पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाधः। अत एव नाकुटादौ न [illegible] विसर्ग इति नोक्तदोष इति चेत्।
तथास्वीकार्यमुत यथोद्देशपक्षमाश्रित्य तेनास्य बाधस्वीकार्ये इत्यत्र विनिगमकाभावेन तथो
क्तेर्दुर्वचत्वात्। तदाह। नवानयेति। प्रक्रांतयाऽसिद्धं बहिरित्यनयेत्यर्थः। एवं हीति। अन्यतराप्रवृ
त्तेरिष्टत्वेऽप्यन्यतराप्रवृत्तेरनिष्टत्वमिति विरोधः स्वकोरविदुर्वीरइति परत्वादिति भावः।
एवं च तस्य दुर्वारत्वेन च विरोधादुक्तरूपात्। अपि यथोद्देशसमुच्चये। उक्तेर्थे भाष्यसंमतिमप्या
ह। अत एवेति। कार्यकालपक्षेनेवोपक्रम्येति शेषः। अनेनोपसंहारस्य यथोद्देशापरत्वं निरस्तं।
विसर्गेति। खरवसानयोरिति सूत्रेइत्यर्थः। इमामिति। एवं हीत्याद्युक्तेत्यर्थः। एवोऽर्थे। तेन पू
र्वं प्रतीति। प्रागुक्ताया वक्ष्यमाणायाश्च समुच्चयः। द्वितीयपक्षमिति पाठः। सिद्धांतेनेति भावः। त्रिपा

द्विस्थेऽन्तरङ्गे कार्ये इत्यं परिहारः। संयोगान्तस्य रदाभ्यामित्यादौ यत्र यत्रोक्तः स सर्वो न मुक्त इति तदर्थः।
तदाश्रयमिष्टलक्ष्यनिर्वाहार्थमाह। एवं चेति। तस्यायुक्तत्वे चेत्यर्थः। न च नेति। विसर्जनीयोऽनुत्त
रपदे रइत्यादौ नीत्यर्थः। आदधातौ वाहा। ज्ञापकेति। ह्रस्वः इत्यत्र पञ्चम्यादेरस्य पलक्षणमिदं। उक्तस्य
सिद्धान्तभाष्यास्थयस्ति गौरवं परिहर्तुमाह। अत एवेति। तत्रैतत्स्य दृष्टा विलयः(?)। पैलक्षण्यत्वेन
भेदमाह। चात्रेति। च सिद्धे सिद्धे च के यदायात्तुं क्त्रिंख इति यो। यतिति। अपि विरोधे। तथा च यु
क्त एव स परिहार इति भावः। वक्ष्यमाणमितिकर्तुः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। उक्तार्थं द्रढयति।
अत एवेति। उरणिति भाष्ये इत्यत्रान्वयः। नन्वेवमपि लक्ष्यैकचक्षुष्मात्तदारेदे एवेति चेन्न।
भगवदुक्तिरिक्तेतराभावाच्छास्त्रस्यासमञ्जस्यत्वेस्थ्यात्(?)। किं च। पूर्वत्रेत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तस्य ततः
प्राबल्यस्य लोकतन्त्रान्तरसिद्धत्वेन तेनास्यानुमानिक्या बाधस्यैवौचित्येन तथा वक्तुमेवा
शक्यं। एवं च तथा हारदत्ताद्यर्वाचीनानां तोक्तिस्तत्र तत्रासंगतैवेति बोध्यं। तदाह। आदिति। पूर्व
पक्षे हेतुमाह। तत्संज्ञेति। नन्वेवमपि सिद्धान्तासंगतिः प्रगतत्र्य वा प्रबीभइत्यादौ अकारादि
धातुयोगित्वं तर्हि तत्क्रियायोगे नोपसर्गत्वेन तत्रानतिप्रसंगायोक्तरीत्या सामान्यतस्तदापे
क्षेपि प्रगतत्र्य पक्वं प्रच्छकइत्यादिवारणफलकेषु धातुविशेषलाभाय च तस्यावश्यकत्वादत
आह। यद्वेति। तत्र क्रियायामिति वाच्ये योगग्रहणादिदं लभ्यं। अत्र यथागतिकारको

उक्तरीसात्र स्थानिवत्त्वेन द्विर्वचनत्वमेव नेति कथमादावेव प्रग्रह्यत्वमत आह। द्वर्वेति। ननु तेनापि ताद्रूप्यातिदेशोऽने
[illegible] आह तेनेति। वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्य तेनानतिदिष्टत्वस्यातस्तेनातिदेशासंभवात्। इदं द्रढयति। अतएवे
[illegible]द यावेतत्तथाधस्तात्प्रतिपादितमन्यत्र स्फुटं च। आकरेष्विति। कैयटादावित्यर्थः। ननु संधिरित्यत्र कुत्व
अत्वे उ चिरित्यत आह। सिद्धमिति। सवर्णसंज्ञाप्रकरण इति भावः। एवमग्रेऽपि। यौत्रे कुइत्यादिना प्रयो
[illegible]मिनी हायाह। वात्रेयदर्टकेति। एतेन स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तदकरणमिति इदं उक्तमपास्तं। वस्तुतस्तेषा
[illegible]मित्वेनोपपत्तेरुक्तज्ञापनेतादृशाक्षेपोक्तफलाभावाद्वोर्दिति भाष्यप्रयोगेण पदांतरसमभिव्याहा
रस्फुटप्रतीतेर्वक्तुरपिबोधयितुं शक्यत्वेनात्र संधिपदसमभिव्याहारस्यावश्यकत्वाच्च तदसहने
[illegible]त्वाद्दोसौत्रत्वाद्देवैरैर्वश्यकत्वेनात्राप्येवोपपत्त्यादीदृशाकल्पने मानाभावाच्चेदमयुक्तमिति बोध्यं।
तदाह। केचिदिति।। ।।इति स्वरसंधिः।। ।।स्तौ। नन्वत्र स्थान्यादेशयोः समाहारद्वंद्वे क्लीबत्वापत्तिरितीतरे
तरेतरेतरयोगे द्विवचनापत्तिः। नच सौत्रं पुंस्त्वमिति सर्वैरुक्तत्वाल्लिंगस्य लौकिकत्वेन तत्प्रत्ययस्यैव कालं
[illegible]लिंग[illegible]ईप्सायस्य यतो[illegible]चित्वेन न दोष इति वाच्यं। साहित्यस्य विशेष्यत्वेन तदविवक्षातः सं
भवे[illegible]निष्टापत्तेः। तदंगीकारे तत्कृतगौरवाच्च। एतेन साहित्यस्य पाक पार्थिवादित्वात्रोप इतिर
[illegible]कर[illegible] लिंगमशिष्यमिति सिद्धमनोरमायां गौरवस्याविंस्तत्कल्पने छांदसत्वकल्पने च गौरवादि

त्तिभेदो [illegible]पादे । उक्तं कृतो राष्ट्र । यान ववोध्यात् । इष्टः सत्वाच्चात्स्त्राह । सिती ति । ऐकस्य ध्याय निमित्तां यो पीदमेव
वोध्यं । एव मुत्तरसूत्रेपि । सत्यापीमइ तिवन्दि दिश्यादृस्याह । सं योगेइ ति । तदर्थः । अध्याहार्यरूपस्य योगे
इत्यस्यार्थः । संयोगश्चाव्यवहितयोरिति स्याह । ते मेति । आदिक दुतेलमित्यादि परिग्रहः । तेनोत्तरत्राप्येव
मेवेति सूचितं । ननु पदस्येत्यधिकारेण पदांतयोस्तयोरित्यर्थेन चितमित्यादौ दोषएवनातस्त्राह । अ
त्रेति । फलमध्याह । तिनेति । अतिदिष्टनानुकरणे स्त्रीत्वादाह । नेदृति । एव मुत्तरसूत्रेपि । नपदांतादि
ति नापकात्रदसंबंवोध्यपचारस्त्रम मिति तपदर्थमित्यादिरत्वनादितयातमाह । परस्मैपदानामि
त्यादौ सूत्रांतरस्यक्रमेणैव तत्त्वादिशब्देरनादिसिद्धकैर्त्तौ प्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितत्वादिति भावः ।
ननु वाधारीत्येतद्व्याख्यासिद्धत्वादस्य कथमत्र तदतस्त्राह । वाधेति । भाइति । विसर्जनी[illegible]यैस्येतिसंस्य
त्वादिः । नन्विवं कृत्तौ अभित्तेरवाश्चेत्वनयोरत्र लिखवु चितो टतस्त्राह । तवेति ति । वे चित्रेपे ति । अत्रत
योरव्यभावे व्यदोषादिति भावः । प्रश्लिष्टद्विरुचिकमाह । प्रश्लेइ ति । वाध्यकान्येव निपातनानीति भावः । ए
वं रीत्यासूत्रखंडनं तु न । विश्लेइत्याद्यर्थं ज्ञापनार्थं वानश्यकत्वात् । एतेन वाधकान्यपि [illegible] तानीति पा
लिकदोषायसूत्रमित्यपास्तं । तेरिति । अस्य विशेषणत्वादिति भावः । सुपाप्यमिति । पदविधिर्वृत्ति
पादनहाराः समर्थापरिभाषानुपस्थापकत्वं तु न । अनामित्यस्य वे यष्यात्रैपैर्दुस्यंतरस्य वक्ष्यमाणत्वा

भावर
[illegible]
२०५

क्षेतिभावः। पदांतेति। विदू इति ष्ठीत्यादावितिभावः। एवं च सन्नश्वानवत्वेदृ इति तात्पर्यं। अत्र तेन पत्वं न तु वास्तवः स
इति स्वरचयन्नाह। स्वादिति। समाहारद्वंद्वे नपुंसकत्वापत्तेराह। बैङ्ग्यकेति। यत्तु संरम्भेति स्वरासिध्यानिं
त्वमिदमिति प्रकाशकृत्। तन्न। समासभेदेन स्वरभेदे दृष्टापत्तेः। असंज्ञात्वेन कर्मधारयासंभवात्सर्व
ष्मीसमासिक्लिष्टत्वादाह। तथाग इति। मल्लादिरीत्या मल्लीयन्मूनतां परिहरति। ष्वेति। कमल मुरारिः
इक्षवृ आनि सादावित्तिदोषः। एतेन ष्वक्षवृ नेति तिदं प्रयुक्तमपास्तं। नोपोपदेशत्यस्य प्रवृत्तेरिति केचि
त्। स्थानिवत्वेन तदप्रवृत्त्यात् तदपि युक्तमेवेत्यन्ये। हयवरट् सूत्रस्य कोऽसौ तानुरोधेनाह। तत्रेति। अ
क्विपक्षे तु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन रेफविषयलक्षणस्याचारितार्थ्यात्रापि प्रवृत्तिरुवीरिवेति तदाश्र
वकेयट् यणं तत्र तु मल्लरीत्या न दोष इति भावः। इकोयणीति सूत्रे रीत्यादिते क्षेपि मल्लं तु योजमित्याह। यक्री
इति। चेदमिति। अव्यवहितोक्तमित्यर्थः। तत्र ह्रद्व्येविप दृष्वे उत्सर्गापवादाभावः संदिग्धत्वाश्रयोऽस्त्वे
वेतितेनोक्तं। मल्लादिदूषयति। परत्विति। निर्विसर्गसूत्रानुकरणं। सुध्युपास्य इत्यादौ यणाभावाप
त्वेतिभावः। सवर्णे इति। स्थानिन इतिभावः। मध्योदिति। तत्करणादित्यर्थः। अत एवत्स्यबनुपपत्तिः।
र्तस्मादित्यस्य न दोष इत्यत्रान्वयः। तदकीतोऽनुवदति। रेफे इति। विषयसप्तमी। एतेन भाविर

शि॰ टी॰ कृ॰ ३३
१६

कस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी सूचिता। यद्यपि भाष्ये त्वाद्दुत्वमप्युक्तं तथापि तस्यात्रानुपयोगात् त्यागः।
अद्यापि परसवर्णे ऽप्येवं सत्यपि समाधेर्विकादाह। परेति। ङ् को ऽम्नणामित्यस्य चानुनासिको ऽनुस्वा
रान्तरतमः सवर्णो नास्तीत्यर्थः। अत एवोभयग्रहणं सार्थकं। अत एव च महिम्मानित्यादौ सूत्रे टीकास्था
नप्रयत्नोभयान्तरतमत्वं मकारस्य भवे ऽपि नानुनासिकः। नाज्झलाविति निषेधेन सवर्णाभावादधि
कमुक्तौ सादौ स्पष्टं। एतेन तथा सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं। यत्तु निसंस्दृ सत्र निसमिति योगविभा
गात्वाद् मयडिति रत्नाकरदृति तत्प्रकरणपाठादिति केचित्। वस्तुतो ऽस्य स्वार्थिकेत्यस्य प्रायि — का॰ ६
कत्वं। अत एव प्रकारवचनेत्यादिविषये वाच्यवाचकताप्रतीतिः। तस्मादपि करणे ऽर्थे एव मयडिति
मूलोक्तव्याख्यानं तत्रत्यमप्युक्तं। एवं सति प्रकृतेस्तमुपपादयति। तत्रेति। अर्थादेव चद्रूवं सख्याभा
दितिभावः। एकवाक्यत्वदत्राभादाह। वाक्येति। अत एव तत्रतद्धितसफलं। इदं समर्थयति। अत एवेति। अत्र
संतस्वार्थिकमयडङ्गीकारादेवेत्यर्थः। एतेन मयड्द्वैतयोरिति विकारावयवयोः सूत्रस्यापि निरस्तं। स्व
भावादिति। तत्र परिच्छेदकमात्रस्य प्रमाणपदेन विवक्षितस्यात् यातात्। नन्वेवं कथं मसूरस्सकादिग — शि॰ कृ॰
णपाठो ऽत आह। मसूरेति। नात्र। अस्मिन्नु चिन्मात्रपाठे। ननु यवादिगणे दांतप्रकृतिमात्रपाठेन — १९६

तद्निपातनात्सद्धुवीरः। ननु तत्र सत्यझयंतस्यैव तत्प्राप्तापाठेनैव त्वंयोः स्यासिद्धत्वात्। यत्तु तथापि सति नांतमेव तत्र
यं न तु दांतमिति। तेन तन्निपातनं मतुप् प्रकृतिः। ततस्य नांतस्यनिपातनेप्यन्यत्र दांतप्रयोगस्य निवा
अर्ध दित्तिदंडी। तन्न। तन्नैवं तेन मानात्तावात्। ककुन्नूयनमित्यादौ दोषापत्तेश्च। अत आह। यवादीति। मतिने
र्यं यनेन मतांतरमपि सूचितं। तच्चान्यत्र स्फुटं। कैश्चिद् दुष्टा वितां नूनतौ परिहरति। समिति। तथा च ना
त्रिंसंज्ञा दिति भावः। नमिति। त्रयणां मध्ये कस्यचिद् ग्रहणे मस्यर्थः। एतेन सस्य पूर्वे सवर्णे न तस्य लोपे ए
[illegible] तदभावे द्वितं द्वित्वे त्रित मिति प्राचोक्तमपास्तं। असंगतिं वक्तुमादावाधाय माह। त्रिपाद्या मिति। तामेवाह।
[illegible] इति। सत्रोक्तेति। सत्रीयत्वाभावेत्यर्थः। अत्र मानांतरमूह्यम्। अत एव बोध्यं वेति। आद्यवार्त्तिकस्य छांदसत्वे
[illegible] द्विवचये इह मुक्तं देस्तत्र तत्र एव दोषाभावादाह। योगेति [illegible]। अत्रत्यं पूर्वसवर्णविधायकं वार्त्तिकमिद
मस्यारंभसामर्थ्याल्लोकेपि प्रवृत्तिः। अन्यथोह पूर्वत्वे स्कंदे [illegible] दस्युपसंख्यानमित्येव सिद्धे योगेस्यैव स्यवेय
र्थ्यस्य स्पष्टमेव। न ह्यत्र लोपसंभावनापि। तथा च वचनत्वेन द्वितं स्यपमन्यथाभावविरोधः स्पष्ट एव। एतेन तथा
भाष्यो दाहरणां सलोपइति रत्नाकरोक्तं तत्प्रामाण्येन नेति योगविभागेनानसिद्धत्वेन सिद्धमित्येवयोक्तं वा
पास्तं। स त्यमिति। उदस्येतीत्यर्थः। मतुप् च हुय श्रवणार्थमिति। तन्न। उत्कुरीत्या चत्वेन तदभावात्। तदेत
दनयमुख्याह। [illegible] दाविति। स्पष्टं चेदं परेश्वयांकयोरित्ति सत्रे वैयटे। नन्नु दस्यादिस्तत्र पदांगमा
रतिन्यायेन [illegible] स्यास्या मित्याह पूर्वसवर्णो परीः स्थानप्रयत्नाभ्यामित्यादि तू कूरीत्या दुर्वचमतआ

१.प्र.

हा। उदस्था दिति। स्था नित्यस्य तेन निरासेन निर्दिश्यमानस्यैव तत्त्वबोधनेन तेनादेरित्यस्य समावेशेन तदादे
र्वग्रहणमिति भावः। स्थस्त्वे इदं पादः पदिस्यत्र भाष्ये अन्यत्र च। एतेनेदं सर्वं चिंत्यं। यथा युतस्य। तत्र यथा युतस्य
[illegible] स्यासिद्धेः। थिवेतिव [illegible] हे २ स्थानुपयोगात्। लोपाभावे [illegible] वणमिति सर्वं [illegible] विरोधात्। भा
[illegible] इत्यस्य पाठानुक्तेः। भाष्ये उदः पूर्वत्वे इत्यादेरभ्यासे चर्त्वस्य नं तर स्था पि [illegible] प्रमादेन पूर्वपा
[illegible] एकत मायापाठस्यो [illegible] भाष्यमान वार्त्तिके न [illegible] स्यैव [illegible] सवर्णे [illegible] पांगीकारे गौरवेण वार्त्ति
[illegible] त्तस्वीकारो [illegible] इति मंदोक्तमपास्तं। उक्तयुक्तेः। वैपरीत्यनिरासायाह। स्थपूर्वेति। नास्त्र
[illegible] दिस्यादिनिर्दिष्टत्वात्। तथा च तस्मादिति प्रवर्तिष्यति इति भावः। यदि तु सवर्णे इत्येवोच्येत तस्य तत्स्थस्य
[illegible] त्। तर्हि रिकोत्पन्नमिति भाष्य इस्य हएव स्यात्। तथा च वचनवैयर्थ्यापत्तिरत आह। पूर्वस्येति स
[illegible] थीत्यर्थः। सा मण्डूकस्य तत्स्थकल्पनादिति भावः। एतेन पूर्वसवर्णो [illegible] इति प्राचोक्तं पूर्वतस्त
[illegible] रिति रत्नाकरोक्तमपास्तं। पूर्वविरोधं परिहरति। समेति। तस्य पूर्वेणावि [illegible] त्वादाह।
दिस्येति। पूर्वत्र तदविवक्षेति भावः। अनतिप्रसंगाय नत्सनतां निराचष्टे। पदे सादिरिति। तेनेति। लो
संत इति भावः। आदिना विरपूर्वी स्यादिपरिग्रहः। विहूर्वी [illegible] न दिकोष्ठा [illegible]। एतेन पदांतादि
[illegible] लेन पाठ इति सूचितं। यथाश्रुत मत्ला संगतिं निराचष्टे। वस्मिति। ततश्च वर्त्तीं। एतेन समसंग। शिव.
तस्य मूले पूर्वत्रान्वयः सूचितः। [illegible]। एतेन पूर्वं [illegible] वोदिते [illegible] ततोऽस्य १०७

द्वत्वेदृष्टात्तस्या सिद्धत्वात्तदुत्तरं ७ त्वमिति प्रक्रियावोध्ये तपास्तं । प्राप्त्विड् इति । प्रकृतिभिर्त्तेस्तीतित्रिभावः । व्या
तोः परस्मैपदित्वादाह । आङ् इति । अत एव स्मृत्वमोहितिनिद्रा । मनोरमादिसर्वग्रंथासंगतिंध्वनयन्ना
ह । परेति । अत्र प्रागुक्तं नाप्यमेवमानमितिध्वनयन्नाह । परइति । सिद्धश्चैवसर्व्वः । आदिनाकं सादिपरिग्र
हः । ननु सूत्रमते ईकारप्रकारयोः सावर्ण्येस्य सावर्ण्यस्य सस्त्वेन सप्रसिद्ध एवात आह । प्रयत्नेति । प्र
रं मुनीनां प्रामाण्यात् । एतेन सूत्रमतितदावश्यकमेवेतिदंड्युक्तमपास्तं । नन्वेवं शत्व्यदोषप्यन्विदोषल्वा
तत्राह । आचीति । ननु राजीत्येव वाक्यमनुस्वारनिषेधे नैवेष्टसिद्धेरत आह । नेतीति । ननु समशाष्
णानिजंतादावारं क्विबंतादा कर्तरि क्विपि सम्राडित्यत्र नत्वाभावोऽत्रैव फलमिति । तन्न । अभिव्य
तिन्यायेनोपसर्गस्येव समित्यत्र ग्रहणात् । तदेतद्ध्वनयन्नाह । इमेति । नाप्येति । तद्व्यापीत्यर्थः । अत ए
वाह । स्येवेति । ननु तत्रापि नवडित्यत्रे वात्र रुमोऽमो नान्तदोषोरत आह । यनितमिति । तत्र हि मोराजी
नुस्वारादि नाध्यनाप्येमित्युक्तं । एवं वाजस्यात्र तथांगीकारे प्यत्र तथा दृश्यं । भाष्यविरोधापत्तेः । ए
समस्य मविधानेन मनुस्वारनिवृत्त्यर्थमिति दंडिरत्नाकरायुक्तं नवडित्यत्रैव सिद्धेरिदंचिंत्यमिति
वमनेवं यदुइत्यत्रापीति तत्र मनोरमोक्तमपिचिंत्यमेवेति मंदोक्तं वापास्तं । भाष्विइति । जाता
वे ... ह्रीहिरिति । ननु चंचमीत मुक्तो मस्यं भवादिति भावः । मद्दसिति । स्यानिसमर्पक

मिति भावः । एकत्वादि[illegible]स्य संख्याभावस्य गम्यमाने वाक्यार्थोनुपपद्येत यौगिकमाह । सम्यगिति । संख्यानं संख्या

गणनार्थं क्रम इति कैयटोक्तार्थस्यागे बीजमाह । यदिति । तामननतीति पाठस्तदनतीत्विवातमिति पाठे तत्र

[illegible]गमाः । अनुदिष्टाः पश्चादुच्चार्यमाणसंबंध्य इति कैयटोक्तार्थं नीकारे परस्मैपदानामित्यादौ दोषा

दृष्टानां सत्त्वमेवेति दोषोद्धारमाह । पश्चादिति । पदज्ञानाव्यवधानं संख्यामित्यर्थः । एतेन कर्मणिवत्सूत्रे सूचितः । स

मष्टाद्धि न सर्वपर्यायः स्तुडापत्तेस्तद्धनयन्नाह । साम्यमिति । तस्मादिति प्रसंगादाह । आख्येति । उपस्थि

त्यादित्यर्थः । धात्वर्थमाह । एवं वेति । पदार्थैत्र सत्तामेचेत्यर्थः । समानां योऽनुदेशः स यथासंख्यमिति

योजनया लब्धमाह । समेति । संबंधो यथासंख्यमिति पाठः । तत्रार्थाप्यर्थस्योक्तत्वादंशेऽप्युक्रमेण माहात्म्य ।

यनेति । उभयोरपि तत्र कारणत्वेनोद्देश्यः । तेनैवेति । कारणतुल्यत्वात्कार्यस्येति भावः । एतेसंख्या

शब्देन क्रमो [illegible] लक्ष्यत इति रत्नाकरोक्तमपास्तं । स्थानाख्येति । धातुमित्यादिवद्यथापाठे नैवेत्यर्थः । क्र

मोपस्थितस्यार्थीतः स्यादित्याह । शब्दतइति । इदमेवात्र निमित्तं । अन्यथा स्पष्टतासीद इत्यादेदोषापत्तेः । न

पिन्स्वेवं सख्यापि तदनुरोधे नार्थसाम्येपि प्रवृत्तिरस्त्विति नेदं फलमतआह । आद्यंतावति । सा हि स्त्रेवि

सेनेवमतेव प्राहेति । हृद्यस्तु प्राप्यमिकवोध्यमादायसाधुः । यद्यपि समासतउपस्थिति रिकैवतथापि

रत्रारंभसामर्थ्यानोपसर्जनायवत्तंक्रमेणद्वितीयावथासंख्यप्रवृत्तिरत्रभास्त्रेइति दृष्टव्याख्या

शि
१०